

Andrzej Kacprzak
Iwona Kudlińska

Praca socjalna z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne i ich rodzinami

Nowa Praca Socjalna

Andrzej Kacprzak

Iwona Kudlińska

Praca socjalna z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne i ich rodzinami

Autorzy:

Andrzej Kacprzak
Iwona Kudlińska

Wydawca:

Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich
Aleje Jerozolimskie 65/79, 00–697 Warszawa
Tel.: 22 237 00 00
Fax: 22 237 00 99
e-mail: sekretariat@crzl.gov.pl
www.crzl.gov.pl

Opracowanie merytoryczne, druk i dystrybucja serii publikacji na zlecenie CRZL:

WYG International Sp. z o.o.
ISBN 978–83–7951–301–7 (seria)
978–83–7951–312–3 (11)

Skład:

AgrafKa Sp. z o.o.

Publikacja bezpłatna

Nakład: 3000 egzemplarzy

Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego.



KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI



UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY



Słowo wstępne

Oddajemy do rąk Czytelników serię publikacji będących efektem pracy ekspertów i specjalistów z zakresu polityki społecznej, w szczególności pomocy społecznej. Celem niniejszej serii było przybliżenie najważniejszego dorobku teoretycznego i praktycznego państw Europy Zachodniej i USA w zakresie nowatorskich koncepcji i metod prowadzenia pracy socjalnej. Chodziło o przybliżenie nie tylko rozwiązań i teorii zupełnie nowych także w tamtych krajach, ale także i takich, które już zdążyły „okrzepnąć” i były poddawane wielostronnym ocenom, choć w naszym kraju wiele z nich wciąż pozostaje nieznanymi lub niedocenianymi. Część publikacji dotyczy nowych rozwiązań, co prawda już funkcjonujących w naszych realiach, jednak często realizowanych jedynie w ramach pojedynczych projektów, wartych jednak szerszego upowszechniania, adoptowania i testowania w polskich warunkach. Przykładem może tu być chociażby tworzenie sieci franszyzy społecznej czy asystentury dostępnej w różnych sferach życia osób z niepełnosprawnością. Adresatami opracowań są przede wszystkim praktycy, działający w jednostkach pomocy społecznej i realizujący jej ustawowe cele. Szczególnie ważnymi odbiorcami są pracownicy socjalni, których chcemy wyposażyć w nowe informacje oraz dostarczyć im wiedzy, która może zaowocować nowymi przedsięwzięciami, podejmowanymi przez nich w społecznościach lokalnych. Pracownicy socjalni w naszym kraju są bowiem grupą zawodową, której powierzono w ostatnich latach wiele zadań z zakresu pomocy społecznej, nie zawsze jednak wyposażając ich w odpowiednie i niezbędne do ich realizacji instrumenty. Najważniejszym zadaniem pracowników socjalnych jest wsparcie słabszych grup społecznych w pokonywaniu ich problemów: w wychodzeniu z ubóstwa, izolacji społecznej i nieporadności życiowej. Od sposobu zdefiniowania problemu, z którym boryka się człowiek – adresat przedsięwzięć podejmowanych w sferze pracy socjalnej, przyjętej wobec niego postawy (paternalistycznej bądź partnerskiej), dostrzegania całego kontekstu sytuacyjnego, często wiele zależy. Pracownik socjalny może w swojej pracy pełnić wiele ról – być coachem, doradcą, brokerem, pośrednikiem, mediatorem, negocjatorem bądź inicjatorem aktywności lokalnej. Aby unikać zrutynizowanego działania i jednocześnie zwiększać kompetencje zawodowe pracowników socjalnych potrzebna jest szeroka wiedza w zakresie różnorodności metod ich pracy, obowiązujących standardów, znaczenia tworzenia sieci wsparcia koleżeńskiego, eksperckiego, superwizyjnego – zarówno nieformalnego, jak i ujętego w zasady współpracy, które można i należy wypracowywać lokalnie, także z reprezentantami innych instytucji. W jaki sposób pracownicy instytucji pomocy społecznej mogą zatem towarzyszyć swoim klientom, beneficjentom, podopiecznym? Jak mogą wspomagać proces ich powrotu do życia w

rodzinie i społeczeństwie, nauczyć dbania o istotne relacje międzyludzkie, odpowiedzialności za własny los, pokonywania lęków związanych z podejmowaniem nowych zobowiązań, wskazywać drogi wyjścia z sytuacji kryzysowych? Która z ról, w danym czasie, będzie najodpowiedniejsza w tym konkretnym, indywidualnym przypadku? Ufamy, że na te i wiele innych pytań, pracownicy znajdą odpowiedzi w przekazanych im publikacjach.

W polityce społecznej, w tym pomocy społecznej, coraz częściej zwraca się uwagę na efektywność i racjonalność podejmowanych działań. Zawsze zbyt mała ilość dostępnych środków finansowych w stosunku do zwiększającej się wciąż skali potrzeb, wymusza szukanie i podejmowanie prób implementowania na grunt społeczny rozwiązań wcześniej kojarzonych głównie z biznesem, pochodzących z teorii zarządzania. Od pracownika socjalnego wymaga się umiejętności menadżerskich, jego zadaniem jest „zarządzanie przypadkiem”, „generowanie zmiany”. Wymaga się od niego znajomości instrumentów nowego zarządzania publicznego oraz rozumienia uwarunkowań decydujących o skuteczności ich stosowania, prowadzących do wpisywania się na trwałe w pejzaż lokalnych partnerstw publiczno – prywatnych.

Opublikowane opracowania mogą być wreszcie użytecznym narzędziem dla innych aktorów polityki społecznej: polityków wyznaczających jej instytucjonalne ramy, naukowców i badaczy spierających się o zasadność przyjmowania za obowiązujące takich, a nie innych paradygmatów, wyznaczających cele i sposoby ich realizacji, a także samych uczestników życia społecznego. Nie chodzi o to, aby działać „na rzecz” osób i grupy, czy „wobec” jakichś problemów, lecz „z” osobami i grupami, będącymi często niewykorzystanym potencjałem dla samych siebie i swoich środowisk.

Przedstawiana Państwu „Nowa Praca Socjalna” ma szansę stać się źródłem inspiracji dla przedstawicieli wielu środowisk zaangażowanych w realizację zadań z zakresu pomocy społecznej.

Zachęcam do lektury.

dr hab. Olga Kowalczyk prof. UE
Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

Od Rady Redakcyjnej

Przedstawiamy Państwu ważną serię wydawniczą, która została zatytułowana jako „Nowa Praca Socjalna” wskazując na jej innowacyjny, często nowatorski charakter. Seria składa się z trzydziestu publikacji – dwudziestu przygotowanych przez wybitnych polskich ekspertów i praktyków, zajmujących się zagadnieniami pomocy społecznej i pracy socjalnej oraz dziesięciu, które zostały przetłumaczone z języka angielskiego i ukazują aktualny dyskurs międzynarodowy w omawianej problematyce.

Celem serii poświęconej nowym zagadnieniom lokalnej polityki społecznej, szczególnie w aspekcie systemu pomocy społecznej i pracy socjalnej, jest popularyzacja w Polsce nowych metod i instrumentów wsparcia społecznego oraz ukazanie aktualnych zagadnień instytucjonalno-organizacyjnych oraz prawnych, które kształtują ramy dla działań pracownika socjalnego i środowiskowego.

Treść publikacji niewątpliwie wzbogaca istniejący w Polsce dorobek intelektualny, zarówno naukowy jak i praktyczny, który musi być jednak stale uzupełniany przez nowości płynące z naszych doświadczeń 25 lat transformacji, ale także z rozwiązań, które sprawdziły się w krajach o rozwiniętych systemach zabezpieczenia społecznego. Aby właściwie ocenić w jakim miejscu rozwoju pracy socjalnej, czy szerzej pomocy społecznej, jesteśmy w Polsce, musimy mieć punkty odniesienia w innych państwach, które funkcjonują w różnych modelach polityki społecznej.

Wybór publikacji do druku miał charakter otwartego konkursu, do którego przystępowali eksperci z różnych środowisk akademickich oraz instytucji praktyki społecznej. Dziesięcioosobowa Rada Redakcyjna, składająca się z przedstawicieli nauki oraz instytucji pomocy społecznej, podczas swych posiedzeń oceniała merytoryczne uzasadnienie i cel pracy, strukturę książki oraz jej metodologię z bibliografią. Ważnym aspektem wyboru opracowań do publikacji była ich innowacyjność i nowatorskie podejście, chociaż nie oznacza to, że wszystkie książki prezentują tylko i wyłącznie nowe podejście do zagadnień pracy socjalnej. Siłą wsparcia społecznego jest także istniejąca tradycja i dorobek, który także docenialiśmy łącząc to co wartościowe z przeszłości z tym co konieczne w przyszłości. Daje się to szczególnie zauważyć w niektórych publikacjach, które wskazują na istniejący współcześnie renesans sprawdzonych idei, rozwiązań i metod.

Wszystkie publikacje wydane w ramach serii były recenzowane przez trzech niezależnych ekspertów – specjalistów z zakresu polityki społecznej, pomocy społecznej i/lub pracy socjalnej. Recenzenci byli wybrani przez Radę Redakcyjną w procedurze konkursowej – są to wybitni specjaliści z obszarów: nauki i praktyki, najczęściej dobrze znani w środowisku polityków społecznych.

Nierzadko recenzje były bardzo wnikliwe i krytyczne, co skutkowało koniecznością dokonywania uzupełnień i poprawek. Kilka publikacji po recenzjach Rada Redakcyjna odrzuciła.

Wydaje się, że istotną wartością całej serii jest to, że z jednej strony ukazuje ona teoretyczne i praktyczne wątki pracy socjalnej z konkretnym typem klienta lub społecznością lokalną; a z drugiej, że prezentuje szersze powiązania pracy socjalnej z takimi zagadnieniami jak przedsiębiorczość społeczna, nowe zarządzanie publiczne i *governance* czy wreszcie ukazuje swe silne związki z koncepcją *empowerment*. Ukazanie międzynarodowych doświadczeń w realizacji pracy socjalnej jest dodatkowym „ładunkiem” intelektualnym, który poszerza naszą wiedzę o rozwiązaniach w innych *welfare states*.

Jako Rada Redakcyjna zachęcamy wszystkich pracowników systemu pomocy społecznej, w tym pracowników socjalnych, działaczy społecznych oraz decydentów do zapoznania się z treścią rekomendowanych przez nas i opublikowanych publikacji. Mamy nadzieję, że znajdziecie Państwo w części z nich inspirujące wątki teoretyczne i praktyczne, które przydadzą się Państwu w życiu zawodowym.

Życzymy miłej lektury!

dr hab. Mirosław Grewiński prof. WSP
Przewodniczący Rady Redakcyjnej

Rada Redakcyjna

dr hab. Mirosław Grewiński, prof. WSP – Przewodniczący Rady Redakcyjnej – Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Janusza Korczaka w Warszawie

dr Ewa Flaszyńska – Dyrektor Ośrodka Pomocy Społecznej Dzielnicy Bielany m. st. Warszawy

mgr Hanna Gumińska – Starszy Specjalista Pracy Socjalnej, Miejski Ośrodek Pomocy Rodzinie w Słupsku

dr hab. Jolanta Grotowska-Leder, prof. UŁ – Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny Uniwersytet Łódzki

mgr Barbara Kamińska-Skowronek – Kierownik Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Tyszowcach

prof. zw. dr hab. Janusz Kirenko – Wydział Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

mgr Danuta Koczkodaj – Starszy Specjalista Pracy Socjalnej, Miejski Ośrodek Pomocy Rodzinie w Słupsku

mgr Krzysztof Kratofil – Starszy Specjalista Pracy Socjalnej, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Tarnowskich Górach

dr hab. Jerzy Krzyszkowski, prof. UŁ – Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny Uniwersytet Łódzki

dr Anna Zasada-Chorab – Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Janusza Korczaka Warszawa oddział Katowice i Kolegium Pracowników Służb Społecznych Czeladź

Zespół Projektu Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich:

dr Adam Krzyżanowski – Kierownik Projektu

mgr Andrzej Bogdański – Sekretarz Projektu

Dominika Szeląg – Ekspert ds. e-learningu

Zespół realizacyjny WYG International Sp. z o.o.:

mgr inż. Ewa Płodzień-Pałasz – Kierownik Projektu

dr Monika Miedzik – Ekspert merytoryczny

dr Jarosław Pichla – Ekspert merytoryczny

Nota o Autorach

Iwona Kudlińska – tytuł magistra socjologii uzyskała na Uniwersytecie Łódzkim w 2008 r. i od tego czasu związana jest z Instytutem Socjologii UŁ, najpierw jako doktorantka, a od 2012 zatrudniona na stanowisku asystenta w Katedrze Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej na Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. W 2009 roku otrzymała Wyróżnienie w Konkursie na najlepsze prace magisterskie i doktorskie w dziedzinie problemów pracy i polityki społecznej organizowanym przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych pod patronatem Ministra Pracy i Polityki Społecznej za pracę magisterską pt. „Wykluczenie społeczne i stygmatyzacja społeczna w biograficznym doświadczeniu biednych kobiet”. Specjalizuje się w socjologii problemów społecznych, a główne zainteresowania naukowo-badawcze to: problemy społeczne (w szczególności ubóstwo i wykluczenie społeczne, zaniedbywanie dzieci, stygmatyzacja społeczna i dyskryminacja w obszarze pracy socjalnej), a także teorie i metodyka pracy socjalnej oraz polityka społeczna, zwłaszcza w perspektywie konstrukcjonizmu społecznego. Jest autorką lub współautorką wielu publikacji w czasopismach i monografiach naukowych, a wśród nich m. in.: *Stygmatyzacja społeczna jako strategia dyskursywna biedy i jej rola w procesie wykluczenia społecznego* (2012), *„Dobro dziecka” a „dobro rodziny” – koncepcje obecne w dyskursie nad problemem zaniedbywania dzieci* (2012), *Społeczne konstruowanie roli (złej) matki – na przykładzie badań nad bezradnością opiekuńczo-wychowawczą* (2011), *Povertyism, czyli dyskryminacja z powodu ubóstwa jako bariera profesjonalnej pracy socjalnej* (2011). Uczestniczyła w wielu projektach i konferencjach poświęconych tematyce ubóstwa i wykluczenia społecznego, jest kierownikiem dwóch samodzielnie realizowanych projektów badawczych: *„Bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych – społeczne konstruowanie i zarządzanie problemem społecznym”* (grant Narodowego Centrum Nauki nr 2011/03/N/HS6/03267) oraz *„Między wykluczeniem a inkluzją – Povertyism jako bariera profesjonalnej pracy socjalnej z wybranymi klientami pomocy społecznej – rodzinami z młodzieżą ze szczególnymi potrzebami wychowawczymi”* (grant przyznany w ramach dotacji celowej MNiSzW dla młodych naukowców).

Andrzej Kacprzak – tytuł magistra socjologii uzyskał w 2008 roku na Uniwersytecie Łódzkim. W tym samym roku podjął studia doktoranckie w zakresie socjologii, zaś od 2011 roku pełni funkcję asystenta w Katedrze Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej na Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. Specjalizuje się w socjologii problemów społecznych, socjologii przestępczości, socjologii kryminalistycznej oraz kryminologii. Jego główne

zainteresowania badawcze obejmują problematykę wykluczenia społecznego, resocjalizacji i reintegracji społecznej osób opuszczających zakłady karne i ich rodzin. Specjalizuje się w badaniach z zastosowaniem metody biograficznej. Jest autorem i współautorem licznych publikacji naukowych w czasopismach i monografiach naukowych, m.in. „Rodzinne uwarunkowania przestępczości nieletnich w świetle kryminologicznych teorii nieformalnej kontroli społecznej” (2014), „Dzieci osób skazanych na karę pozbawienia wolności: przegląd badań i analiz problematyki” (2012), „Wizerunek mężczyzny w biografiach byłych więźniów” (2012) oraz „Międzypokoleniowa transmisja alkoholizmu – na podstawie narracji trzeźwiejących alkoholików” (2011). Brał udział w wielu krajowych i międzynarodowych konferencjach naukowych i projektach badawczych zajmujących się problematyką wykluczenia społecznego, reintegracji społecznej oraz profesjonalnej pracy socjalnej. Obecnie realizuje autorski projekt badawczy „Wolność – analiza strategii i losów życiowych osób opuszczających zakłady karne. Uwarunkowania i bariery społecznej readaptacji” (grant przyznany w ramach dotacji celowej MNiSzW dla młodych naukowców), którego jest kierownikiem.

Recenzenci publikacji:

dr hab. Krzysztof Czekaj, prof. WSP – Kierownik Katedry Pracy Socjalnej, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Janusza Korczaka w Warszawie

dr hab. Krzysztof Piątek, prof. UMK – Instytut Socjologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

dr Tomasz Sosnowski – Wydział Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku

Spis treści

SŁOWO WSTĘPNE	3
OD RADY REDAKCYJNEJ	5
Rada Redakcyjna.....	7
NOTA O AUTORACH	9
WSTĘP	15
1. RESOCJALIZACJA, READAPTACJA SPOŁECZNA, REINTEGRACJA SPOŁECZNA, PRACA SOCJALNA	17
1.1. Rozróżnienie pojęć: resocjalizacja, readaptacja społeczna, reintegracja społeczna	17
1.2. Cel i istota resocjalizacji a praca socjalna	18
1.3. Charakterystyka systemu penitencyjnego i resocjalizacyjnego w Polsce	20
1.4. Proces umieszczania w zakładzie poprawczym, alternatywne sposoby i formy karania nieletnich sprawców czynów karalnych	24
1.5. Resocjalizacja w polskim systemie karnym – przygotowanie do wyjścia na wolność jako niezbędny etap pracy socjalnej na wolności	24
1.6. Polski system pomocy postpenitencjarnej i jego uwarunkowania	35
Podsumowanie	37
Literatura	38
2. SYTUACJA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA OSÓB OPUSZCZAJĄCYCH PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE I ICH RODZIN W KONTEKŚCIE WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO	43
2.1. Sytuacja społeczno-ekonomiczna osób opuszczających placówki resocjalizacyjne a kara pozbawienia wolności – czy wykluczenie społeczne?	43
2.2. Recydywa i jej uwarunkowania	48
2.3. Reintegracja społeczna osób opuszczających placówki resocjalizacyjne	54
Podsumowanie	57
Literatura	57
3. OSOBY OPUSZCZAJĄCE PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE I ICH RODZINY JAKO PODMIOTY PRACY SOCJALNEJ	63
3.1. Więzienne „drugie życie” w kontekście pracy socjalnej	63
3.2. Zjawisko „nierealistycznego optymizmu”	66
3.3. Obawy przed opuszczeniem placówki	67
3.4. Oczekiwane źródła pomocy po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej	68
3.5. Rodziny (dzieci, rodzice, małżonkowie) osób opuszczających placówki resocjalizacyjne – moment inkarceracji, życie „na odległość”	70
Podsumowanie	73
Literatura	73

4. PODSTAWY PRACY SOCJALNEJ Z OSOBAMI OPUSZCZAJĄCYMI PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE I ICH RODZINAMI	77
4.1. Zmiana jako cel pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne	78
4.2. Specyfika pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne	79
4.3. Zasady pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne i ich rodzinami	82
Podsumowanie	85
Literatura	86
5. WYBRANE TEORIE PRACY SOCJALNEJ I WYNIKAJĄCE Z NICH WSKAZÓWKI PRAKTYCZNE DLA PRACY SOCJALNEJ Z OSOBAMI OPUSZCZAJĄCYMI PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE I ICH RODZINAMI	89
Czym są teorie pracy socjalnej i w jaki sposób można je wykorzystać?	89
5.1. Teorie psychologiczne skoncentrowane na osobie	92
5.2. Terapia kognitywno-behawioralna	93
5.3. Interwencja kryzysowa	95
5.4. Model zadaniowy	99
5.5. Koncepcja mocnych stron	102
5.6. Model systemowy i ekologiczny	104
5.7. Praca socjalna skoncentrowana na rozwiązaniach	105
5.8. Antydyskryminacyjna i antyopresyjna praca socjalna	112
5.9. Koncepcja <i>empowerment</i> i <i>advocacy</i>	114
Podsumowanie	117
Literatura	118
6. METODY PRACY SOCJALNEJ Z OSOBAMI OPUSZCZAJĄCYMI PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE	123
6.1. Charakterystyka metody indywidualnego przypadku, metody grupowej oraz metody organizowania społeczności lokalnej	123
6.2. Wykorzystanie metod w programach reintegracji społecznej	127
Podsumowanie	134
Literatura	135
7. ETAPY PRACY SOCJALNEJ Z OSOBAMI OPUSZCZAJĄCYMI PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE	137
7.1. Diagnoza	137
7.2. Budowanie planu działania	151
7.3. Prowadzenie przypadku	157
Podsumowanie	177
Literatura	179
Załącznik 1	182
Załącznik 2	183

8. REKOMENDACJE DLA PRAKTYKÓW PRACY SOCJALNEJ Z OSOBAMI OPUSZCZAJĄCYMI PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE I ICH RODZINAMI. ZAMIAST ZAKOŃCZENIA	187
8.1. Redukowanie prawnych i praktycznych barier reintegracji	187
8.2. Promowanie polityki wspierającej inkluzję	189
Literatura	191
ANEKS: PRZEGLĄD „DOBRYCH PRAKTYK”	193
Programy WISE Employment	193
Organizacja Blue Sky	194
The Clink Restaurant	194
L’Usine	195
Programy Safe Ground	196
Więzienie Bastoy	196
NOTATKI	198

Wstęp

Praca socjalna jest profesjonalną działalnością nakierowaną na zmniejszanie obszarów wykluczenia społecznego poprzez działanie z- i na rzecz klientów, których możliwości poradzenia sobie z trudnościami są (chwilowo) niewystarczające. Współczesne tendencje profesjonalizacji i specjalizacji w zawodzie pracownika socjalnego, demokratyzacji oraz wzrostu znaczenia praw człowieka kierują uwagę specjalistów na pomoc osobom wchodzącym w konflikt z prawem. Zgodnie z ustawą o pomocy społecznej z dn. 1 stycznia 2004 jednym z powodów otrzymania pomocy społecznej są trudności w przystosowaniu do życia w społeczeństwie po zwolnieniu z zakładu karnego (art.7). Problem ten dotyczy szerzej także osób, które opuszczają ośrodki resocjalizacyjno-wychowawcze dla nieletnich, tj. zakłady poprawcze oraz schroniska dla nieletnich. Wydaje się jednak, że możliwości pracy socjalnej z klientami dozorowanymi lub po zakończeniu kary pozbawienia i ograniczenia wolności są nadal niedoceniane, a nawet kontrowersyjne. I choć osoby opuszczające zakłady karne mogą korzystać ze specjalnie do tej grupy kierowanej pomocy postpenitencjarnej, pomocy społecznej i pomocy organizacji pozarządowych, współczesne analizy wskazują na brak lub niewystarczające rozwiązania prawne, organizacyjne i metodyczne w obszarze pomocy dla osób opuszczających placówki resocjalizacyjne.

Autorzy oddają w ręce Czytelników opracowanie będące efektem połączenia ich zainteresowań badawczych wpisujących się w długoletnią tradycję Łódzkiej Szkoły Badań nad Biedą i Pomocą Społeczną. Książka mieści się w obszarze pracy socjalnej, choć treści w niej zawarte z powodzeniem mogą być wykorzystywane przez studentów, pracowników, badaczy i teoretyków z dziedziny resocjalizacji, pedagogiki, psychologii, polityki społecznej, kryminologii, czy socjologii problemów społecznych. Praktyczny charakter treści oraz sposób ich opracowania sprawia, że książka stanowi rodzaj podręcznika pracy socjalnej ze szczególną kategorią klientów – osób opuszczających placówki resocjalizacyjne, uwzględniający specyfikę sytuacji społeczno-ekonomicznej tej kategorii klientów oraz specyfikę pracy socjalnej wraz z jej trudnościami i dylematami. Opracowanie stanowi wkład w bogaty dorobek polskiej refleksji nad pracą socjalną, a jednocześnie może odpowiadać na zapotrzebowanie na kompleksowe i praktyczne opracowanie z obszaru pomocy i pracy z osobami, które w swoim doświadczeniu mają pobyt w placówkach resocjalizacyjnych i zakładach karnych.

Autorzy książki przyjmują perspektywę procesualną pozwalającą powiązać sytuację osób opuszczających placówki resocjalizacyjne z wydarzeniami doświadczanymi jeszcze przed trafieniem do zakładu karnego, z samym przebiegiem kary pozbawienia/ ograniczenia wolności oraz po jej

zakończeniu, a także analizować tę sytuację z szerszymi, makrospołecznymi zjawiskami i problemami takimi jak bezrobocie, ubóstwo, wykluczenie społeczne, opresja.

Praca została podzielona na osiem rozdziałów. Trzy pierwsze koncentrują się na omówieniu złożoności i uwarunkowań problemów osób opuszczających zakłady karne, zakłady poprawcze i schroniska dla nieletnich w kontekście ich funkcjonowania w podstawowych wymiarach życia społecznego, z uwzględnieniem ich relacji ze środowiskiem rodzinnym. W kolejnych rozdziałach przedstawione zostały praktyczne wskazówki z zakresu teorii i metodyki pracy socjalnej, które mogą być pomocne w pracy z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne. W ich ramach omawiane są takie zagadnienia, jak: specyfika pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne, zasady udzielania wsparcia i pomocy, wybrane teorie pracy socjalnej wraz z praktycznymi wskazaniem, wybrane metody i techniki pracy socjalnej z uwzględnieniem różnych etapów procesu pomocowego w pracy socjalnej. Ostatni rozdział zaś obejmuje rekomendacje dla praktyków pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne oraz z ich rodzinami. Książkę kończy aneks, w którym Czytelnik znajdzie przykłady tzw. dobrych praktyk stosowanych zagranicą, które - zgodnie z założeniem autorów - stanowić będą szczególnie przydatne źródło wiedzy praktycznej na temat innowacyjnych metod pomocy i rozwiązywania problemów doświadczanych przez tę kategorię klientów instytucji pomocowych.

Autorzy pragną wyrazić głębokie uznanie i wdzięczność Pani Profesor Jolancie Grotowskiej-Leder oraz Pani Profesor Wielisławie Warzywodzie-Kruszyńskiej za kształtowanie socjologicznego sposobu myślenia i wrażliwości. Podziękowania kierujemy również do Koleżanek i Kolegów z Instytutu Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego oraz naszych Rodzin i Bliskich za nieocenione wsparcie w pracy zawodowej i życiu osobistym.

Autorzy
Łódź, 21.07.2014

1. RESOCJALIZACJA, READAPTACJA SPOŁECZNA, REINTEGRACJA SPOŁECZNA, PRACA SOCJALNA

1.1. Rozróżnienie pojęć: resocjalizacja, readaptacja społeczna, reintegracja społeczna

Najczęściej spotykane w obszarze szeroko pojmowanej problematyki integracji społecznej osób opuszczających placówki resocjalizacyjne pojęcia resocjalizacji, readaptacji społecznej i reintegracji społecznej stosuje się niekiedy zamiennie, traktując jako synonimiczne. Mimo, że są one w pewnym wymiarze zbliżone znaczeniowo (wszystkie bowiem dotyczą problemu powrotu do życia w społeczeństwie), nie są jednak identyczne (Kieszkowska 2012:32).

- ➔ **Resocjalizacja** jest rozumiana jako ogół oddziaływań systemu penitencjarnego, zmierzających do przystosowania osoby odbywającej karę pozbawienia wolności do życia w społeczeństwie, którym jest ona poddawana jako pensjonariusz zakładu karnego. Proces resocjalizacji nie obejmuje zatem okresu po opuszczeniu więzienia przez skazanego.
- ➔ **Readaptacja społeczna** obejmuje oddziaływania, jakim poddawany jest skazany przebywając w zakładzie karnym, a następnie już w warunkach wolnościowych, jak również indywidualne postawy i zachowania skazanego, świadczące o jego ponownym przystosowaniu do życia społecznego, zgodnie z ogólnie przyjmowanymi normami i wartościami. *Jeżeli proces readaptacji przebiega pomyślnie, można zakładać, że nie będzie powrotu do przestępcstwa* (Machel 2003:171). Odnosi się więc do sytuacji, w której byli pensjonariusze placówek resocjalizacyjnych nie popełniają ponownie przestępstw, stąd też jest tożsame z niskimi wskaźnikami recydywy.
- ➔ Pojęcie **reintegracji społecznej** oznacza proces ponownego włączania (się) jednostek lub grup społecznych – wcześniej zintegrowanych, które wskutek różnorodnych sytuacji i wydarzeń życiowych w pewnym okresie biografii „wypadły” z głównego nurtu społecznego – w szersze zbiorowości społeczne. W odniesieniu do osób opuszczających placówki resocjalizacyjne można mówić zwłaszcza o pięciu wymiarach ich (ponownej) integracji ze społeczeństwem:
 - uczestnictwo w życiu rodzinnym (pełnienie i identyfikacja z rolami rodzinnymi),
 - uczestnictwo w rynku pracy (posiadanie satysfakcjonującej pracy, przynoszącej stałe źródło dochodów),

- zamieszkanie (posiadanie stałego miejsca zamieszkania),
- edukacja (kontynuacja/ uzupełnianie wykształcenia w trakcie odbywania kary lub/i po jej zakończeniu),
- kontakty z instytucjami formalnymi społeczeństwa (dostęp do formalnych instytucji społecznych) (por. Ager, Strang 2004).

1.2. Cel i istota resocjalizacji a praca socjalna

Najczęściej można spotkać się z pojmowaniem resocjalizacji jako procesu zmiany osobowości skazanego, wykazującego cechy aspołeczne. Resocjalizacja ma wobec tego na **celu** ponowną socjalizację skazanego, rozumianą jako internalizację społecznych norm i wartości (Skafrinak 2007:10). Zmiana ta, stanowiąca **istotę resocjalizacji**, zgodnie z założeniami aktualnego modelu resocjalizacyjnego, może dokonywać się w warunkach izolacyjnych, a zatem w ramach zakładu poprawczego, zakładu karnego itd.

Resocjalizacja w warunkach pozbawienia wolności jest, wedle teorii, możliwa dzięki współistnieniu i współdziałaniu **trzech elementów**. Pierwszym z nich są osoby, grupy i instytucje w różny sposób i w różnym stopniu zaangażowane w resocjalizację skazanego lub wychowanka. Z uwagi na izolacyjny charakter kary, w pierwszej kolejności należy wśród nich wymienić placówkę resocjalizującą, w tym jej pracowników (wychowawców, funkcjonariuszy, personel medyczny, kierownika placówki itd.), z którymi pośredni lub bezpośredni kontakt ma jej pensjonariusz. W dalszej kolejności w procesie resocjalizacji biorą udział również przedstawiciele „świata zewnętrznego”, tzn. bliscy i znajomi skazanego/wychowanka, niezależnie od tego czy uznają, bądź też nie- ogólny cel i charakter odbywanej przez niego kary. Drugim istotnym elementem procesu resocjalizacji są mechanizmy socjalizacyjne: naśladownictwa, internalizacji, uczenia przez instrukcję oraz za pomocą kar i nagród. Wreszcie, trzecim są uznawane w ramach szerszej zbiorowości normy, wartości i wzory zachowań związane z pełnieniem ról społecznych (Ostrowska 2008:249-50). Kształtowanie (ponowne) cech osobowości jednostki służyć ma uogólnionemu celowi długofalowemu, jakim jest przystosowanie do norm obowiązujących w społeczeństwie (readaptacja społeczna) i w konsekwencji tego procesu brak powrotu do przestępstwa.

Podobnie jak w przypadku resocjalizacji, **istotą pracy socjalnej** jest również wywołanie zmiany. Przedmiot (lub podmiot) oraz treść zmiany zasadniczo różnicuje jednak oba typy działalności.

Celem pracy socjalnej jest usprawnianie lub odzyskiwanie przez podmiot pomocy, w tym przypadku (byłego) skazanego lub wychowanka, zdolności do samodzielnego i satysfakcjonującego funkcjonowania w środowisku społecznym po opuszczeniu placówki (por. Nocuń, Szmagański 1998:9).

Pracownik socjalny dąży do wywołania zmiany na poziomie jednostkowym, grupowym lub na poziomie społeczności lokalnej w efekcie świadome i planowo podejmowanych i przeprowadzanych działań. Te jednak są (a przynajmniej powinny być) zawsze realizowane w oparciu o zasadę pomocniczości, a zatem z poszanowaniem niezależności i prawa jednostki do samostanowienia. Innymi słowy, praca socjalna dąży do wydobycia z jednostki zaradności, odpowiedzialności,

umiejętności samopomocy i zdolności do autonomicznego i sprawnego funkcjonowania w środowisku społecznym (Grabusińska 2012:36). Stanowiącą istotę pracy socjalnej zmiana dotyczy wobec tego poprawy jakości relacji jednostki ze środowiskiem społecznym w oparciu o jej zasoby. Jak widać, na tym polu zarysowuje się wyraźna różnica między resocjalizacją a pracą socjalną. O ile bowiem resocjalizacja do osiągnięcia pożądanych zmian zmierza poprzez działania silnie zestandaryzowane (mimo ogólnych dyrektyw o ich maksymalnej indywidualizacji – zob. art. 67 §2 Kkw), odgórnie zaprojektowane i realizowane, o tyle **praca socjalna**, jako działalność o charakterze aktywizującym, opiera się na relacji horyzontalnej, aktywizującej (byłego) skazanego/wychowanka.

Tabela 1.1. Resocjalizacja a praca socjalna.

	Resocjalizacja	Praca socjalna
Cel oddziaływania	internalizacja norm i wartości społecznych przez skazanego	pomoc w zakresie organizacji indywidualnych i środowiskowych zasobów
Cel długofalowy	brak powrotu do przestępstwa	integracja skazanego ze społeczeństwem
Istota	wywołanie zmiany w osobowości skazanego	wywołanie zmiany w zakresie zdolności samodzielnego funkcjonowania w środowisku i wypełniania ról społecznych
Podejście do jednostki	wychowujące, moralizujące, modelujące, standaryzujące	aktywizujące, indywidualizujące
Jednostka jako:	→ wychowanek, podopieczny → niedostosowana lub źle przystosowana społecznie	→ samostanowiąca → pozbawiona wsparcia i odpowiednich środków
Formy oddziaływania	korekcyjne, wychowawcze, terapeutyczne	aktywizujące, wspierające
Możliwy zasięg oddziaływania	okres odbywania kary	→ okres odbywania kary → okres po zakończeniu kary

Źródło: opracowanie własne.

Oba nurty działań, których uczestnikiem jest osoba odbywająca karę izolacyjną lub powracająca do życia w społeczeństwie po jej zakończeniu w wyniku warunkowego przedterminowego zwolnienia, choć *ex definitione* są nastawione na realizację tego samego uogólnionego, długofalowego celu, jakim jest przystosowanie skazanego do życia w społeczeństwie po opuszczeniu zakładu karnego, różnią się jednak treściowo w sposób znaczący. Celem resocjalizacji jest readaptacja społeczna skazanego, a zatem brak powrotu do przestępstwa i tym samym brak powrotu do placówki resocjalizacyjnej. Praca socjalna zaś ma zasięg szerszy, uwzględniający indywidualne deficyty oraz trudności (wydarzenia i sytuacje) życiowe jednostki, która w ich wyniku utraciła zdolność do sprawnego funkcjonowania w środowisku i wypełniania ról społecznych. Dąży zatem do jego (ponownej) integracji ze społeczeństwem, do której drogą – obok readaptacji – jest wzmacnianie jej poczucia niezależności i umiejętności projektowania i realizowania indywidualnej zmiany.

1.3. Charakterystyka systemu penitencyjnego i resocjalizacyjnego w Polsce

System penitencyjny jest definiowany jako **ogół określonych za pomocą prawa instytucji, zasad ich funkcjonowania oraz znajdujących się w ich repertuarze środków służących realizacji celów i zadań stosowania kary pozbawienia wolności**¹. Współczesny polski system penitencyjny obejmuje dwa główne typy placówek:

- ➔ **areszty śledcze**, przewidziane dla osób podejrzanych o popełnienie przestępstwa lub oczekujących na prawomocny wyrok sądu;
- ➔ **zakłady karne**, do których kierowane są osoby, których winę udowodniono w toku postępowania karnego.

Pojęcie **systemu resocjalizacyjnego** odnosi się natomiast do ogółu metod i zasad pracy z osobami odbywającymi karę pozbawienia wolności w określonych warunkach organizacyjnych (izolacyjnych lub – rzadziej – w warunkach tzw. wolności dozorowanej, czyli w środowisku otwartym) i na określonych zasadach (zapisy ustawowe, regulaminy obowiązujące w poszczególnych jednostkach, zarządzone przez sąd zasady odbywania kary nieizolacyjnej). W wąskim rozumieniu system resocjalizacyjny dotyczy ogółu oddziaływań, jakim poddawane są osoby odbywające karę pozbawienia wolności w ramach zakładów karnych lub aresztów śledczych, odnosi się wobec tego do przestępców dorosłych i młodocianych (w wieku 18-25 lat).

W rozumieniu szerokim, do którego nawiązują autorzy, system resocjalizacyjny obejmuje nie tylko kategorię dorosłych sprawców przestępstw, ale także nieletnich sprawców czynów karalnych. Odnosi się zatem również do oddziaływań, jakim poddawani są pensjonariusze placówek dla nieletnich, do których zalicza się przede wszystkim:

- ➔ **schroniska dla nieletnich**, stanowiące w systemie resocjalizacji nieletnich odpowiednik aresztów śledczych;
- ➔ **zakłady poprawcze**, stanowiące odpowiednik zakładów karnych.

Praca resocjalizacyjna ma za zadanie spowodować zmiany w zakresie postaw skazanego lub wychowanka, w wyniku czego po odbyciu kary nie powróci on do działalności przestępczej.

1.3.1. Zakłady karne i areszty tymczasowe

Zakłady karne

Wiedza na temat typów jednostek oraz systemów odbywania kary przez więźniów jest niezwykle ważnym czynnikiem w kontekście podejmowania ewentualnej współpracy z zakładami karnymi przez instytucje i organizacje zewnętrzne, zwłaszcza o profilu pomocowym. Dotyczy to przede wszystkim zakładów karnych typu otwartego i półotwartego, posiadających szeroki zakres

¹ Pojęcie systemu penitencyjnego obejmuje również **pomoc postpenitencyjną**, czyli zinstytucjonalizowaną i sformalizowaną działalność o charakterze pomocowym, której adresatami są osoby opuszczające zakłady karne i ich rodziny (szerzej: rozdział 1.6).

możliwości współpracy ze środowiskiem lokalnym np. wykonywania pracy nieodpłatnej na rzecz instytucji samorządu lokalnego czy organizacji pozarządowych (Dybalska b.r.w.:57).

W ramach polskiego systemu penitencjarnego funkcjonują trzy **typy jednostek**, zróżnicowane ze względu na stopień zabezpieczeń i izolacji oraz uprawnienia w zakresie poruszania się na terenie jednostki. Są to:

- ➔ zakłady karne typu otwartego,
- ➔ zakłady karne typu półotwartego,
- ➔ zakłady karne typu zamkniętego (art.70 Kkw).

Zakłady karne są również zróżnicowane ze względu na **kategorie skazanych**, dla których są przewidziane. Wyróżnia się w tym kontekście cztery ich typy:

- ➔ (M) zakłady karne dla młodocianych (do ukończenia 21. roku życia);
- ➔ (P) zakłady karne dla dorosłych odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy;
- ➔ (R) zakłady karne dla recydywistów penitencjarnych;
- ➔ (W) zakłady karne dla odbywających karę aresztu wojskowego² (art.69 Kkw).

Zgodnie z aktualnymi standardami obowiązującymi w Polsce więźniowie mają możliwość wybrania **systemu wykonywania kary pozbawienia wolności**, któremu będą podlegać w czasie pobytu w zakładzie karnym (art.81 Kkw):

- ➔ **System zwykły** – skazani odbywający karę w tym systemie mają możliwość korzystania z dostępnego na terenie jednostki zatrudnienia oraz zajęć kulturalno-oświatowych i sportowych. Dotyczy on skazanych dorosłych, którzy nie wymagają, zakończyli lub nie wyrazili zgody na odbywanie kary w pozostałych systemach. W ostatnim przypadku możliwa jest jednak zmiana decyzji i przejście do systemu programowego oddziaływania (art.98 Kkw).
- ➔ **System programowego oddziaływania** – odbywający karę w tym systemie skazani młodociani lub dorośli współuczestniczą w opracowaniu indywidualnego programu oddziaływania (IPO), który stanowi podstawę jej wykonywania. Program ten zawiera m.in. ustalenia dotyczące zatrudnienia, edukacji oraz sposobów wykorzystania czasu wolnego skazanych, jak również różnorodnych form oddziaływań korekcyjnych lub terapeutycznych (art.95 Kkw).
- ➔ **System terapeutyczny** – przewidziany jest dla osób z zaburzeniami psychicznymi, niepełnosprawnych wymagających indywidualnego podejścia oraz uzależnionych od alkoholu lub narkotyków (art.96-97 Kkw).

Tabela 1.2. Skazani i ukarani według grup i systemu wykonywania kary w Polsce w 2013 roku.

Wyszczególnienie		Stan w dniu:			
		31.03	30.06	30.09	31.12
M	zwykły	76	60	47	51
	programowy	1910	1827	1806	1599
	terapeutyczny	106	109	99	100

² Ze względu na brak skazanych odbywających karę aresztu wojskowego w ostatnich latach, ten typ jednostek nie stanowi przedmiotu opracowania.

Wyszczególnienie		Stan w dniu:			
		31.03	30.06	30.09	31.12
P	zwykły	11935	11062	10446	9526
	programowy	21983	21531	21136	20222
	terapeutyczny	1945	2127	2189	2149
R	zwykły	17441	16944	16437	15354
	programowy	20786	20731	20789	20217
	terapeutyczny	1835	2056	2243	2208
osoby nowoprzyjęte i oczekujące na pierwszą decyzję klasyfikacyjną		1152	1193	1226	979
Ogółem		79169	77640	76418	72405

Źródło: Roczna informacja statystyczna za rok 2013.

System wykonywania kary pozbawienia wolności w Polsce w sposób istotny różnicuje trzy wyszczególnione grupy klasyfikacyjne (M, P, R). System programowy jest zdecydowanie najczęściej stosowanym w grupie młodocianych przestępców, co jest zrozumiałe ze względu na ich wiek i relatywnie duże możliwości poprawy sytuacji, np. poprzez podnoszenie poziomu wykształcenia, zdobywanie nowych kwalifikacji zawodowych etc. Jeśli jest to możliwe, jest on stosowany w tej grupie obligatoryjnie.

Areszty tymczasowe

Areszt tymczasowy jest funkcjonującą w ramach systemu penitencjarnego instytucją pełniącą funkcję środka zapobiegawczego w procesie karnym. Ma więc za zadanie udaremnienie ewentualnej ucieczki podejrzanego, ukrycie się, zacieranie śladów, fałszowanie lub ukrywanie dowodów przestępstwa itd. Innymi słowy, osadzenie podejrzanego w areszcie tymczasowym ma na celu usprawnienie postępowania przygotowawczego i karnego (Pich, Żywucka-Kozłowska 2007:71-3).

1.3.2. Zakłady poprawcze i schroniska dla nieletnich

System resocjalizacyjny dla nieletnich sprawców czynów karalnych obejmuje dwa główne typy zamkniętych placówek, do których mogą zostać skierowani w zależności od postępów w prowadzonym śledztwie: zakłady poprawcze oraz schroniska dla nieletnich.

Zakłady poprawcze

Umieszczenie w zakładzie poprawczym stanowi najcięższy wymiar kary, którą sąd rodzinny (zgodnie z polskim ustawodawstwem, zajmujący się sprawami nieletnich) może zastosować w przypadku nieletnich sprawców czynów karalnych. System resocjalizacji nieletnich w Polsce obejmuje cztery typy zakładów poprawczych (za: Chomczyński 2014:95-8):

➔ zakłady resocjalizacyjne:

- **zakłady otwarte**, przeznaczone dla wychowanków, którzy nie przebywali w aresztach śledczych lub zakładach karnych, wyrażają chęć uczestniczenia w procesie resocjalizacji i nie identyfikują się z podkulturą więzienną;

- **zakłady półotwarte**, do których kierowani są wychowankowie z zakładów typu otwartego (w trybie kary za złe sprawowanie w trakcie odbywania wyroku) lub zamkniętego (w trybie nagrody, jeżeli ich zachowanie jest oceniane pozytywnie), stanowią więc niejako instytucję „pomostową” między tymi placówkami;
- **zakłady zamknięte**, do których mogą być przenoszani wychowankowie z placówek typu otwartego lub półotwartego, którzy dopuszczali się ucieczek;
- **zakłady o wzmożonym nadzorze wychowawczym**, przeznaczone dla wychowanków sprawiających szczególne trudności wychowawcze (np. fizyczne ataki na personel lub innych wychowanków, wszczynanie buntów, brak postępów resocjalizacyjnych), którzy ukończyli 16 lat, a w wyjątkowych przypadkach 15 lat;
- ➔ **zakłady resocjalizacyjno-rewalidacyjne**, przeznaczone dla wychowanków upośledzonych umysłowo;
- ➔ **zakłady resocjalizacyjno-terapeutyczne**, do których kierowani są nieletni z zaburzeniami neuropsychicznymi, zaburzeniami osobowości, uzależnieni od środków odurzających i psychotropowych oraz nosiciele wirusa HIV;
- ➔ **zakłady readaptacyjne**³ - zbliżone w charakterystyce do zakładów o wzmożonym nadzorze wychowawczym, kierowani do nich są/mają być wychowankowie, którzy przebywając w schronisku dla nieletnich lub zakładzie poprawczym innego typu: odmawiali udziału w procesie wychowawczym, edukacji, terapii; co najmniej dwukrotnie dopuścili się czynów zabronionych; dopuścili się ucieczki lub przynajmniej dwukrotnie nie powrócili z przepustki lub urlopu i istnieją uzasadnione obawy, że sytuacja ta się powtórzy.

Ewentualne przeniesienie wychowanka do zakładu poprawczego innego typu jest uwarunkowane oceną jego postaw i zachowań w trakcie odbywania kary przez personel placówki. Wymaga jednak także decyzji sądu rodzinnego.

Schroniska dla nieletnich

Schroniska dla nieletnich stanowią w pewnym sensie odpowiednik aresztów śledczych dla dorosłych podejrzanych o popełnienie przestępstwa. Są do nich zazwyczaj kierowani nieletni, w stosunku do których istnieje obawa, że przebywając na wolności mogą mieć wpływ na prowadzone w ich sprawie postępowanie (np. poprzez zacieranie śladów), wobec których trudno ustalić tożsamość, które mogą uciec etc. Wyróżnia się 2 typy schronisk dla nieletnich (za: Chomczyński 2014:98-9):

- ➔ **zwykłe**, przeznaczone dla nieletnich, którzy mogą wywierać wpływ na wynik postępowania przygotowawczego lub sądowego;
- ➔ **interwencyjne**, do których kierowani są nieletni sprawcy czynów szczególnie poważnych lub stwarzających szczególne zagrożenie dla bezpieczeństwa schroniska typu zwykłego.

Nieletni może zostać umieszczony w schronisku na okres do 3 miesięcy, z możliwością przedłużania tego okresu o kolejne 3 miesiące, lecz nie dłużej niż do roku.

³ Zgodnie ze stanem z dnia 31 maja 2014 roku placówki tego typu jeszcze w Polsce nie funkcjonowały.

1.4. Proces umieszczania w zakładzie poprawczym, alternatywne sposoby i formy karania nieletnich sprawców czynów karalnych

W świetle polskiego prawa karnego za nieletnie uznaje się osoby, które nie ukończyły 17. roku życia. Zgodnie z aktualnym ustawodawstwem, czyny niezgodne z prawem, popełniane przez tę kategorię wiekową mogą zostać sklasyfikowane przez organy ścigania jako wykroczenie lub przestępstwo. Nieletni nie są jednak w świetle polskiego prawa „przestępcami”, lecz **sprawcami czynów karalnych**, mimo że wchodzące w obręb tego pojęcia zachowania młodzieży uznaje się niekiedy za wymagające interwencji sądu (Błachut *et al.* 2004:317).

Po wszczęciu postępowania przez sąd rodzinny wobec nieletniego, może się ono zakończyć następująco (za: Błachut *et al.* 2004:373):

1. **umorzeniem** – jeżeli sąd stwierdzi, że brak jest podstaw do prowadzenia postępowania lub ze względu na niecelowość orzekania środków wychowawczych lub poprawczych (art.21 §2 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich);
2. **przekazaniem sprawy nieletniego szkole**, do której uczęszcza lub organizacji społecznej, do której należy (art.42 §4);
3. **przekazaniem sprawy prokuratorowi** – jeżeli sąd uzna, że zachodzi potrzeba orzeczenia kary wobec nieletniego (art.42 §3);
4. **orzeczeniem środków wychowawczych**: (a) upominawczo-korekcyjne (upomnienie, zobowiązanie np. do naprawienia szkody, podjęcia nauki lub pracy, nieprzebywania w określonych miejscach, niespożywania alkoholu itp.), (b) nadzory (rodziców, kuratora, organizacji młodzieżowej); (c) wymagające czasowego pobytu we wskazanej instytucji, lecz nie związane ze zmianą miejsca zamieszkania (kuratorski ośrodek pracy z młodzieżą, szkoła specjalna itp.), (d) warunkowe zawieszenie umieszczenia w zakładzie poprawczym lub karnym (art.42 §1);
5. **orzeczeniem środków poprawczych** – umieszczenie w zakładzie poprawczym (art.42 §2);
6. **orzeczeniem kary** wobec nieletniego, który popełnił czyn karalny, a w chwili orzekania skończył 18. rok życia (§13, art. 42).

1.5. Resocjalizacja w polskim systemie karnym – przygotowanie do wyjścia na wolność jako niezbędny etap pracy socjalnej na wolności

Okres odbywania kary pozbawienia wolności w Polsce jest w świetle danych statystycznych Centralnego Zarządu Służby Więziennej bardzo zróżnicowany. Najkrótszym wymiarem kary jest przebywanie w zakładzie karnym przez okres 3 miesięcy, najdłuższymi – 25 lat lub dożywotnio. Oznacza to, że zróżnicowane są również uwarunkowania resocjalizacji w odniesieniu do poszczególnych więźniów, różne są także przyjmowane przez samych skazanych strategie przystosowawcze i plany na przyszłość. Część z nich, zdając sobie sprawę z trudności czekających na nich po wyjściu na wolność, będzie się starała podjąć określone działania zaradcze. Inni, uznając, że zasądzona im kara jest zbyt krótka, by możliwe było podjęcie jakichkolwiek kroków w kierunku

poprawy własnej sytuacji (lub z drugiej strony - że jest zbyt długa, by martwić się o to, co będzie po wyjściu na wolność), spędzi ją beczynnie. Jeszcze inni skazani będą otwarcie mówić o tym, że po wyjściu na wolność powrócą do przestępstwa, gdyż dotychczasowy styl życia im odpowiada, wreszcie część osób powie to samo z poczucia bezradności i braku motywacji do zmiany.

1.5.1. Edukacja skazanych

Edukacja jest uznawana powszechnie za jeden z najważniejszych środków resocjalizacji skazanych (lub nawet za najważniejszy). Edukacja jest jednocześnie uznawana za jedno z podstawowych narzędzi poprawy sytuacji społeczno-ekonomicznej znajdujących się w repertuarze instytucji pomocowych oraz, rzecz jasna, samych adresatów ich działalności, o ile ci ostatni zechcą z niej skorzystać. W roku szkolnym 2012/2013 na terenie Polski działały 63 szkoły przywieszienne oraz 190 ich oddziałów. Należy przy tym odnotować wyraźny wzrost obu tych liczb w stosunku do roku poprzedniego. Co więcej, dane wskazują również na pewną zmianę w profilu szkół przywieszennych, z których oferty najczęściej korzystają skazani. Podczas gdy w roku szkolnym 2011/2012 ponad połowę (88 ze 150) z nich stanowiły zasadnicze szkoły zawodowe, wyraźnie dominując nad pozostałymi typami szkolnych oddziałów, w roku ubiegłym wyraźnie wzrosła liczba liceów ogólnokształcących oraz ich oddziałów, kosztem zmniejszenia liczby oddziałów szkół zawodowych.

Tabela 1.3. Przywieszienne szkoły i oddziały szkolne w roku szkolnym 2012/2013.

	Liczba szkół w roku szkolnym		Liczba oddziałów w roku szkolnym	
	2001/2012	2012/2013	2001/2012	2012/2013
ogółem	51	63	150	190
szkoły podstawowe	3	2	4	4
gimnazja	9	10	18	23
zasadnicze szkoły zawodowe	18	18	88	55
technika zawodowe	8	8	15	18
szkoły policealne	3	3	7	6
licea ogólnokształcące	10	21	18	42
kwalifikacyjne kursy zawodowe	-	-	-	42

Źródło: Roczna informacja statystyczna za rok 2013.

Znacząco zwiększyła się także liczba skazanych objętych nauczaniem w szkołach przywieszennych i pozawieszennych, przy czym zmianę tę należy przede wszystkim wiązać z uruchomieniem 42 kwalifikacyjnych kursów zawodowych, których w latach poprzednich zabrakło. Wzięło w nich udział łącznie ponad tysiąc skazanych.

Edukacja w ramach zakładu karnego przyjmuje najczęściej dwie formy. Poza nauczaniem szkolnym (w przywieszennych szkołach i oddziałach szkolnych) działalność oświatowa w obrębie polskiego systemu penitencjarnego obejmuje nauczanie kursowe, którego odbiorcami są najczęściej ci spośród skazanych, którzy ze względu na relatywnie krótki wymiar odbywanej kary nie mają szans odbycia pełnego cyklu szkolnego (Hołyst 2009:1403).

Tabela 1.4. Osadzeni objęci nauczaniem w szkołach przywięziennych i pozawięziennych w roku szkolnym 2012/2013.

	Liczba szkół w roku szkolnym	
	2001/2012	2012/2013
ogółem	3201	4026
szkoły podstawowe	24	25
gimnazja	360	423
zasadnicze szkoły zawodowe	1915	1123
technika zawodowe	254	335
szkoły policealne	125	108
licea ogólnokształcące	268	940
szkoły wyższe	55	50
kwalifikacyjne kursy zawodowe	-	1022

Źródło: Roczna informacja statystyczna za rok 2013.

Poważnym problemem związanym z edukacją skazanych w polskim systemie penitencjarnym jest dość często spotykana, niestety, niechęć do podejmowania nauki. Przyczyn takiej sytuacji jest przynajmniej kilka. Dwoma najważniejszymi zdaniem Hołysta są wcześniejsze niepowodzenia szkolne oraz obawy spowodowane długim okresem jaki upłynął od zakończenia nauki (Hołyst 2007:1403).

Tabela 1.5. Nauczanie kursowe w roku 2013.

	2012	2013
liczba kursów	910	990
liczba skazanych objętych nauczaniem kursowym	10675	11170
liczba absolwentów kursów	10481	11069

Źródło: Roczna informacja statystyczna za rok 2013.

Autor ten zwraca również uwagę na inny problem związany z edukacją w zakładach karnych, mianowicie kwestię możliwości motywowania skazanych do kontynuowania nauki. Jak zauważa, *najbardziej aktywizuje to, co wiąże się bezpośrednio z pracą zawodową. Obecnie ze względu na ograniczone możliwości zatrudnienia – w zakładzie karnym i poza nim – odwoływanie się w nauczaniu do przyszłej pracy zawodowej nie może być skutecznym czynnikiem zachęcającym do podejmowania i kontynuowania nauki (ibidem: 1403-4)*. Jeśli już jednak skazany zdecyduje się na podjęcie lub kontynuowanie nauki w zakładzie karnym, istnieje duże prawdopodobieństwo, że z tego przedsięwzięcia się nie wycofa, gdyż *postawa skazanych wobec nauki zmienia się w jej trakcie, na co wskazują przede wszystkim osiągnięte przez nich wyniki (ibidem: 1404)*.

1.5.2. Zatrudnienie skazanych

Współczesna doktryna prawa penitencjarnego niemal jednomyślnie uznaje, że jednym z najważniejszych środków realizacji celów wykonywania kary pozbawienia wolności jest praca skazanego (Hołyst 2009:1401). Po pierwsze ma ona za zadanie przyzwyczajanie więźnia do regularnego wysiłku oraz wpajanie nawyku pracy, po drugie uświadamianie, że znalezienie pracy jest podstawą

funkcjonowania w społeczeństwie i pierwszorzędnym celem po opuszczeniu murów więzienia. Również współcześnie realizowane programy wspierające skazanych (w tym przygotowujących się do wyjścia na wolność), mające na celu poprawę ich sytuacji życiowej oraz ograniczenie zjawiska ich powrotu na drogę przestępczą, za podstawowe działanie na rzecz ich readaptacji społecznej uznają ich (ponowne) wejście na rynek pracy. Jak wskazuje Hołyst, praca jako czynnik wychowawczy musi jednak spełniać określone warunki:

- ➔ powinna być pracą produktywną,
- ➔ powinna być pracą wykonywaną w grupie,
- ➔ powinna być chroniona przez te same przepisy prawa, które regulują pracę wykonywaną na wolności,
- ➔ powinna być wynagradzana na tych samych zasadach, co praca na wolności,
- ➔ powinna być wykonywana zgodnie z kwalifikacjami zawodowymi lub predyspozycjami skazanego,
- ➔ jeżeli skazany nie ma wyuczonego zawodu, powinna łączyć się ze zdobywaniem kwalifikacji (Hołyst 2009:1402).

Zgodnie z danymi prezentowanymi w corocznych zestawieniach statystycznych dotyczących działalności placówek penitencjarnych na terenie Polski, sytuacja zatrudnieniowa w ramach zakładów karnych może budzić pewne wątpliwości co do stopnia stosowalności środka oddziaływania resocjalizacyjnego jakim jest praca skazanych oraz realizacji przynajmniej części z wyżej wymienionych wymogów. Spośród średniej liczby 77 117 skazanych przebywających w jednostkach penitencjarnych na terenie Polski w 2013 roku zatrudnionych było średnio 24 292, co stanowiło niecałą 1/3 populacji więziennej⁴. Najczęstszą przyczyną braku zatrudnienia skazanych – obok kategorii zdefiniowanej jako „inne przyczyny” (46%⁵) – jest brak pracy, który opisuje aż 43% przypadków. Mając na uwadze, że jedynie 8% więźniów nie było nigdzie zatrudnionych z powodu okresowej lub stałej niezdolności do podjęcia pracy, można wysnuć wniosek, że w większości przypadków przyczyny niezatrudnienia są uwarunkowane zewnątrznie (zob. *Roczna informacja statystyczna...*). Są zatem, niestety, niezależne od samych zainteresowanych⁶.

Można w tym miejscu postawić pytanie o możliwości funkcjonowania po wyjściu na wolność – zarówno w odniesieniu do skazanych pracujących odpłatnie, jak i do skazanych pracujących nieodpłatnie lub niepracujących w ogóle. Wydaje się bowiem, że brak zaplecza finansowego na etapie opuszczania placówki, zbiegający się z relatywnie niskimi szansami na znalezienie stałego zatrudnienia, ograniczonymi możliwościami mieszkaniowymi i wreszcie – często niekorzystną sytuacją rodzinną, stwarzać może cały system trudności uniemożliwiających reintegrację i readaptację społeczną skazanych, wpisując się tym samym w błędne koło, „więzienie – wolność – więzienie” (zob. Baldry, Maplestone 2009). Istnieje wobec tego uzasadniona obawa, że część osób opuszczających zakłady karne będzie miała dodatkowo utrudniony dostęp do rynku pracy w związku z powstającą w okresie odbywania kary swoistą „luką” w życiorysie zawodowym.

⁴ Wskaźnik bezrobocia wśród skazanych w analizowanym roku wynosił 29,7%.

⁵ Wszystkie wartości procentowe stanowią efekt obliczeń własnych na podstawie *Rocznej informacji statystycznej za rok 2013*.

⁶ Należy jednak zaznaczyć, że od roku 2001, kiedy odnotowany został najniższy poziom zatrudnienia osadzonych od czasów transformacji systemowej, w kolejnych latach odsetek pracujących systematycznie wzrastał i w roku 2013 tendencja ta została utrzymana.

Uwaga ta dotyczy przede wszystkim tych skazanych, którzy kiedykolwiek wcześniej pracę posiadali, natomiast w przypadku relatywnie licznej grupy tych, którzy nie pracowali nigdy, pobyt w zakładzie karnym zasadniczo nie wniesie nic nowego w ich życia zawodowe, poza stosownym zapisem w Krajowym Rejestrze Karnym.

Stąd też, w kontekście zadań pracownika socjalnego, pomoc w zakresie integracji w ramach rynku pracy stanowi jedno z podstawowych, a być może najważniejsze wyzwanie w trakcie pracy z klientem – osobą opuszczającą placówkę resocjalizacyjną. Jak już zaznaczono powyżej, jest to wyzwanie szczególnie trudne, uwarunkowane szeregiem formalnych i nieformalnych barier. Wydaje się jednak, że jedynie niewielki odsetek osób opuszczających zakłady karne będzie w stanie je przezwyciężyć nie korzystając z profesjonalnej oferty pomocowej.

1.5.3. Program wolnościowy

W okresie sześciu miesięcy pozostałych do zakończenia odbywania kary, bądź też spodziewanego warunkowego zwolnienia skazani mają możliwość uczestniczenia w tzw. programie wolnościowym (art. 164, 165 Kkw). W jego ramach skazany, wspólnie z kuratorem i innymi podmiotami współpracującymi ze Służbą Więzienną, jak np. instytucje samorządu terytorialnego, stowarzyszenia lub fundacje zajmujące się pomocą osobom opuszczającym placówki resocjalizacyjne, określa zakres, źródła oraz formy niezbędnej pomocy w procesie reintegracji społecznej. Jest to innymi słowy etap odbywania kary, w którym wysiłki na rzecz rozwiązania spodziewanych problemów, jakie mogą spotkać skazanego w ponownym przystosowaniu do życia w społeczeństwie po opuszczeniu placówki powinny zostać zintensyfikowane (Linowski 2010:138).

1.5.4. Programy pomocy skazanym

Zgodnie z Zarządzeniem Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z 24 lutego 2004, tworzone i wdrażane są różnorodne autorskie programy wspierania więźniów, mające na celu poprawę ich sytuacji życiowej po wyjściu na wolność i ograniczanie ich powrotu do przestępstwa⁷. Działania takie podejmują pracownicy działów penitencjarnych, terapeutycznych Służby Więziennej i organizacje III sektora.

Rada Europejska strategię inkluzji społecznej określa jako „nastawione głównie na działania naprawcze, mające na celu integrację wykluczonych na rynku pracy poprzez tworzenie miejsc pracy lub poprawę warunków życia” (za: Szarfenberg 2010:137). Stąd też podstawowym działaniem na rzecz reintegracji społecznej byłych więźniów jest poprawa ich sytuacji w sferze zawodowej. Obok programów aktywizacji zawodowej (byłych) skazanych najczęściej spotykanymi formami programów pomocy skazanym są:

- ➔ programy z zakresu kształcenia umiejętności społecznych, takich jak asertywność, komunikacja interpersonalna, sposoby radzenia sobie ze stresem, umiejętność autoprezentacji itd.;
- ➔ programy z zakresu profilaktyki agresji (i/lub autoagresji);
- ➔ programy z zakresu profilaktyki przemocy w rodzinie;
- ➔ programy wychodzenia z bezdomności;

⁷ Zarządzenie nr 2/04 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy o pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych (za: Marczak 2009:13).

- ➔ programy z zakresu profilaktyki uzależnień;
- ➔ programy promujące sport i kulturę fizyczną;
- ➔ programy ekologiczne;
- ➔ programy z zakresu wypełniania ról społecznych i rodzinnych, zwł. rodzicielskich (za: (Dymowska 2011, Marczak 2009, Dybalska b.r.w.).

1.5.5. Spór o zasadność stosowania kary pozbawienia wolności

Debata na temat zasadności stosowania kary pozbawienia wolności towarzyszy polskiej i międzynarodowej myśli penitencjarnej od dawna. Bezpośrednim jej zarzewiem były przeprowadzone na początku lat 70. w Stanach Zjednoczonych badania Roberta Martinsona, które dowodziły, że wszelkie podejmowane działania mające na celu przywrócenie skazanych do życia w społeczeństwie nie przynoszą oczekiwanych rezultatów (*the nothing works doctrine*), gdyż – niezależnie od tego czy analizujemy grupę więźniów uczestniczących w różnego rodzaju programach readaptacyjnych, czy też tych, którzy nigdy w nich nie brali udziału – wskaźniki przestępczości powrotnej (recydywy) nie różnią się od siebie w sposób istotny (Martinson 1974:223).

Rozpiętość stanowisk przyjmowanych w sporze o „sens lub bezsens stosowania kary pozbawienia wolności” (Machel 2006) jest niezwykle szeroka. Wahają się one od wynoszących pozbawienie wolności do rangi jedyne go skutecznego i tym samym jedyne go słusznego środka karnego i korekcyjnego aż do postulujących całkowite zniesienie prawa karnego i odebranie państwu (na rzecz społeczności lokalnej) narzędzi reakcji na zachowania przestępcze, jak przyjmują abolicjoniści (zob. Błachut *et al.* 2004). Należy przy tym zaznaczyć, że zarówno zwolennicy stosowania lub/i zaostrożania kary pozbawienia wolności, jak i jej przeciwnicy posiadają listy argumentów wystarczająco długie, by przypuszczać, że w warunkach społeczeństwa demokratycznego spór ten nigdy (a przynajmniej nie w najbliższej przyszłości) nie zostanie rozwiązany w sposób zadowalający każdą ze stron. Głosy krytyczne dotyczą zwłaszcza następujących kwestii:

- ➔ sposób organizacji zakładu karnego jako instytucji totalnej (wygląd i atmosfera więzienia, regulamin, całodobowa kontrola, stosunki na linii personel-skazani oraz między samymi skazanymi) *per se* wpływa negatywnie na osobowość skazanych i ich możliwości funkcjonowania w społeczeństwie po opuszczeniu placówki;
- ➔ przebywanie w izolacji więziennej, zwłaszcza długotrwałe, prizonizuje zamiast resocjalizować (zob. rozdział 3.1.1.);
- ➔ karę odczuwa nie tylko sam skazany, ale również jego rodzina, w wymiarze materialnym, społecznym i psychologicznym;
- ➔ wysokie wskaźniki recydywy dowodzą niskiej skuteczności poprawczej instytucji więzienia;
- ➔ więzienia stosują przestarzałe metody korekcyjne/wychowawcze, które – choć dowiedziono już dawno ich nieskuteczności – nie mają, jak na razie, swoich zamienników;
- ➔ obecny system penitencjarny jest przestarzały, jednak nie ma obecnie szans, by samo więzienie jako instytucja społeczna mogło zostać całościowo zastąpione przez inną formę karną i resocjalizacyjną;
- ➔ głosy środowiska naukowego, podnoszące konieczność wprowadzenia daleko idących zmian w zakresie funkcjonowania systemu więziennictwa, nie są w dostatecznym stopniu

respektowane, tym samym aplikacja proponowanych rozwiązań jest znikoma lub dostosowywana do obecnego kształtu więziennictwa;

- ➔ pobyt w zakładzie karnym stygmatyzuje (byłych) skazanych, co znacząco utrudnia lub uniemożliwia ich readaptację społeczną (zob. rozdział 2.1.4);
- ➔ standaryzacja pracy resocjalizacyjnej czyni ją mało efektywną;
- ➔ przebywaniu w izolacji więziennej towarzyszy silna deprywacja potrzeb, co sprawia, że cele resocjalizacji nie mogą być należycie realizowane (Urban 1997:134-40, za: Machel 2003:39).

Głosy krytyczne odnoszą się zarówno do samej instytucji kary pozbawienia wolności, jak również sposobu jej wykonywania oraz polityki jej orzekania (Bulenda, Musidłowski 2003: *Wstęp*). Mimo, iż istnieje wiele przesłanek za tym, by stosowalność izolacji więziennej zmniejszać lub by ją zastępować – tam, gdzie to możliwe – innymi formami kar i innymi środkami oddziaływania resocjalizacyjnego, wydaje się, że współcześnie nie ma szans na skuteczne zastąpienie resocjalizacji penitencjarnej systemem innym, bardziej skutecznym z punktu widzenia celów i zadań resocjalizacji przestępców (Machel 2009).

1.5.6. Alternatywne metody karania, resocjalizacja w środowisku otwartym

Polski kodeks karny przewiduje 5 typów kar, które sąd może orzec w stosunku do osoby uznanej winną popełnienia przestępstwa. Są to:

- kara grzywny,
- kara ograniczenia wolności,
- kara pozbawienia wolności w wymiarze od 1 miesiąca do 15 lat,
- kara pozbawienia wolności w wymiarze 25 lat, oraz
- kara dożywotniego pozbawienia wolności (art.32 Kk).

Jak zaakcentowano wcześniej, w Polsce najczęściej stosowaną spośród wyżej wymienionych jest kara pozbawienia wolności, niezależnie od tego, że istnieje szereg przesłanek stanowiących, że jest to tendencja niekorzystna, kosztowna w wymiarze społecznym i ekonomicznym, a nadto, paradoksalnie, wytwarzająca niesprzyjające warunki resocjalizacji przestępców.

- ➔ **Kara grzywny**, polegająca na uiszczeniu przez skazanego opłaty na rzecz osób pokrzywdzonych lub/i skarbu państwa jest stosowana znacznie rzadziej niż kara pozbawienia wolności (w większości krajów zachodnich istnieje tendencja odwrotna). Głównym argumentem przemawiającym za tą praktyką są znaczące trudności z jej egzekwowaniem. Mimo, że zarówno ze społecznego, jak i ekonomicznego punktu widzenia jej stosowanie jest korzystne, sądy raczej niechętnie orzekają karę grzywny obawiając się, że znaczna część ukaranych w ten sposób sprawców przestępstw albo nie posiada wystarczających środków finansowych albo też będzie się uchylać od uiszczenia zasądzonej kwoty (Lewa 2010:36-8).
- ➔ **Kara ograniczenia wolności**, jest drugą wymienianą przez polski kodeks karny karą nieizolacyjną, stanowiącą (podobnie jak kara grzywny) alternatywę dla kary krótkoterminowego pozbawienia wolności. Skazany odbywający karę ograniczenia wolności nie przebywa w czasie jej odbywania w placówce resocjalizacyjnej. Pozostaje natomiast

w miejscu stałego pobytu, którego bez zgody sądu nie może zmieniać. Ponadto skazany jest zobowiązany do wykonywania nieodpłatnej, kontrolowanej pracy na cele społeczne (we wskazanej przez zawodowego kuratora sądowego instytucji, placówce, jednostce samorządu terytorialnego, organizacji społecznej, czy zakładzie pracy) w wymiarze od 20 do 40 godzin w ciągu miesiąca⁸ oraz do udzielania wyjaśnień związanych z przebiegiem odbywanej kary na wniosek sądu lub kuratora. Czas odbywania kary ograniczenia wolności waha się od 1 miesiąca do 12 miesięcy. W wyjątkowych przypadkach (np. ponownego wejścia w konflikt z prawem) okres ten może zostać wydłużony do 18 miesięcy. Stosowanie kary ograniczenia wolności jako alternatywy dla kar izolacyjnych ma szereg zalet. Po pierwsze, nie pozbawia skazanego kontaktu z jego środowiskiem, zatem w większości przypadków nie zwiększa prawdopodobieństwa rozpadu więzi rodzinnych, sąsiedzkich, koleżeńskich i nie stwarza w tym wymiarze barier w procesie reintegracji społecznej skazanego. Po drugie, nie ogranicza (przynajmniej w takim stopniu jak kara izolacyjna) jego możliwości partycypacyjnych w rynku pracy. Po trzecie, fakt, iż nie zostaje osadzony w zakładzie karnym przeciwdziała jego (dalszej) demoralizacji przez współwięźniów i deprywacyjne warunki jej odbywania (patrz: rozdział 3.1.1). Wreszcie, stanowi ona znacznie mniejsze obciążenie dla Skarbu Państwa niż kara pozbawienia wolności, a nadto jest korzystna z punktu widzenia beneficjentów prac społecznych wykonywanych przez skazanych.

Mimo ogólnej dyrektywy dotyczącej orzekania kar względem sprawców przestępstw, mówiącej o pierwszeństwie kar nieizolacyjnych nad karami izolacyjnymi, w Polsce zdecydowanie dominują te drugie. Stosowanie kary pozbawienia wolności nieproporcjonalnie często w porównaniu do kar mniejszego zasięgu może budzić wątpliwości zwłaszcza odnośnie wcale nieodosobnionych przypadków kierowania do więzień sprawców przestępstw drobnych, przypadkowych, czy nieświadczących o ich wysokim stopniu demoralizacji.

W przypadku osób skazanych na karę bezwarunkowego pozbawienia wolności istnieją dwie możliwości odbywania jej w warunkach tzw. wolności kontrolowanej, czyli **resocjalizacji w środowisku otwartym**. Pierwsza z nich wiąże się z orzeczeniem dozoru kuratorskiego nad skazanym, który w wyniku dobrego sprawowania w trakcie odbywania kary bezwarunkowego pozbawienia wolności w zakładzie karnym zostaje warunkowo zwolniony z odbywania części wyroku.

➔ **Warunkowe przedterminowe zwolnienie** odnosi się do sytuacji, w której skazany spełniający określone warunki zostaje przez sąd penitencjarny zwolniony z odbywania reszty kary i zostaje poddany próbie. Zgodnie z art. 77 Kk, skazany może zostać warunkowo zwolniony jeżeli swoją postawą, właściwościami i warunkami osobistymi (np. jeśli ma zapewnione miejsce stałego pobytu), zachowaniem po popełnieniu przestępstwa i w czasie odbywania kary uzasadnia przekonanie, że po opuszczeniu

⁸ Jeżeli skazany posiada stałe zatrudnienie, zamiast obowiązku wykonywania pracy na cele społeczne, sąd może zarządzić potrącenie części jego wynagrodzenia miesięcznego (10-25%) na wskazany cel społeczny lub na rzecz Skarbu Państwa, co stanowi *de facto* formę kary grzywny.

placówki będzie przestrzegał prawa i nie popełni ponownie przestępstwa. Należy podkreślić, że okres próby nie jest w Polsce zaliczany do długości wyroku. Oznacza to, że w przypadku naruszenia warunków zwolnienia (np. umyślne popełnienie przestępstwa, uchylanie się od dozoru, nałożonych obowiązków, innych orzeczonych środków karnych) skazany wraca do zakładu karnego i odbywa pozostały (do momentu zwolnienia) wyrok. Po opuszczeniu przez skazanego zakładu karnego w trybie zwolnienia warunkowego pozostaje on pod dozorem kuratora sądowego, który *organizuje i prowadzi działania mające na celu pomoc skazanemu w społecznej readaptacji* (art.173 §1 Kkw), pozostaje w stałym kontakcie z pomocą społeczną oraz występuje w roli rzecznika w kontaktach z urzędami (np. w sprawie uzyskania przez skazanego świadczeń).

Druga możliwość resocjalizacji w środowisku otwartym odnosi się do relatywnie nowej w polskiej penitencjarystyce metody karania w Systemie Dozoru Elektronicznego (SDE).

➔ **System Dozoru Elektronicznego** jest w Polsce stosowany od 2009 roku. Ustawa z dnia 7 września 2007 roku o wykonywaniu kary pozbawienia wolności poza zakładem karnym w systemie dozoru elektronicznego zakłada możliwość odbywania kary w SDE przede wszystkim przez skazanych na karę pozbawienia wolności w wymiarze do 6 miesięcy lub odbywających karę 1 roku pozbawienia wolności, którym do wyjścia na wolność pozostało mniej niż 6 miesięcy (art.6). Osoba odbywająca karę w SDE ma obowiązek przebywania w miejscu stałego pobytu w określonym czasie (np. między godziną 17:00 a 7:00). W razie jego nieobecności w miejscu zamieszkania o wyznaczonej porze informacja o tym zostaje wysłana do osób nadzorujących wykonywanie kary przez zamontowany na stałe w mieszkaniu skazanego odbiornik (skazany ma na sobie nadajnik, który w wyznaczonych godzinach powinien znajdować się w zasięgu odbiornika) (art. 2 §4). O odbywanie kary w SDE skazany musi wystąpić sam, przy czym musi mieć na to również zgodę pozostałych domowników.

Wprowadzenie SDE do repertuaru kar polskiego systemu sprawiedliwości było przede wszystkim uwarunkowane dyrektywami unijnymi związanymi z podnoszonym od lat na rodzimym gruncie problemem przeludnienia więzień, jednak nie ulega wątpliwości, że plusów jej stosowania jest zdecydowanie więcej:

- skazany ma możliwość pozostania w swoim środowisku, dzięki czemu jego relacje rodzinne, sąsiedzkie, zawodowe, koleżeńskie nie cierpią w takim stopniu, jak w sytuacji izolacji więziennej;
- daje skazanym możliwość funkcjonowania w ramach rynku pracy;
- ogranicza skalę doświadczonej przez skazanych deprywacji potrzeb;
- nie buduje w skazanym poczucia braku odpowiedzialności i bezradności;
- przeciwdziała wzajemnej demoralizacji skazanych (Badowska-Hodyr, Świerad 2009:265-6).

Pomimo podnoszonych powszechnie, zarówno przez praktyków, jak i środowiska naukowe kwestii związanych z funkcjonowaniem i wykonywaniem kary pozbawienia wolności (tj. możliwościami resocjalizacji w warunkach izolacyjnych) wydaje się, że idea resocjalizacji w środowisku

otwartym nie cieszy się szczególną popularnością w społeczeństwie. Jak wskazano, oczekiwania społeczne względem stosowania kary pozbawienia wolności różnią się dosyć znacząco od postulatów znacznej części praktyków i środowiska naukowego. Stąd też, niezależnie od wskazanych powyżej korzyści płynących ze stosowania polityki karania w systemie „wolności dozorowanej”, postulowane od wielu lat zmiany w zakresie metodyki wykonywania kary pozbawienia wolności, których przykładem może być chociażby koncepcja wielopasmowej resocjalizacji Andrzeja Bałandynowicza (2002; 2006), na obecną chwilę nie mają raczej większych szans zaistnienia.

1.5.7. Pracownik socjalny w instytucjach resocjalizacyjnych i w środowisku otwartym

W środowisku naukowym panuje zgoda co do komplementarnego charakteru pracy socjalnej względem resocjalizacji, zdania są jednak podzielone w kontekście roli jaką praca socjalna powinna pełnić w systemie resocjalizacyjnym. Część specjalistów jest zdania, że praca socjalna może pełnić funkcję komplementarną lub w sprzyjających warunkach nawet z powodzeniem zastępować system resocjalizacyjny (zwłaszcza w obecnej jego formie) (np. Stępniaś 2001), inni uznają, że o ile praca socjalna rzeczywiście może być użyteczna i skutecznie wspomagać osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne w procesie powrotu do życia w społeczeństwie, o tyle nie znajduje zastosowania w realizacji głównych celów oddziaływań resocjalizacyjnych, zwłaszcza wobec części skazanych, którzy resocjalizacją nie są zainteresowani. Np. zdaniem Machela, praca socjalna nie stanowi, *nawet w najszerszym rozumieniu*, alternatywy dla procesu resocjalizacyjnego (2006:149).

Na gruncie polskim udział pracownika socjalnego w procesie reintegracji społecznej skazanych reguluje ustawa o pomocy społecznej, zgodnie z którą jedną z sytuacji, w których udzielenie pomocy społecznej osobie lub/i jej rodzinie jest szczególnie uzasadnione, są trudności w przystosowaniu do życia po zwolnieniu z zakładu karnego (art.7). Konstatacja ta oznacza, że praca socjalna z osobami opuszczającymi zakłady karne i ich rodzinami odnosić się może zarówno do sytuacji, w której będąca podmiotem działań pomocowych osoba nadal przebywa w placówce, jak również już po jej opuszczeniu. W pierwszym przypadku działania pracownika socjalnego pokrywają się okresowo z oddziaływaniami resocjalizacyjnymi. Należy jednak zaznaczyć, że w polskiej praktyce pracy socjalnej jest to sytuacja relatywnie rzadka, w zdecydowanej większości przypadków pracownik socjalny wchodzi w kontakt z już „byłym” więźniem, a zatem w warunkach wolnościowych. Tendencja ta mogłaby wskazywać, że zadania instytucji penitencjarnych nie pokrywają się treściowo z celami pracy socjalnej. Warto jednak zauważyć, że znaną tzw. dobrą praktyką w systemach penitencjarnych wielu krajów europejskich (m.in. Anglii, Francji, Niemiec), w Stanach Zjednoczonych obecną już od lat 60., jest zatrudnianie pracowników socjalnych przez placówki resocjalizacyjne, niejednokrotnie też wśród wymagań stawianych przed przyszłymi kuratorami sądowymi znajdują się kompetencje w zakresie pracy socjalnej. Udział pracowników socjalnych w procesie resocjalizacji (którego, przypomnijmy, ostatecznym „produktem” ma być jednostka nie popełniająca przestępstw) jest od dawna uznawany nie tyle za czynnik wspomagający czy też uzupełniający, co niezbędny dla powodzenia readaptacji i reintegracji społecznej skazanych. Jak wskazuje Stępniaś (2000 za: Dymowska 2011:27-8), istnieją ku temu konkretne powody:

- ➔ Proces pomocowy, którego adresatem są (potencjalni) przestępcy nie różni się zasadniczo od pomocy osobom znajdującym się w trudnej sytuacji życiowej.
- ➔ Czynniki kryminogenne mają niejednokrotnie związek z zaniedbaniami środowiskowymi i socjalnymi.
- ➔ Cele pracy socjalnej i resocjalizacji pokrywają się – w obu przypadkach chodzi o umożliwienie skazanemu powrotu do społeczeństwa.
- ➔ Pokrywają się w pewnej mierze również formy oddziaływania i pomocy skazanym, np. poradnictwo socjalne, w tym zwłaszcza rodzinne, udzielanie wsparcia materialnego (w mniejszym stopniu) i niematerialnego (w większym), elementy psychoterapii, leczenie odwykowe, działania interwencyjne w środowisku, nauka samodzielności itd.
- ➔ Praca socjalna wspomaga proces readaptacji społecznej i reintegracji społecznej więźniów wyrównując braki i niedobory środowiskowe, utrudniające samodzielne funkcjonowanie w warunkach wolnościowych.

Z drugiej strony należy także podkreślić argumenty przeciwników pracy socjalnej rozumianej jako alternatywy dla obecnego systemu resocjalizacyjnego, zwracających uwagę na jej istotne ograniczenia w zakresie pracy z osobami trafiającymi do zakładów karnych oraz placówek resocjalizacyjnych dla nieletnich. Zdaniem Machela praca socjalna, choć stanowi ważny element w *postępowaniu naprawczym więźniów* (2006:148), służy celom resocjalizacyjnym tylko w pewnym stopniu. O ile bowiem nie można pracy socjalnej odmówić szerokiego repertuaru możliwości wspierania (byłych) więźniów w ich funkcjonowaniu w ramach rynku pracy, środowisku lokalnym, rodzinie itd., o tyle *nie można chyba zakładać, że bez jakichkolwiek zmian w sferze osobowości, z pewnością wspomaganą pracą socjalną, osadzony zmieni swoje aspołeczne zachowanie* (*ibidem*). Autor ten przywołuje tym samym główny cel resocjalizacji, jakim jest właśnie wywołanie zmiany w sferze osobowości skazanego poprzez różnego rodzaju działania modelujące. W takim rozumieniu celów resocjalizacji praca socjalna rzeczywiście stosownych narzędzi nie posiada. Należy jednak zaznaczyć, że sceptycy podejścia przyjmującego możliwość zastąpienia resocjalizacji pracą socjalną stosują niekiedy zawężoną definicję pracy socjalnej, utożsamiając ją z pomocą społeczną, zaś za jej główne narzędzia uznają świadczenia pieniężne, mające poprawić sytuację materialną klienta (zob. Makowiecka 2008:87-9).

Z drugiej strony, jak można zauważyć, również sposób definiowania resocjalizacji, jej celów, istoty, a także form oddziaływań i podejścia do skazanego w dużej mierze determinują miejsce i rolę pracownika socjalnego w procesie wspierania osób opuszczających placówki resocjalizacyjne. W polskim systemie resocjalizacyjnym pracownicy socjalni, mimo stosownych zapisów ustawowych stwarzających możliwość pracy m.in. w placówkach resocjalizacyjnych (art.50 ustawy o pomocy społecznej), są w ich działalności angażowani relatywnie rzadko, raczej w ramach eksperymentów penitencjarnych, a zatem sporadycznie, by nie powiedzieć – incydentalnie. Niezależnie od tego jednak, współpraca z nimi nie jest regułą, lecz jedynie pewną, rzadko realizowaną przez system penitencjarny możliwością. Stąd też praca socjalna z tą kategorią klientów dotyczy w zdecydowanej większości przypadków okresu po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej, co w znacznym stopniu *de facto* ogranicza zakres udzielanej pomocy.

Wydaje się, że w kontekście obecnych uwarunkowań pracy socjalnej w instytucjach resocjalizacyjnych można mówić o swego rodzaju monopolizacji systemu resocjalizacyjnego przez tzw. model korekcyjny, niekoniecznie korzystnej w perspektywie długofalowej (tj. profilaktyki przestępczości). Jak zauważa Stępiak, zjawisko przestępczości jest silnie warunkowane przez współistniejące niekorzystne zjawiska, takie jak bezrobocie, bezdomność, ubóstwo, brak perspektyw życiowych znacznej części społeczeństwa (2006; 2001). Oznacza to, że przeciwdziałanie przestępczości (w tym powtórnej) nie może odbywać się bez uwzględnienia owego szerszego kontekstu i – analogicznie – bez kompleksowej pomocy społecznej, obejmującej okres od orzeczenia kary, nie zaś wyłącznie po jej wykonaniu, gdy zasoby skazanego są zazwyczaj znacznie szczuplejsze niż na początku jej odbywania (2006). Można więc przyjąć, iż jest to obszar nadal niezagospodarowany.

1.6. Polski system pomocy postpenitencjarnej i jego uwarunkowania

System pomocy postpenitencjarnej jest jednym z elementów systemu penitencjarnego. Obejmuje zinstytucjonalizowaną i sformalizowaną działalność o charakterze pomocowym, której adresatem są osoby odbywające karę pozbawienia wolności oraz opuszczające zakłady karne, a także ich rodziny. Pomoc postpenitencjarna może przy tym odnosić się zarówno do działalności administracji państwowej (na szczeblu krajowym, regionalnym, lokalnym), jak i do podmiotów niepaństwowych, zwłaszcza zaś do organizacji i instytucji sektora pozarządowego – stowarzyszeń i fundacji zajmujących się pomocą byłym więźniom, a także kościołów i związków wyznaniowych (art.41 Kkw)⁹.

Główne narzędzie finansowania pomocy postpenitencjarnej stanowi powołany do życia z dniem 1 stycznia 2012 roku **Fundusz Pomocy Pokrzywdzonym i Pomocy Postpenitencjarnej**. Jest to państwowy fundusz celowy, którego środki – w ramach postępowania konkursowego (art.43 §9 i §10 Kkw) – są przekazywane fundacjom, stowarzyszeniom i instytucjom świadczącym pomoc postpenitencjarną osobom odbywającym karę pozbawienia wolności lub kończącym jej odbywanie oraz ich rodzinom.

Instytucja pomocy postpenitencjarnej jest jednym z punktów, w których niejako „przecinają się” cele polityki społecznej i polityki karnej. Pomoc postpenitencjarna jest bowiem działalnością podejmowaną **w celu wspomagania procesu readaptacji społecznej** osób odbywających karę pozbawienia wolności i opuszczających zakłady karne oraz ich rodzin poprzez udzielanie pomocy: materialnej (w tym finansowej) oraz niematerialnej (pomoc w znalezieniu zakwaterowania, poszukiwaniu pracy, pomoc medyczna, poradnictwo prawne) (Skafiriak 2007:9). Można więc zauważyć, że działalność pomocowa pełni w tym wymiarze jednocześnie funkcję profilaktyczną,

⁹ Szczególnie ważnym przykładem działalności pomocowej na rzecz osób opuszczających zakłady karne są Centra Integracji Społecznej. Mogą być one powoływane zarówno przez instytucje państwowe, samorząd terytorialny, jak i organizacje pozarządowe w celu poprawy sytuacji na rynku pracy osób zagrożonych marginalizacją. Byli więźniowie jako uczestnicy CIS-ów mogą brać udział w szkoleniach podnoszących kwalifikacje zawodowe, warsztatach, praktykach, stażach oraz indywidualnych programach zatrudnienia socjalnego. Oferta CIS-ów obejmuje także możliwość uczestniczenia w grupach wsparcia oraz zajęciach terapeutycznych. Czas uczestnictwa w zajęciach organizowanych przez CIS wynosi od 6 do 12 miesięcy (w szczególnie uzasadnionych przypadkach do 18 miesięcy) (Koral 2008:2-3).

jednym z jej celów jest bowiem również przeciwdziałanie przestępczości powrotnej, ta zaś jest silnie uwarunkowana sytuacją społeczno-ekonomiczną osób opuszczających placówki resocjalizacyjne. Dlatego też oferta pomocowa Funduszu jest (przynajmniej w świetle ustawowych zapisów) odpowiednio szeroka. Obejmuje ona m.in. następujące **możliwości**:

- ➔ organizację i pokrywanie kosztów szkoleń zawodowych;
- ➔ organizację i pokrywanie kosztów kursów podnoszących kompetencje społeczne (w tym także kosztów terapii uzależnień);
- ➔ okresową dopłatę do zobowiązań czynszowych;
- ➔ pokrycie kosztów czasowego zakwaterowania lub udzielenie schronienia w ośrodku dla osób bezdomnych;
- ➔ pomoc rzeczową (np. odzież, leki, środki sanitarne, środki czystości, bony żywnościowe, pomoce naukowe, materiały biurowe, niezbędne przedmioty wyposażenia domowego);
- ➔ pokrywanie kosztów związanych ze specjalistycznym leczeniem lub rehabilitacją;
- ➔ pomoc w uzyskaniu oświadczeń o stopniu niepełnosprawności lub niezdolności do pracy;
- ➔ pokrycie kosztów poradnictwa prawnego;
- ➔ pokrycie kosztów przejazdu do miejsca zamieszkania;
- ➔ pokrywanie kosztów związanych z uzyskaniem ważnych dokumentów osobistych;
- ➔ udzielanie świadczeń pieniężnych na cel wskazany przez podmiot udzielający pomocy (w szczególnie uzasadnionych przypadkach) (art.43 Kkw).

Poważnym problemem związanym z funkcjonowaniem pomocy postpenitencjarnej w Polsce są jednak relatywnie skromne zasoby finansowe Funduszu, nie pozwalające często na dostosowanie oferty pomocowej do rzeczywistych potrzeb ubiegających się o pomoc (byłych) skazanych i ich rodzin, przy czym chodzi tu zarówno o rzeczywistą skalę zapotrzebowania na pomoc osób trafiających do – i opuszczających placówki resocjalizacyjne, jak również wyraźną rozbieżność wizji pomocy oczekiwanej przez te osoby i dostępnej. Jak pokazują niedawne badania Regionalnego Centrum Polityki Społecznej w Łodzi, o ile oferta pomocowa Funduszu stwarza możliwość udzielania wsparcia na różne sposoby, o tyle najczęściej oczekiwaną przez skazanych i byłych skazanych formą są świadczenia pieniężne (zob. *Sytuacja osób opuszczających...* 2012). Świadczenia z Funduszu na rzecz osób opuszczających zakłady karne są udzielone na czas określony, w większości przypadków nie dłuższy niż 3 miesiące (w szczególnych okolicznościach okres ten może zostać wydłużony do 6 miesięcy – np. jeżeli przemawia za tym zły stan zdrowia lub/i niezdolność do pracy świadczeniobiorcy). Dodać należy również, że – zgodnie z deklaracjami samych beneficjentów – na ogół jest to raczej pomoc symboliczna, obejmująca niewielkie kwoty pieniężne na przejazd do miejsca zamieszkania (lub innego miejsca docelowego), odzież lub bony na zakupy, niewystarczająca do zaspokojenia podstawowych potrzeb w wymiarze jednostkowym i tym bardziej rodzinnym (zob. *Sytuacja osób opuszczających...* 2012). Z drugiej strony jednak należy pamiętać, iż współcześnie występuje wyraźna tendencja do odchodzenia od świadczenia pomocy w formie pieniężnej czy nawet rzeczowej na rzecz innych form pomocy, spośród których za jedną z najważniejszych (jeśli nie najważniejszą) uznać należy profesjonalną (tj. aktywizującą) pracę socjalną.

Tabela 1.6. Pomoc postpenitencyjna udzielana przez Służbę Więzienną w roku 2013.

Rodzaj świadczenia	Liczba świadczeń	Wartość udzielonej pomocy (w zł)	Średnia wartość świadczenia (w zł)
Ogółem	141 472	7 727 019	55
Pokrywanie kosztów czasowego zakwaterowania lub schronienia w ośrodku dla bezdomnych	20	2 011	101
Okresowe dopłaty do zobowiązań czynszowych	211	56 236	200
Poradnictwo prawne, promocja zatrudnienia, aktywizacja zawodowa	3 024	39 511	30
Szkolenia i kursy podnoszące kwalifikacje zawodowe	1 236	1 091	102 883
Programy podnoszące kompetencje społeczne, w tym zwł. Przeciwdziałanie agresji, przemocy, uzależnieniom	29 820	1 003 272	34
Zakup materiałów, narzędzi, wyposażenia, odzieży, obuwia niezbędnych dla realizacji programów, kursów, pracy nieodpłatnej	22 536	759 856	34
Specjalistyczne leczenie lub rehabilitacja lecznicza	1 440	230 649	160
Transport specjalny, przejazd do miejsca pobytu, nauki, terapii, pracy	3 973	41 756	1
uzyskiwanie dowodów osobistych lub innych dokumentów	8 726	84 084	10
badania specjalistyczne niezbędne do kwalifikowania do programów, szkoleń, kursów, pracy nieodpłatnej	2 418	101 921	42
Grupowe ubezpieczenia osób zakwalifikowanych do programów, szkoleń, kursów, pracy nieodpłatnej	1 252	21 344	17
Promowanie i wspieranie przedsięwzięć służących skutecznej readaptacji skazanych	967	13 525	14
Pomoc rzeczowa	30 304	2 213 038	73
Pomoc pieniężna	35 475	2 013 530	57

Źródło: Roczna informacja statystyczna za rok 2013.

Podsumowanie

Tematem rozdziału były uwarunkowania polskiego systemu resocjalizacyjnego jako etapu przygotowania skazanych do ponownego życia w społeczeństwie. Omówione zostały związane z tą problematyką kluczowe pojęcia, takie jak readaptacja społeczna i reintegracja społeczna, zarysowano również granice oraz punkty przecięcia oddziaływań resocjalizacyjnych i pracy socjalnej, ze względu na ich cele, istotę, zakres oraz formy działań. Polski system penitencyjny posiada pewne narzędzia służące zmianie postaw i zachowań skazanych, posiada jednak także swe ograniczenia, dostrzegalne również z perspektywy pracownika socjalnego, co zostało ujęte w ramach rozdziałów 1.5 i 1.6. Przedstawione zostały również typy placówek, do których kierowani mogą być (i jak podkreślano, relatywnie często są) dorośli sprawcy przestępstw, a także typy

placówek dla nieletnich sprawców czynów karalnych. Zarówno w odniesieniu do pierwszej, jak i drugiej grupy scharakteryzowane zostały typy kar mniejszego zasięgu, przy czym ze względu na skalę zjawiska oraz jego społecznych i ekonomicznych konsekwencji, szczególnie dużo miejsca poświęcono omówieniu alternatywnych metod karania dorosłych sprawców przestępstw. Ponadto, w związku z toczącą się od wielu lat debatą na temat zasadności stosowania kar izolacyjnych, omówione zostały najważniejsze kwestie sporne, warunkujące głosy sprzeciwu zarówno praktyków, jak i znaczącej części środowiska naukowego.

Pytania kontrolne:

1. Rozróżnij pojęcia: resocjalizacja, readaptacja społeczna, reintegracja społeczna.
2. Jakie są cele resocjalizacji, a jakie pracy socjalnej? Co je łączy, a co odróżnia?
3. Czy praca socjalna może być uzupełnieniem lub alternatywą dla resocjalizacji? Odpowiedź uzasadnij.
4. Na jakie formy pomocy postpenitencjarnej może liczyć skazany opuszczający zakład karny?
5. Jakie typy placówek funkcjonują w ramach polskiego systemu resocjalizacyjnego?
6. Jakie grupy klasyfikacyjne więźniów wyróżnia się w polskim systemie penitencjarnym?
7. Scharakteryzuj sposób i formy karania przestępców nieletnich.
8. Scharakteryzuj spór o karę pozbawienia wolności jako środka resocjalizacji.
9. Wyjaśnij, czym są „alternatywne metody karania”; wymień ich rodzaje i zalety stosowania.
10. Przedstaw i zinterpretuj aktualne dane dotyczące liczby osób odbywających karę pozbawienia wolności oraz zasięgu najważniejszych oddziaływań resocjalizacyjnych (edukacja, zatrudnienie) w polskich zakładach karnych (możesz skorzystać np. z *Rocznej informacji statystycznej* dostępnej na stronie <http://www.sw.gov.pl/pl/o-sluzbie-wiezionej/statystyka>).

Literatura

- Ager A., Strang A. (2004), *Indicators of Integration: Final Report*, London: Home Office.
- Badowska-Hodyr M., Świerad A. (2009), *System dozoru elektronicznego (SDE) alternatywą kary pozbawienia wolności – próba oceny* [w:] Kozaczuk (red.) *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bałandynowicz A. (2002), *Probacja. System sprawiedliwego karania*, Warszawa: Kodeks.
- Bałandynowicz A. (2006), *Probacja. Resocjalizacja z udziałem społeczeństwa*, Warszawa: Wydawnictwo Prawo i Praktyka Gospodarcza.
- Baldry E., Maplestone P. (2009), *Barriers to Social and Economic Inclusion for Those Leaving Prison*, Human Rights Defender; 2003, 12(1).
- Becker H. (2009), *Outsiderzy*, Warszawa: Wydawnictwa Naukowe PWN.
- Bębas S., (red.) (2010), *Współczesne oblicze resocjalizacji penitencjarnej*, Radom: Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu.
- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K. (2004), *Kryminologia*, Gdańsk: Arche s.c.
- Bulenda T., Musidłowski R. (2003), *System penitencjarny i postpenitencjarny w Polsce*, Warszawa: WEMA.

- Chomczyński P. (2014), *Działania wychowanków schronisk dla nieletnich i zakładów poprawczych. Socjologiczna analiza interakcji grupowych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Ciosek M. (2001), *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa: PWN.
- Dybalska I. (b.r.w.), *Trudności w przystosowaniu do życia po zwolnieniu z zakładu karnego – między diagnozą a działaniem* (<http://irss.pl/2012/04/trudnosci-w-przystosowaniu-do-zycia-po-zwolnieniu-z-zakladu-karnego-miedzy-diagnoza-a-dzialaniem>; dostęp: 31.05.2014).
- Dymowska M. (2011), *Praca socjalna z osobami skazanymi* [w:] Kantowicz (red.) *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Górniewicz J., Kędzierska H., red. (2000), *Systemowa pomoc rodzinie w procesie resocjalizacji i readaptacji społecznej*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM
- Grabusińska Z. (2012), *Rola pracy socjalnej w aktywnej integracji*, Warszawa: Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej.
- Hołyst B. (2009), *Kryminologia*, Warszawa: Lexis Nexis.
- Hołyst B., Ambrozik W., Stępnia P. (red.) (2001), *Więziennictwo. Nowe wyzwania*, Warszawa – Poznań – Kalisz, Centralny Zarząd Służby Więziennej.
- Kantowicz E. (red.) (2011), *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Kieszkowska A. (2012), *Inkluzyjno-katalaktyczny model reintegracji skazanych. Konteksty resocjalizacyjne*, Kraków: Impuls.
- Koral Jolanta (2008), *Centra Integracji Społecznej, Podmioty Ekonomii Społecznej*, Warszawa: Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych.
- Kozaczuk F. (red.) (2009), *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kozaczuk F., (red.) (2009), *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kwaśniewski J. (red.) (2003), *Badania problemów społecznych*, Warszawa: IPSiR UW.
- Laub J., Sampson R. (2003), *Shared beginnings, divergent lives. Delinquent boys to age 70*, Harvard University Press.
- Lewa A. (2010), *Ekonometryczne modele przestępczości w ujęciu wojewódzkim*, praca magisterska napisana pod kierunkiem J.J. Sztudyngera, Uniwersytet Łódzki.
- Linowski K. (2010), *Wsparcie społeczne a warunkowe przedterminowe zwolnienie* [w:] Bębas (red.) *Współczesne oblicze resocjalizacji penitencjarnej*, Radom: Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu.
- Machel H. (2003), *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk: Arche s.c.

Machel H. (red.) (2006) *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Polsce – w poszukiwaniu skuteczności*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Machel H. (2006), *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski*, Kraków: Impuls.

Machel H. (2009), *Czy istnieje alternatywa dla resocjalizacji penitencjarnej?* [w:] Kozaczuk (red.) *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Makowiecka D. (2008), *Czy praca socjalna może być alternatywą dla pracy resocjalizacyjnej?* [w:] Malicka-Gorzelańczyk, Prusak (red.) *W poszukiwaniu alternatywnych form i metod resocjalizacji skazanych*, Bydgoszcz: KPSW.

Malicka-Gorzelańczyk H., Prusak P. (red.) (2008), *W poszukiwaniu alternatywnych form i metod resocjalizacji skazanych*, Bydgoszcz: KPSW.

Marczak M. (red.) (2009), *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Kraków: Impuls.

Martinson R. (1974), *What works? Questions and answers about prison reform*, "The Public Interest", 35.

Nocuń A.W., Szmagański J. (1998), *Podstawowe umiejętności w pracy socjalnej i ich kształcenie*, Katowice: Śląsk.

Ostrowska K. (2008), *Psychologia resocjalizacyjna. W kierunku nowej specjalności psychologii*, Warszawa: Fraszka Edukacyjna.

Pich S., Żywucka-Kozłowska E. (2007), *Wykonywanie tymczasowego aresztowania – aspekty penitencjarnej procedury resocjalizacyjnej* [w:] Skafiriak (red.) *Pomoc postpenitencjarna w kontekście strategii działań resocjalizacyjnych*, Kraków: Impuls.

Pospiszyl K. (1998), *Resocjalizacja. Teoretyczne podstawy oraz przykłady programowych oddziaływań*, Warszawa: Żak.

Przybyliński S. (2005), *Podkultura więzienna. Wielowymiarowość rzeczywistości penitencjarnej*, Kraków: Impuls.

Roczna informacja statystyczna za rok 2013, Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa (<http://sw.gov.pl/Data/Files/001c169lidz/rok-2013.pdf>; dostęp: 31.05.2014).

Skafiriak B. (2007), *Pomoc postpenitencjarna w kontekście strategii działań resocjalizacyjnych*, Kraków: Impuls.

Stępnia P. (2000), *Praca socjalna jako nowy nurt w postępowaniu z podeznanymi* [w:] Górniewicz, Kędzierska (red.) *Systemowa pomoc rodzinie w procesie resocjalizacji i readaptacji społecznej*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM.

Stępnia P. (2001), *Pomiędzy resocjalizacją a pracą socjalną. Dylematy współczesnej penitencjarystyki* [w:] Hołyst, Ambrozik, Stępnia (red.) *Więziennictwo. Nowe wyzwania*, Warszawa – Poznań – Kalisz, Centralny Zarząd Służby Więziennej.

Stępnia P. (2006), *Praca i pracownicy socjalni w przeciwdziałaniu przestępczości. Propozycje modelowe* [w:] Machel (red.) Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Polsce – w poszukiwaniu skuteczności, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Sytuacja osób opuszczających zakłady karne na terenie województwa łódzkiego (2012), Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi (<http://pokl-rcpslodz.pl/node/492>; dostęp: 31.05.2014).

Szarfenberg R. (2010), *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – panorama językowo-teoretyczna* [w:] Szarfenberg, Żołędkowski, Theiss (red.) Ubóstwo i wykluczenie społeczne – perspektywa poznawcza, Warszawa: Elipsa.

Szymanowska A. (2003), *Więzienie i co dalej?* Warszawa: Żak.

Urban B. (1997), *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Ustawa o pomocy społecznej z dnia 1 stycznia 2004 roku.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - Kodeks karny wykonawczy.

Żelazek J. (2003), *Kara pozbawienia wolności w doświadczeniach więźniów; próba sformułowania projektującej definicji kary pozbawienia wolności* [w:] Kwaśniewski (red.) Badania problemów społecznych, Warszawa: IPSiR UW.

2. SYTUACJA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA OSÓB OPUSZCZAJĄCYCH PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE I ICH RODZIN W KONTEKŚCIE WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO

2.1. Sytuacja społeczno-ekonomiczna osób opuszczających placówki resocjalizacyjne a kara pozbawienia wolności – czy wykluczenie społeczne?

Badania i analizy społeczno-demograficznej struktury populacji więziennej wskazują, że zdecydowana większość osób odbywających karę pozbawienia wolności rekrutuje się spośród kategorii doświadczających wielowymiarowej społecznej deprywacji. Oznacza to, że doświadczane przez nie po wyjściu na wolność trudności są często zaledwie kolejnym etapem w procesie społecznej marginalizacji. Co więcej, w wyniku przebywania w izolacji penitencjarnej mogą się one kumulować oraz ulegać znaczącej intensyfikacji.

W dyskursie wokół problemu wykluczenia społecznego byłych więźniów uznaje się powszechnie, że ich problemy będące często konsekwencją pobytu w więzieniu, takie jak zła sytuacja materialna, niska atrakcyjność rynkowa, słabe lub brak więzi rodzinnych, zaniżone poczucie własnej wartości, syndrom wyuczonej bezradności, zły stan zdrowia, także psychicznego, „przeziębienie” podkulturą przestępczą i tendencja do utrzymywania stałych kontaktów z jej przedstawicielami (tzw. zjawisko prizonizacji), mogą, każdy z osobna, stanowić poważne bariery zasadniczo lub całkowicie uniemożliwiające proces społecznej reintegracji (Skardhamar, Telle 2009; Shinkfield, Graffam 2009; Baldry, Maplestone 2003). Nadto, jak wskazują analizy, problemy te są zazwyczaj wzajemnie powiązane i przenikając się tworzą zróżnicowane wewnętrznie systemy barier społecznych (*systemic obstacles*) (Borzycki, Baldry 2003:2).

Trudności życiowe stające się nierzadko udziałem znaczącej grupy osób opuszczających zakłady karne, takie jak brak środków do życia, pozostawanie bez zatrudnienia, brak wsparcia rodzinnego, czy problemy mieszkaniowe, już działając rozłącznie stanowią niezwykle poważne bariery w procesie reintegracji społecznej. Należy jednak podkreślić, że każda z nich posiada potencjał kumulacyjny, a zatem pojawienie się jednej z nich może pociągać za sobą pozostałe (np. długotrwały brak zatrudnienia może prowadzić do osłabienia więzi rodzinnych, ich zerwanie do bezdomności

itd.). Na ogół mamy więc do czynienia ze współwystępowaniem mechanizmów marginalizacji na różnych jej etapach (zob. Grotowska-Leder 2002).

Wykluczenie społeczne ma również charakter procesualny, możliwe jest zatem wyodrębnienie jego poszczególnych etapów oraz zidentyfikowanie ich źródeł w cyklu życia jednostki (Jehoel-Gijsbers, Vrooman 2007:13). W ujęciu procesualnym, kategoria osób odbywających karę pozbawienia wolności może być ze zjawiskiem wykluczenia społecznego związana przynajmniej na trzy sposoby:

1. jako czynnik współoddziałujący w procesie wejścia w konflikt z prawem oraz trafienia do zakładu karnego;
2. jako konsekwencja przebywania w warunkach izolacji penitencjarnej;
3. jako system barier towarzyszących powrotowi byłych skazanych do życia na wolności oraz ewentualny czynnik współoddziałujący w procesie powrotu do przestępstwa oraz powtórnej karalności.

Na gruncie współczesnej kryminologii panuje powszechna zgoda co do kryminogennego charakteru zjawiska wykluczenia społecznego (Hołyst 2007:116). Środowiska dotknięte silną depryzacją społeczną – np. osób bezrobotnych, bezdomnych, uzależnionych od alkoholu bądź narkotyków, czy tzw. dzieci ulicy – uznawane są za grupy ryzyka, obciążone wysokim prawdopodobieństwem wchodzenia na drogę przestępczą (zob. Stępniaś 2001). Liczne badania dowodzą, że zdecydowana większość osób trafiających do zakładów karnych rekrutuje się spośród kategorii już wcześniej doświadczających wykluczenia społecznego (zob. np. Houchin 2005, Szymanowska 2003, Social Exclusion Unit 2002).

Wykluczenie społeczne jest również zjawiskiem bezpośrednio towarzyszącym osobom odbywającym wyrok pozbawienia wolności. Przebywanie w izolacji od świata zewnętrznego wiąże się z szeregiem ograniczeń w wielu sferach funkcjonowania społecznego jednostki: ograniczeniu ulegają kontakty jednostki z przedstawicielami świata zewnętrznego – rodziną, przyjaciółmi, znajomymi, jej możliwości podejmowania aktywności zawodowej, edukacyjnej, często także prawnej itd. Henryka Lenczewska-Machel i Henryk Machel (2009:218) dowodzą, że kara pozbawienia wolności z samej swej natury marginalizuje sprawców przestępstw, wyłączając ich ze społeczeństwa na okres jej odbywania (zob. Baldry b.r.w.). Pobyt w zakładzie karnym jest więc *ex definitione* sytuacją wykluczenia.

Wydaje się jednak, iż w kontekście ogólnodostępnych wyników badań dotyczących sytuacji życiowej osób opuszczających zakłady karne można pójść o krok dalej, jeśli zauważyć, że charakterystycznemu dla instytucji resocjalizacyjnych procesowi równoważenia statusów towarzyszyć może – i niejednokrotnie tak się właśnie dzieje – równoczesny proces degradacji statusu (por. Przybyliński 2005:69), rozumiany jako pogorszenie sytuacji społeczno-ekonomicznej jednostki w wyniku odbywania kary pozbawienia wolności, co staje się szczególnie dostrzegalne po opuszczeniu zakładu karnego. Problemy i trudności doświadczane przez osoby opuszczające zakład karny ujawniają bowiem, że związane z karą pozbawienia wolności wykluczenie z życia społecznego niejako „rozciąga się w czasie”, obejmując również okres po jej zakończeniu, przejawiając się w silnie ograniczonym dostępie do ważnych (ze społecznego punktu widzenia) struktur i zasobów.

Innymi słowy, trudności doświadczane przez byłego więźnia w warunkach wolnościowych są w wielu przypadkach bezpośrednią konsekwencją ograniczeń towarzyszących karze

pozbawienia wolności. Nadto, mogą mieć silny związek z sytuacjami i wydarzeniami doświadczanymi w okresie poprzedzającym wyrok. Są więc nierzadko jedynie kolejnym etapem w długotrwałym i zakorzenionym głęboko w biografii procesie marginalizacji. Wówczas etap odbywania kary pozbawienia wolności przyczynia się do intensyfikacji, pogłębiania, kumulacji wykluczenia. Przypadki, gdy pobyt w zakładzie karnym przyczynia się do ich przewyżczenia zdarzają się relatywnie rzadziej.

2.1.1. Sytuacja rodzinna

Aby odpowiedzieć na pytanie o to jak wygląda sytuacja rodzinna osoby wychodzącej na wolność należy przede wszystkim zacząć od ustalenia jak wyglądały jej relacje rodzinne zanim trafiła do danej placówki oraz z jakiego środowiska pochodzi. Badania i analizy problematyki wskazują, że sytuacja rodzinna skazanych często uniemożliwia zabezpieczenie przez nich podstawowych potrzeb po wyjściu na wolność.

Badania dowodzą, że znaczna część przestępców pochodzi z rodzin, w których występują różnego rodzaju niekorzystne zjawiska, takie jak alkoholizm, przemoc domowa, bezrobocie, ubóstwo, konflikty, często też są wychowankami instytucji opiekuńczo-wychowawczych (por. Szymanowska 2003:324-5, Social Exclusion Unit 2002, Kiliszek 2013, Farrington 2010, Hołyst 2009). Przebywanie w izolacji więziennej niejednokrotnie prowadzi też do osłabienia, a w niektórych przypadkach nawet do całkowitego zerwania więzi rodzinnych. Dzieje się tak ze względu na szereg różnorodnych czynników, takich jak odczuwanie głębokiego zawodu postawą partnera/rodzica, wyimaginowana bądź realna obawa przed złą opinią i społecznym potępieniem w szerszych kręgach społecznych (np. koleżeńskich, sąsiedzkich, dalszej rodziny), konieczność redystrybucji ról rodzinnych, a niekiedy też odnowienia struktury rodziny bez udziału skazanego, czy wreszcie pogorszenie sytuacji materialnej rodziny, kiedy to skazany (będący najczęściej tzw. głównym żywicielem rodziny) staje się naturalnym winowajcą (Kacprzak 2012). Warto też zauważyć, że wśród dorosłych więźniów przeważają na ogół osoby stanu wolnego. Przykładowo, w przywoływanym już badaniu Szymanowskiej, wśród mężczyzn odbywających po raz pierwszy karę pozbawienia wolności stanowiły one ponad 59%, zaś wśród recydywistów aż 70,5% (Szymanowska 2003:321). Osoby te często nie mają dokąd lub do kogo wracać, brak im źródeł zarówno materialnego, jak niematerialnego wsparcia ze strony najbliższych. Niejednokrotnie ich rodziny wołałyby, żeby pozostali w izolacji bądź też szybko do niej powrócili. Tym samym niekorzystna sytuacja rodzinna może implikować inne poważne bariery w procesie społecznej readaptacji.

2.1.2. Sytuacja na rynku pracy

Analizy sytuacji osób opuszczających zakłady karne wskazują, że należą na ogół do kategorii doświadczających szeregu trudności w pełnym uczestnictwie w rynku pracy, zarówno na etapie poprzedzającym trafiać do placówek resocjalizacyjnych, jak również w trakcie odbywania kary oraz – konsekwentnie – po jej zakończeniu. Wiele badań prowadzonych w ostatnich latach w Polsce i na świecie wskazuje, że w okresie bezpośrednio poprzedzającym trafiać do zakładu karnego jedynie niewielka grupa skazanych posiada zatrudnienie, przy czym często jest to praca dorywcza lub „na czarno”. Przynajmniej równie częste są przypadki osób, które nie pracowały nigdy lub mają bardzo niewielkie doświadczenie zawodowe, przerywane dłuższymi okresami bezrobocia.

Rozważając sytuację byłych więźniów na rynku pracy bez wątpienia szczególną uwagę zwrócić należy na relatywnie niskie **wykształcenie** tej kategorii społecznej. Z raportu Social Exclusion Unit wynika, że większość więźniów miała w przeszłości zasadnicze problemy na etapie edukacji, co w dużej mierze przyczyniło się do braku kwalifikacji oraz niepokojąco niskiego poziomu podstawowych umiejętności w dorosłym życiu. Autorzy raportu wskazują, że aż 49% przebywających w zakładach karnych mężczyzn i 33% kobiet było w przeszłości usuwanych ze szkoły (w ogólnej populacji takie osoby stanowią jedynie 2%), a 30% regularnie wagarowało (3% w populacji ogólnej). Brak kwalifikacji stwierdzono u 52% mężczyzn i 71% kobiet, podczas gdy odsetek dla ogółu wynosił 15%. Natomiast umiejętność czytania na poziomie powyżej wymaganego od 11-letniego dziecka (*level 1*) posiadała jedynie nieco ponad połowa skazanych, liczenia – nieco ponad 1/3, natomiast pisanie – zaledwie 18% (Social Exclusion Unit 2002:19).

Braki w podstawowych umiejętnościach społecznych, w połączeniu z niskim stopniem wykształcenia, brakiem kompetencji zawodowych oraz na ogół niezbyt bogatą historią zatrudnienia stanowią zasadnicze bariery w kontekście funkcjonowania byłych skazanych na wolności. Ze względu na swą **niską atrakcyjność rynkową** osoby te do pracy są przyjmowane raczej niechętnie, jak również niechętnie, przynajmniej w pewnej części przypadków, poszukują możliwości zatrudnienia, co ma związek z mniej lub bardziej uzasadnionymi obawami przed ewentualną odmową lub – na zasadzie błędnego koła – brakiem doświadczenia zawodowego i odpowiednich kompetencji.

Pierwszą formą selekcji pracowników jest wymóg pracodawcy dostarczenia zaświadczenia o niekaralności. Praktyka ta nie należy do rzadkości i ma miejsce niezależnie od tego czy praca faktycznie wymaga braku karalności czy też nie. Swoją niechlubny udział w procesie marginalizacji byłych więźniów na rynku pracy ma przy tym **Krajowy Rejestr Karny**, dostarczając *de facto* formalnych narzędzi wykluczania tej kategorii przez potencjalnych pracodawców. Już prowadzone pod koniec lat 90. badania nad praktykami Centralnego Rejestru Skazanych (poprzednika KRK) wykazały, że pełnił on rolę oficjalnego źródła informacji nie tylko dla sądów czy komisariatów policji, czyli podmiotów, dla których usprawnienia był stworzony, ale także dla prywatnych zakładów pracy, które w świetle prawa nie posiadały wówczas przywileju korzystania z danych CRS (o czym zresztą, jak wskazuje autorka badań [Pierzynowska 1997:143-6], wiele spośród osób zatrudnionych w tej instytucji nie miało pojęcia lub przynajmniej tak deklarowało). Należy też zaznaczyć, że zdecydowana większość z zapytań przedsiębiorców o wcześniejszą karalność kandydatów do pracy otrzymywała odpowiedź pozytywną, co najprawdopodobniej oznacza, że byli oni w konsekwencji eliminowani z procesu rekrutacyjnego¹⁰.

2.1.3. Sytuacja mieszkaniowa

Jednym z pierwszych działań, jakie musi podjąć osoba opuszczająca zakład karny jest zapewne nie sobie stałego miejsca pobytu¹¹. Oczywiście nasuwającą się w tym kontekście możliwością jest powrót skazanego do rodziny, jednak – na co wskazują losy wielu osób opuszczających zakłady karne – rzeczywistość zastana po powrocie do domu rodzinnego często znacząco odbiega

¹⁰ Zgodnie z zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości, od 1 lipca 2014 roku, opłata za wydanie informacji na temat ewentualnej karalności osoby fizycznej wynosi 30 zł (<http://bip.ms.gov.pl/pl/rejestry-i-ewidencje/krajowy-rejestr-karny>; dostęp w dniu 09.07.2014).

¹¹ Jest to również jedno z działań obligatoryjnych w przypadku osób ubiegających się o warunkowe przedterminowe zwolnienie.

od optymistycznych planów przyjmowanych jeszcze na etapie odbywania kary. Niejednokrotnie bowiem czas przebywania przez skazanego w więzieniu jest dla rodziny momentem sprzyjającym do podjęcia formalnoprawnych działań zmierzających do trwałego wyłączenia go ze struktury rodzinnej, co dotyczy przede wszystkim więźniów, których funkcjonowanie w ramach rodziny było źródłem konfliktów, przemocy, a także nadużywających alkoholu lub narkotyków oraz skazanych na długoletnie kary pozbawienia wolności (Witkowski 2012:99). Podjęcie owych działań oznacza na ogół dla opuszczających placówki konieczność znalezienia nowego miejsca zamieszkania, co w sytuacji braku zabezpieczenia finansowego, perspektyw zawodowych oraz wsparcia rodziny jest sytuacją bezpośrednio prowadzącą do bezdomności.

Byli więźniowie stanowią według różnych badań od 1/4 do 1/3 ogółu populacji osób bezdomnych (zob. Travis *et al.* 2001). Ponadto, wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności spotkać można dość często również takie, które nie miały miejsca zamieszkania jeszcze zanim trafiły do zakładu karnego. Dla osób tych zamieszkanie z rodziną jest najczęściej wykluczone, a jedyną możliwością pozostaje powrót do środowiska, z którego trafiły do więzienia, a które – co również prawdopodobne – bezpośrednio się do tego przyczyniło (zob. Hołyst 2007).

W warunkach penitencjarnych więzień ma zapewniony nie tylko dach nad głową, z łóżkiem i pościelą, ale też ciepłą odzież, ciepłe posiłki wydawane trzy razy dziennie, środki higieny osobistej oraz szereg innych „udogodnień”, na które w warunkach wolnościowych często nie może sobie pozwolić. Stąd też nie może dziwić fakt, że wśród osób bezdomnych zdarzają się nie tylko takie, które wolałyby trafić do zakładu karnego (preferencyjnie na okres zimowy) niż pozostać na wolności, ale także i takie, które sytuację tę świadomie prokurują za pomocą włamań czy drobniejszych kradzieży, następnie pozostając na miejscu przestępstwa w oczekiwaniu na przyjazd policji, która przyłapie je „na gorącym uczynku”. Trafienie do zakładu karnego stanowi dla tej części skazanych możliwość poprawienia swego (na ogół złego) stanu zdrowia, regularnego spożywania ciepłych posiłków, czy posiadania miejsca do spania.

2.1.4. Stygmat więzienia jako bariera w procesie reintegracji społecznej

Każde społeczeństwo wytwarza pewne właściwe swojej kulturze i cywilizacji pożądane wartości (cele, do których powinni zmierzać członkowie społeczeństwa) oraz normy (czyli sposoby realizacji celów), a także pewne wzory kulturowe i osobowościowe (dążenia do ich osiągnięcia człowiek uczony jest w procesie socjalizacji i wychowania), wyznaczają pożądaną ścieżkę socjalizacji, a w rezultacie pewne standardy w pełnieniu ról społecznych. Osoby, które łamią normy bądź postępują w sposób społecznie nieakceptowany doświadczają społecznej stygmatyzacji i wykluczenia społecznego.

Do norm najwyższej cenionych w różnych kulturach należy ochrona życia i własności. Każde naruszenie tych norm (zabójstwo lub jego usiłowanie, napad, zranienie, rozbój, kradzież itd.) podlega społecznej kontroli: od stygmatyzacji społecznej w relacjach nieformalnych, poprzez prawne i formalne środki kontroli i izolacji, aż po wykluczenie społeczne nawet po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej. Złamanie norm tak powszechnie szanowanych w społeczeństwie sprawia, że piętno „więzienia”, czy choćby „poprawczaka” jest bardzo silne, a nadto przebiega wielowymiarowo (Heatherton, Kleck, Hebl, Hull 2007:27, Czykwin 2007).

Stygmatyzacja jest procesem nie tylko towarzyszącym odbywaniu kary pozbawienia wolności (o jego działaniu może świadczyć np. zerwanie kontaktu ze skazanym przez rodzinę lub/i znajomych, utrata miejsca pracy, czy wydalenie z miejsca zamieszkania natychmiast po wyroku), ale przede wszystkim rozciągającym się na późniejsze losy biograficzne jednostki jako byłego już skazanego, ale – w społecznej percepcji – nadal przestępcy. Tym samym nawet przez kilka lat po opuszczeniu zakładu karnego może wywierać negatywny wpływ na stosunek społeczeństwa do byłego więźnia, prowadząc do degradacji jego statusu w relacjach formalnych i nieformalnych. W przypadku byłych więźniów szczególną konsekwencją procesu stygmatyzacji jest kontynuacja działalności przestępczej.

Należy zaznaczyć, że stygmatyzacja jest procesem odwracalnym (choć nie jest to proces łatwy). Dowodzą tego chociażby sytuacje osób, które „obdarzone” we wczesnych etapach swych biografii piętnem kryminalistów, narkomanów, czy prostytutek, w wieku średnim pozbyły się statusu dewianta (Braithwaite 1989:18). Proces ten określany jest przez socjologów mianem destygmatyzacji (patrz: rozdział 7.3.4).

2.2. Recydywa i jej uwarunkowania

Recydywa, czyli powrotność do przestępstwa po odbyciu kary pozbawienia wolności jest dosyć powszechnie uznawana za jeden ze wskaźników najlepiej oddających sukces (lub raczej jego brak) w procesie readaptacji społecznej osób opuszczających placówki resocjalizacyjne. Analizy ewentualnej powrotności do przestępstwa są też najczęściej spotykanym wskaźnikiem zarówno na poziomie ewaluacyjnym programów i projektów readaptacji społecznej skazanych, jak również w obszarze badań nad reintegracją społeczną tej kategorii (zob. Borzycki, Makkai 2007). Dostępne dane ujawniają, że wskaźniki recydywy przestępczej w Polsce są niepokojąco wysokie. W 2013 roku spośród średniej liczby 76.401 odbywających karę pozbawienia wolności w kraju w poszczególnych kwartałach¹² aż 39.260 odbywało karę pozbawienia wolności co najmniej po raz drugi, co stanowi ok. 45% populacji więziennej.

Tabela 2.1. Skazani i ukarani według grup klasyfikacyjnych w latach 2012-2013

Data	Ogółem		M		P		R	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013	2012	2013
31.03	77 228	79 169	2 255	2 092	36 448	35 863	38 525	40 062
30.06	76 665	77 640	2 186	1 996	35 762	34 620	38 717	39 731
30.09	76 693	76 418	2 130	1 952	35 631	22 771	38 932	39 469
31.12	77 147	72 405	2 102	1 750	35 675	31 897	39 370	37 779

Źródło: Roczna informacja statystyczna za rok 2013.

Prowadzone na terenie Polski badania panelowe wskazują, że ponowny kontakt byłych skazanych z przestępczością ma najczęściej miejsce w okresie od kilku miesięcy do 2 lat po opuszczeniu zakładu karnego, w związku z czym czas przebywania na wolności pomiędzy poszczególnymi

¹² Informacja Centralnego Zarządu Służby Więziennej o wykonywaniu kary pozbawienia wolności zawiera na ogół dane kwartalne.

wyrokami jest na ogół w przypadku wielokrotnych recydywistów bardzo krótki. Przykładowo z przywoływanego już studium Aleksandry Szymanowskiej (2003) na temat dalszych losów byłych więźniów wynika, że w okresie dwóch lat po opuszczeniu więzienia powtórne przestępstwa popełniło około 25% badanych (Szymanowska 2003:310).

Zjawisko recydywy należy więc bez wątpienia do szczególnie poważnych problemów i zagadnień tak polityki karnej, jak i polityki społecznej w Polsce. Jednocześnie, mając na uwadze omawiane we wcześniejszej części rozdziału liczne bariery napotymane przez osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne, zagrożenie powrotną przestępczością uznać należy za szczególnie poważne wyzwanie w procesie reintegracji społecznej byłych skazanych, a tym samym stanowiące jeden z głównych problemów w pracy socjalnej z tą kategorią klientów.

2.2.1. Kariera przestępcza i pojęcie „zmiany” zachowań przestępczych

Perspektywa kariery przestępczej nie jest konkretną teorią, lecz sposobem analizy i interpretacji zachowań przestępczych jednostki w przebiegu życia. Stąd też ujęcie to łączy przedstawicieli różnych orientacji teoretycznych, obejmując tym samym elementy różnych koncepcji. Tym zaś, co je konsoliduje, jest rozumienie przestępczości jako procesu złożonego z szeregu sub-procesów, wśród których za najważniejsze uznać należy: inicjację kariery kryminalnej (ang. *criminal onset*), trwanie w przestępstwie (*persistence*) oraz zerwanie z przestępczością (*desistance*)¹³. Kariera przestępcza jest wobec tego otwieranym na pewnym etapie życia jednostki okresem (niekiedy wieloletnim) działalności przestępczej – w wyniku osobistego wyboru takiej ścieżki życiowej, bądź też w wyniku swoistego „popchnięcia” na nią przez stygmatyzację społeczną (zob. Błachut *et al.* 2004:320-1), kiedy to status dewianta staje się dla jednostki samospełniającym się proroctwem (zob. Becker 1963).

Perspektywie tej towarzyszy założenie, iż przestępczość na poziomie indywidualnym ma procesualny (tj. dynamiczny) charakter, w związku z czym na przestrzeni całego życia jednostki może podlegać wyraźnym, niekiedy bardzo daleko idącym **zmianom**¹⁴. Dotyczyć one mogą zarówno indywidualnego profilu działalności kryminalnej (np. typu i „ciężaru” popełnianych przestępstw, skłonności do działania w grupie lub raczej w pojedynkę, zachowań towarzyszących aktom łamania prawa etc.), częstotliwości zachowań przestępczych, stawania przed sądem i trafiaania do zakładów karnych, jak również przypadków „uśpienia kariery” (*primary desistance*), kiedy przez dłuższy okres między poszczególnymi czynami karanymi jednostka nie wchodzi w konflikt z prawem, bądź też wspomnianego już definitywnego „zerwania” (*secondary desistance*), kiedy kariera zostaje przerwana i nie ma żadnych przesłanek, by wnioskować o jej przyszłym wznowieniu (Lemert 1951:76).

Warto zauważyć, że **kategoria zmiany**, stanowiąca punkt centralny w obszarze analiz kariery przestępczej, jest jednocześnie jednym z kluczowych pojęć **w pracy socjalnej**, gdzie odnosi się do oczekiwanego stanu rzeczywistości osiąganego w wyniku wdrożenia określonych działań

¹³ Termin ten można tłumaczyć również jako *odstąpienie, porzucenie, zaniechanie, wycofanie z działalności przestępczej*.

¹⁴ W ujęciu tym zakłada się, że za zmiany zachowań przestępczych w przebiegu życia jednostki odpowiedzialne są czynniki endogenne (tj. wewnętrzne, takie jak jej przemyślenia, postanowienia, predyspozycje psychiczne i działania wolicjonalne) lub/i egzogenne (tj. zewnętrzne, wywierające na nią pośredni lub bezpośredni wpływ, takie jak oddziaływania instytucjonalne, pomoc bliskich, czy tzw. ważne wydarzenia życiowe) (zob. Maruna 2011).

pomocowych. Innymi słowy, zmiana jest w pracy socjalnej rezultatem realizacji określonych strategii i działań mających na celu poprawę sytuacji jednostki, grupy lub środowiska. W tym właśnie kontekście zarysowuje się również użyteczność kategorii zmiany zachowań przestępczych w praktyce pracy socjalnej. Przyjmując, że celem głównym, tj. organizującym wszystkie pozostałe (tzw. cele operacyjne) podejmowania działań pomocowych skierowanych do osób opuszczających zakłady karne i placówki resocjalizacyjne dla nieletnich, jest ich reintegracja społeczna, zakładamy jednocześnie, że zmiana zachowań przestępczych jest możliwa. „Wycofanie” z kariery przestępczej jest bowiem fundamentalnym elementem procesu (ponownej) integracji, bez którego nie jest na ogół możliwe trwałe włączenie w strukturę rodziny, funkcjonowanie w ramach rynku pracy, czy wreszcie zachodząca równolegle destygmatyzacja, czyli pozbycie się statusu kryminalisty.

2.2.2. Czynniki „sprzyjające” powrotowi do przestępstwa

Ograniczanie zjawiska recydywy jest jednym z najpoważniejszych wyzwań polityki karnej. Jest też bez wątpienia zagadnieniem niezwykle istotnym z punktu widzenia polityki społecznej oraz szeroko rozumianej działalności pomocowej na rzecz osób opuszczających placówki resocjalizacyjne. Problematyka powrotu do przestępstwa jest jednak bardzo złożona, a nadto – jak pokazuje praktyka – niejednokrotnie wpisuje się w ramy współczesnych procesów wykluczania społecznego. Dlatego też w ramach badań zajmujących się problematyką recydywy zwraca się często uwagę na procesualny charakter zjawiska. Zgodnie z tą perspektywą, na trudności i bariery doświadczane przez jednostkę już w okresie poprzedzającym trafiaenie do więzienia, nakładają się czynniki związane ze specyfiką kary pozbawienia wolności, prowadząc w efekcie do sytuacji, w której osoba opuszczająca placówkę penitencjarną ma prawdopodobnie więcej powodów, by zaangażować się w działalność przestępczą niż miała zanim rozpoczęła odbywanie wyroku. Można wobec tego mówić o trzech głównych grupach czynników, które zwiększają prawdopodobieństwo powrotu do przestępstwa po opuszczeniu zakładu karnego:

1. przed-więzienne,
2. wewnątrz-więzienne,
3. po-więzienne (Dhami *et al.* 2006:632).

Do pierwszej grupy czynników zaliczyć można przede wszystkim:

- ➔ czynniki rodzinne – słabe umiejętności wychowawcze rodziców i stosowane style wychowawcze, częste konflikty rodzinne, nadużywanie alkoholu lub uzależnienia, pochodzenie z rodziny rozbitej, osłabione więzi rodzinne oraz konflikty z prawem innych członków rodziny;
- ➔ czynniki psychologiczne – ograniczona sprawność umysłowa, niski poziom inteligencji (wiążące się np. z brakiem umiejętności zrozumienia sytuacji, podatnością na manipulację), uzależnienia, zaburzenia lub choroby psychiczne;
- ➔ czynniki społeczno-ekonomiczne – niski poziom wykształcenia, brak kwalifikacji i doświadczenia zawodowego, niewielkie dochody, kontakty ze środowiskiem przestępczym oraz miejsce zamieszkania w okolicy charakteryzującej się wysokimi wskaźnikami przestępczości (Visher *et al.* 2008, Ward, Maruna 2007, Fareall, Calverley 2006, Houchin 2005, Potrtter 2004,

Błachut *et al.* 2004, Szymanowska 2003, Social Exclusion Unit 2002, Travis *et al.* 2001, Petersilla 2000, May 1999).

Przebywanie w izolacji więziennej może zarówno utrzymywać problemy obecne w życiu więźnia jeszcze zanim trafił do placówki resocjalizacyjnej, jak również prowadzić do pojawiania się zupełnie nowych barier (Borzycki, Makkai 2007). Jednocześnie, co trzeba podkreślić, więzienie jest samo w sobie środowiskiem kryminogennym (Lenczewska-Machel, Machel 2009, Niewiadomska 2010). Tym samym uznaje się, że samo odbywanie kary pozbawienia wolności może zwiększać prawdopodobieństwo występowania zachowań przestępczych wśród (byłych) osadzonych (zob. Farrington 2010, Skardhamar, Telle 2009). Problem ten dotyczy nie tylko więźniów długoterminowych, skazanych na przebywanie w środowisku przestępczym przez wiele lat, ale również osób odbywających kary krótkoterminowe, za przestępstwa drobne, w tym także osób z zaburzeniami psychicznymi, chorych psychicznie, o ograniczonej sprawności psychicznej, a zatem tych, które – należałoby od tego zacząć – w ogóle nie powinny trafiać do zakładów karnych (zob. Baldry b.r.w.). Wreszcie, w ramach trzeciej grupy czynników, dotyczących bezpośrednio sytuacji skazanych po opuszczeniu zakładów karnych, a zatem barier w społecznej readaptacji wskazać można przede wszystkim problemy:

- ➔ związane z zatrudnieniem,
- ➔ związane z sytuacją mieszkaniową,
- ➔ w zakresie edukacji,
- ➔ w zakresie utrzymywania więzi z otoczeniem (zwł. z rodziną),
- ➔ zdrowotne (w tym zaburzenia i choroby psychiczne),
- ➔ nadużywanie lub uzależnienie od alkoholu i narkotyków (Travis *et al.* 2001).

Dla większości więźniów wychodzących na wolność zła sytuacja życiowa, zwłaszcza w połączeniu z brakiem stałego źródła dochodu, oznacza konieczność poszukiwania wsparcia i podstaw funkcjonowania w instytucjach pomocowych. Jeżeli jednak pomoc ta okazuje się z różnych powodów niemożliwa do zrealizowania, bądź też niewystarczająca, dążenie do osiągnięcia zadowalającego statusu społeczno-ekonomicznego może prowadzić do poszukiwania „alternatywnych”, niekiedy kolidujących z prawem sposobów zaspokojenia potrzeb.

2.2.3. Czynniki powstrzymujące od powrotu do przestępstwa

Analizy zajmujące się kategorią **zmiany** zachowań przestępczych w cyklu życia jednostki przyjmują założenie, zgodnie z którym za „wycofanie” z kariery kryminalnej oraz ponowne włączanie (się) byłych pensjonariuszy placówek resocjalizacyjnych w nurt normatywnego *mainstream society* odpowiadać mogą nie tylko:

1. **intencjonalne, sformalizowane** oddziaływania korekcyjne, takie jak realizowane w ramach tych i innych instytucji programy edukacji czy aktywizacji zawodowej, ale także:
2. **niezwiązane ze sformalizowaną działalnością** korekcyjno-inkluzyjną czynniki społeczne, zwłaszcza środowiskowe (rodzina, znajomi, przyjaciele, sąsiedzi) oraz tkwiące w samej osobie byłego skazanego czynniki psychologiczne (np. własne przemyślenia, indywidualne

decyzje) i biologiczne (np. temperament, czyli ogólna gotowość do podejmowania aktywności) (zob. np. Maruna 2011, 2001, Niewiadomska 2010, Farrall, Calverley 2006, McNeill *et al.* 2005, Shover, Thompson 1992).

W ramach kategorii czynników sformalizowanych powstrzymujących od powrotu do przestępstwa po odbyciu kary pozbawienia wolności wyróżnić można dwie podgrupy. Są to:

- a. oddziaływania korekcyjne, w których dana osoba uczestniczy jako pensjonariusz placówki resocjalizacyjnej;
- b. oddziaływania, w których uczestniczy już po opuszczeniu placówki, tj. w warunkach wolnościowych.

Należy jednak zaznaczyć, że skuteczność wyżej wskazanych czynników sformalizowanych, w tym zwłaszcza tych związanych z działalnością korekcyjną w ramach placówek resocjalizacyjnych jest od lat poddawana w wątpliwość (zob. Martinson 1974), co ma również związek z krytyką instytucji więzienia jako placówki resocjalizacyjnej (zob. rozdziały 1.5.5-1.5.7). Do czynników sformalizowanych o najwyższym potencjale profilaktycznym (w kontekście ewentualnego powrotu do przestępstwa) zaliczyć można branie udziału w programach edukacyjnych, zatrudnienie w trakcie odbywania kary, utrzymywanie kontaktów ze światem zewnętrznym (rodzina, znajomi), praktyki religijne, a także uczestnictwo w programach aktywizacji zawodowej, terapii uzależnień lub w grupach samopomocowych, mediacjach z ofiarą przestępstwa, mediacjach z rodziną (Burnett 2011, Szymanowska 2009, Klingemann *et al.* 2008).

Rozważania na temat niesformalizowanych czynników powstrzymujących od powrotu do przestępstwa po odbyciu kary wyrosły poniekąd z krytyki „medycznego modelu” rehabilitacji, zakładającego, że za sukces (bądź też jego brak) w procesie readaptacji społecznej osób opuszczających placówki resocjalizacyjne odpowiadają przede wszystkim korekcyjne oddziaływania instytucji penitencjarnych. Studia te pierwotnie skupiły się więc na kategorii tzw. *spontaneous desisters*, czyli osób, które zmieniają swoje zachowania (wycofując się z kariery przestępczej) bez zewnętrznej ingerencji (Maruna *et al.* 2011: 11). Warto w tym kontekście nadmienić, że ogólna aktywność kryminalna w cyklu życia na ogół maleje z biegiem lat, niezależnie od profilu działalności przestępczej (Farrington 2010). Środowisko kryminologiczne w swych ocenach przyczyn istnienia takiej tendencji jest jednak podzielone. Część badaczy i specjalistów w dziedzinie resocjalizacji zauważa, że spadek aktywności kryminalnej wpisuje się w ogólny spadek aktywności wynikający z fizjologicznych uwarunkowań człowieka. Dowodem na to może być chociażby obserwowany nawet wśród wielokrotnych recydywistów, których charakteryzuje wczesny start kariery przestępczej, proces swoistego „wypalania działalnością kryminalną”, czyli wyraźny spadek liczby popełnianych przestępstw (widoczny zwłaszcza po 40. roku życia). Kowaluk określa ten proces w sposób dobitny mianem „resocjalizacji przez uwiad starczy” (1999).

Zdaniem części badaczy zmiany te należy jednak raczej wiązać nie tyle z biologicznymi uwarunkowaniami człowieka, lecz czynnikami o charakterze społecznym. Laub i Sampson, twórcy szczególnie popularnej w ostatnim dziesięcioleciu teorii nieformalnej kontroli społecznej,

zauważają, że dostrzegalne zmiany zachowań przestępczych w wielu przypadkach pokrywają się z tzw. ważnymi wydarzeniami życiowymi, czyli stanowiącymi punkty zwrotne w życiu, związane z wchodzeniem w nowe role społeczne. Autorzy ci wyróżniają cztery tego typu wydarzenia:

- ➔ zdobycie dobrze płatnej, przynoszącej satysfakcję pracy;
- ➔ wstąpienie do wojska (łącznie się na ogół z procesem socjalizacji wtórnej w ramach tej instytucji);
- ➔ małżeństwo (uściślijmy, chodzi o tzw. dobre małżeństwo, czyli takie, które powstrzymuje od kontaktów ze środowiskiem przestępczym i tym samym niejako „odciąga” od sytuacji, w których możliwe jest popełnienie przestępstwa);
- ➔ zmiana miejsca zamieszkania (zwł. przeprowadzka do tzw. lepszej dzielnicy, gdzie zmiana otoczenia wiąże się z zerwaniem kontaktów z dotychczasowymi kręgami koleżeńskimi) (Laub, Sampson 2003, Sampson, Laub 1993).

Małżeństwo jest przez Lauba i Sampsona uznawane za najsilniejszy nieformalny czynnik pod względem potencjału prewencyjnego w kontekście ewentualnej aktywności przestępczej jednostki (Laub, Sampson 2003). Część badaczy powyższą listę uzupełnia o inne istotne wydarzenia w życiu jednostki, które mogą powstrzymać ją od przestępczości powrotnej; w literaturze przedmiotu podnosi się zwłaszcza kwestię prewencyjnej funkcji rodzicielstwa oraz nieformalnych związków partnerskich (przy czym ewentualny rozpad związku może być znów czynnikiem „sprzyjającym” powrotowi do przestępstwa) (Farrington 2010). Kiedy indziej zwraca się również uwagę na prewencyjny potencjał czynników indywidualnych (psychologicznych), takich jak „wewnętrzna przemiana” (Maruna 1999), czy kalkulacja zysków i strat (Shover, Thompson 1992). Pomimo poczynionego powyżej rozróżnienia na czynniki sformalizowane i niesformalizowane wydaje się, iż nie istnieją żadne konkretne przesłanki, zwłaszcza w kontekście pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne, by traktować oba typy „wycofania” z dalszej kariery przestępczej rozłącznie lub tym bardziej w opozycji jeden do drugiego (por. Maruna *et al.* 2011:11). Osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne, które zmieniają swoje zachowania niezależnie od zinstytucjonalizowanej, formalnej ingerencji, najczęściej poszukują wsparcia w swoich środowiskach i niejednokrotnie też otrzymują je w dużych ilościach, co wcale nie oznacza, że nie ma wówczas miejsca dla pomocy profesjonalnej. To właśnie pomoc sformalizowana ma potencjał, by trwale włączyć objęte nią osoby i grupy wykluczane w ramy głównego nurtu życia społecznego, aktywizując je na rynku pracy, mieszkaniowym, w zakresie edukacji, czy wspierając więzi nieformalne. Z drugiej strony należy też mieć na względzie, że również osoby będące podmiotami profesjonalnej pomocy społecznej (jak chociażby młodzież i dorośli uczestniczący w terapii uzależnień, czy programach aktywizacji w ramach rynku pracy) sami muszą – i niejednokrotnie wykonują ogromną pracę w kierunku zmiany swojej sytuacji i dotychczasowego sposobu funkcjonowania. Innymi słowy, kwestią istotną jest w tym kontekście nie tyle kto jest źródłem wsparcia – wytrenowani terapeuci, wychowawcy więzienni, pracownicy socjalni, asystenci rodziny, organizacje pozarządowe, czy też kręgi koleżeńskie, przyjacielskie, rodzina – ale czy otrzymywane wsparcie przynosi wymierne efekty (por. Maruna *et al.* 2011:12-13).

2.3. Reintegracja społeczna osób opuszczających placówki resocjalizacyjne

Zgodnie z przyjętą perspektywą procesualną, w procesie reintegracji społecznej byłych więźniów występują różnorodne sytuacje utrudniające (bariery) oraz sytuacje wspierające (szanse), których przezwyciężenie, bądź też – w tym drugim przypadku – wykorzystanie określa losy życiowe byłego więźnia i jego dalsze funkcjonowanie w ramach społeczeństwa. Bariery i szanse mogą mieć zarówno charakter nieformalny, jak i sformalizowany. Występują na poziomach:

- ➔ indywidualnym,
- ➔ społecznym.

2.3.1. Bariery w procesie reintegracji społecznej

Osoby wychodzące na wolność po odbyciu kary pozbawienia wolności doświadczają niekorzystnych sytuacji i wydarzeń utrudniających ich proces reintegracji społecznej. Mają one związek zarówno z wykluczającym charakterem kary pozbawienia wolności (tj. izolacją od świata zewnętrznego i – w jej konsekwencji – zmianą sytuacji społeczno-ekonomicznej jednostki), jak również z wykluczającymi sytuacjami i wydarzeniami z okresu poprzedzającego pobyt w zakładzie karnym. Bariery **na poziomie indywidualnym** odnoszą się do możliwości i kompetencji jednostki w zakresie organizacji zasobów. Są to:

- ➔ trudna sytuacja rodzinna (brak wsparcia osób bliskich: rodziców, partnera, dzieci lub zerwane więzi);
- ➔ trudna sytuacja materialna (brak środków do życia, dochodów, wsparcia materialnego);
- ➔ brak stałego miejsca zamieszkania lub mieszkanie na obszarze o wysokich wskaźnikach przestępczości;
- ➔ brak zatrudnienia, brak kwalifikacji zawodowych, brak doświadczenia zawodowego;
- ➔ niski poziom wykształcenia;
- ➔ zła sytuacja zdrowotna (zły stan zdrowia psychicznego, fizycznego, uzależnienia);
- ➔ autostygmatyzacja (wdrukowany status przestępcy), utożsamianie się z podkulturą więzienną;
- ➔ długość odbytego wyroku;
- ➔ niski poziom umiejętności społecznych (np. asertywność, umiejętność autoprezentacji, kompetencje językowe, umiejętność pracy w grupie itd.);
- ➔ wyuczona bezradność (jako konsekwencja długotrwałego funkcjonowania w instytucji totalnej);
- ➔ brak skonkretyzowanych planów działania po wyjściu na wolność, „nierealistyczny optymizm”;
- ➔ niska samoocena i brak motywacji do podjęcia/poszukiwania pracy lub/i kontynuacji nauki (Banerski 2011, Niewiadomska 2010, Skardhamar, Telle 2009, Grunseit *et al.* 2008, Visher *et al.* 2008, Wikstrom, Treiber 2007, Borzycki, Makkai 2007, The Piton Foundation 2007, Dhami *et al.* 2006, Błachut *et al.* 2004, Social Exclusion Unit 2002, Travis *et al.* 2001, Petersilla 2000, Nelson *et al.* 1999, May 1999, Wilson, Kelling 1982).

Barier **na poziomie społecznym** dotyczą obiektywnego kontekstu społecznego, w którym funkcjonuje jednostka posiadająca w swoim biograficznym doświadczeniu pobyt w zakładzie karnym. Obejmują one:

- ➔ sytuacja na rynku pracy (bezrobocie, nowe technologie, duże wymagania pracodawców, wykluczająca rola Krajowego Rejestru Karnego);
- ➔ brak lub niewielki zakres współpracy między instytucjami Służby Więziennej a instytucjami i organizacjami zajmującymi się pomocą byłym więźniom na wolności;
- ➔ brak instytucji „przejściowych”, czy innymi słowy „pomostowych” między zakładem karnym/ zakładem poprawczym a powrotem do życia na wolności;
- ➔ ograniczona oferta programów reintegracyjnych dla skazanych i trudności w dostępie do nich (np. dla więźniów długoterminowych);
- ➔ polityka mieszkaniowa, trudności w uzyskaniu mieszkań socjalnych niska skuteczność resocjalizacji penitencjarnej;
- ➔ utrudniony dostęp do instytucji pomocowych ze względu na obowiązujące w nich kryteria;
- ➔ społeczne postrzeganie byłych skazanych, wizerunek byłego więźnia w oczach potencjalnych pracodawców, stygmatyzacja przestępców (Niewiadomska 2010, Robinson, Crow 2009, Szymanowska, Korwin-Szymanowski 2009, Lenczewska-Machel, Machel 2009, Borzycki, Makkai 2007, The Piton Foundation 2007, Borzycki, Baldry 2003, Machel 2003, Pierzynowska 1997, Kwaśniewski 2008, Ellem b.r.w.).

Katalog barier, których doświadczać mogą osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne jest bardzo długi. Doświadczane po opuszczeniu placówki trudności związane z indywidualnymi predyspozycjami, umiejętnościami i doświadczeniami nakładają się na określone czynniki społeczne (środowiskowe), tworząc konfiguracje, których ze względu na dynamikę rzeczywistości społecznej nigdy nie można całkowicie przewidzieć (por. Szymanowska 2009:300).

2.3.2. Czynniki sukcesu w procesie reintegracji społecznej

W procesie reintegracji społecznej osób opuszczających placówki resocjalizacyjne rolę wspomagającą pełnią zarówno zasoby indywidualne jednostki, jak również nieformalne i sformalizowane źródła wsparcia. Istotną rolę pełnią również czynniki sytuacyjne, w tym zwłaszcza tzw. ważne wydarzenia życiowe (zob. Laub, Sampson 2003). Czynniki sukcesu **na poziomie indywidualnym** obejmują:

- ➔ indywidualna motywacja do zmiany, własne przemyślenia, postanowienia itd.;
- ➔ kapitał społeczny jednostki, rozumiany jako sieć kontaktów i możliwości uzyskania wsparcia kręgów nieformalnych (rodzina, znajomi);
- ➔ dobra sytuacja materialna (posiadanie środków do życia, dochodów, mieszkania);
- ➔ posiadanie stałej pracy lub – na etapie opuszczania placówki – możliwość jej podjęcia;
- ➔ poziom kwalifikacji i doświadczenie pozwalające na znalezienie pracy;
- ➔ wysoki poziom umiejętności społecznych;
- ➔ kontynuowanie nauki (zwł. w przypadku nieletnich);
- ➔ dobry stan zdrowia, brak uzależnień;

- ➔ ważne wydarzenia życiowe (zwł. małżeństwo, rodzicielstwo, znalezienie dobrej pracy, przeprowadzka do „lepszego dzielnicy”);
- ➔ brak kontaktów ze środowiskiem przestępczym, negatywny stosunek do podkultury więziennej;
- ➔ zmiany na poziomie tożsamości jednostki - gotowość tranzycji od tożsamości dewianta do tożsamości eks-dewianta (Uggen *et al.* 2011, Banerski 2011, Skardhamar, Telle 2009, Shinkfeld, Graffam 2009, Kozłowska 2009, Visser *et al.* 2008, The Piton Foundation 2007, Ward, Maruna 2007, Farrall, Calverley 2006, McNeill *et al.* 2005, Szymanowska 2003, Laub, Sampson 2003, Visser, Travis 2003, O'Brien 2001, Maruna 2001, Nelson *et al.* 1999, Sampson, Laub 1993, Braithwaite 1989).

Czynniki sukcesu na **poziomie społecznym** odnoszą się do obiektywnego społecznego kontekstu, w którym funkcjonuje były pensjonariusz placówki resocjalizacyjnej. Obejmują one przede wszystkim:

- ➔ wsparcie kręgów nieformalnych (rodzina, znajomi);
- ➔ polityka integracyjna Unii Europejskiej (strategie, dyrektywy unijne);
- ➔ programy reintegracji społecznej (zwł. aktywizacji zawodowej) byłych więźniów;
- ➔ przygotowanie skazanego do opuszczenia placówki;
- ➔ wsparcie udzielane przez zawodowego kuratora sądowego (w przypadku warunkowego przedterminowego zwolnienia);
- ➔ pomoc postpenitencjarna:
 - dostępność oferty pomocowej w ramach instytucji państwowych (ośrodki pomocy społecznej, wojewódzkie i powiatowe urzędy pracy, powiatowe centra pomocy rodzinie);
 - działalność pomocowa organizacji pozarządowych - fundacji i stowarzyszeń udzielających wsparcia osobom opuszczającym placówki resocjalizacyjne i ich rodzinom, grupy wsparcia, grupy samopomocowe;
- ➔ współpraca między placówkami resocjalizacyjnymi a instytucjami i organizacjami działającymi w środowisku otwartym (np. możliwość zatrudniania więźniów przez samorząd lokalny);
- ➔ udział społeczności w procesie reintegracji społecznej i procesie destygmatyzacji – zmiana społecznego statusu byłego więźnia w percepcji społecznej (Iwanowska 2013, Nestorowicz-Wyborska 2012, Uggen *et al.* 2011, Rekosz 2010, Shinkfeld, Graffam 2009, Lizor-Szlapowska, Stanek 2009, Bębas 2009, Bałandynowicz 2009, 2006, 2002, Kozaczuk 2009, Borzycki, Makkai 2007, Maguire, Raynor 2006, Woźniakowska 2006, McNeill *et al.* 2005, La Vigne *et al.* 2004, Maruna, LeBel 2003, Szymanowska 2003, Musidlowski 2003, Travis *et al.* 2001; Maruna 2001, Webster *et al.* 2001, Nelson *et al.* 1999, Dybalska b.r.w.).

W ostatnich latach czynniki sukcesu w procesie reintegracji społecznej różnych grup stanowiących przedmiot zainteresowania badawczego, bądź też – powracając na grunt praktyki – podmiot pracy socjalnej, przyjęło się określać mianem „szans”. Należy pamiętać, że szanse te mogą być w istocie bardzo zróżnicowane, stanowiąc w zależności od konkretnego przypadku czynniki sukcesu o mniejszym lub większym potencjale.

Podsumowanie

W rozdziale scharakteryzowano zjawisko wykluczenia społecznego osób opuszczających placówki resocjalizacyjne, zwł. zakłady karne. Zgodnie z przyjętą perspektywą dynamiczną, starano się wykazać, że sytuacja społeczno-ekonomiczna byłych pensjonariuszy tych placówek jest wypadkową czynników związanych z ich funkcjonowaniem w okresie przed odbywaniem kary, w jej trakcie oraz po jej zakończeniu, przy czym każdy z nich posiada własną specyfikę. Ich współoddziaływanie zaś wpisuje się w problematykę współczesnych procesów ekskluzji. Brak powrotu do przestępstwa po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej jest głównym celem stosowania kary, przede wszystkim jednak jest niezbędnym warunkiem ponownej integracji społecznej byłych skazanych i wychowanków. Stąd też znaczna część rozdziału dotyczy problematyki powrotu do przestępczości po wyjściu na wolność. W jej ramach opisane zostały czynniki, formalne i niesformalizowane, przeciwdziałające recydywie oraz zwiększające prawdopodobieństwo ponownego wejścia w konflikt z prawem. Ramę teoretyczną tej części stanowi scharakteryzowana w rozdziale 2.2.1 perspektywa kariery przestępczej. Właściwe podsumowanie dotychczasowych zaprezentowanych treści stanowi rozdział 2.3, w którym – choć z konieczności skrótowo – zaprezentowane zostały najważniejsze bariery oraz będące dla nich przeciwwagą szanse w procesie reintegracji społecznej osób opuszczających placówki resocjalizacyjne w Polsce.

Pytania kontrolne

1. Scharakteryzuj sytuację społeczno-ekonomiczną osób opuszczających placówki resocjalizacyjne jako wyzwanie dla pracy socjalnej.
2. Wyjaśnij, na czym polega wielowymiarowość i procesualność wykluczenia społecznego osób opuszczających placówki resocjalizacyjne.
3. Wyjaśnij, na czym polega proces stygmatyzacji byłych więźniów.
4. Jakie czynniki nieformalne mogą prowadzić do zerwania z przestępczością (*desistance*)?
5. Dlaczego problematyka przestępczości powrotnej jest tak istotna z punktu widzenia celów polityki społecznej i pracy socjalnej?
6. Jakie są analogie między kryminologicznym rozumieniem zmiany zachowań przestępczych a pojęciem zmiany w praktyce pracy socjalnej?
7. Jakie czynniki sformalizowane „sprzyjają”, a jakie „powstrzymują” od powrotu do przestępstwa po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej?
8. Jakie są najważniejsze czynniki sukcesu oraz bariery w procesie reintegracji społecznej osób opuszczających placówki resocjalizacyjne?

Literatura

Baładynowicz A. (2009), *Destygmatyzacja i wychodzenie z opresji skazanych w warunkach kurateli sądowej a ich readaptacja* [w:] Kozaczuk (red.) *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Baładynowicz A. (2006), *Probacja. Resocjalizacja z udziałem społeczeństwa*, Warszawa: Wydawnictwo Prawo i Praktyka Gospodarcza.

Baładynowicz A. (2002), *Probacja. System sprawiedliwego karania*, Warszawa: Kodeks.

- Baldry E. (b.r.w.), *Recidivism and the role of social factors post – release*, (http://www.sydneyshive.org/Social_Factors_Post_Release.pdf; dostęp: 31.05.2014).
- Baldry E., Maplestone P. (2003), *Barriers to social and economic inclusion for those leaving prison*, Human Rights Defender, No.11.
- Banerski G. (red.) (2011), *Zmiana na lepsze. Raport z realizacji projektu „Proces aktywizacji zawodowej i społecznej byłych więźniów”*, Warszawa (http://www.zmiananalepsze.com.pl/Zmiana_na_lepsze.pdf; dostęp: 31.05.2014).
- Bębas S. (2009), *Rodzinne uwarunkowania resocjalizacji więźniów* [w:] Kozaczuk (red.) *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K. (2004), *Kryminologia*, Gdańsk: Arche s.c.
- Borzycki M., Baldry E. (2003), *Promoting Integration: The Provision of Prisoner Post – release Services*, Trends & Issues in Crime and Criminal Justice, No.262, Australian Institute of Criminology.
- Borzycki M., Makkai T. (2007), *Prisoner reintegration post – release*, Australian Institute of Criminology.
- Braithwaite J. (1989), *Crime, shame and reintegration*, Cambridge University Press.
- Bulenda T., Musiśłowski R. (red.) (2003), *System penitencjarny i postpenitencjarny w Polsce*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Burnett R. (2011), *To reoffend or not to reoffend? The ambivalence of convicted property offenders* [in:] Maruna, Immerigeon (eds.) *After crime and punishment. Pathways to offender reintegration*, London-New York: Routledge.
- Canter D., Alison L. (eds.) (1999), *The Social Psychology of Crime: Groups, Teams and Networks*, Aldershot: Ashgate.
- Dębski M., Kwaśnik A., Wicka-Łangowska A. (red.) (2012), *Forum o bezdomności bez lęku*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Dhami M.K., Mandel D.R., Loewenstein G., Ayton P. (2006), *Prisoners' Positive Illusions of Their Post-Release Success*, American Psychology – Law Society/ Division 41, American Psychological Association.
- Dyblaska I. (b.r.w.), *Trudności w przystosowaniu do życia po zwolnieniu z zakładu karnego – między diagnozą a działaniem* (<http://irss.pl/2012/04/trudnosci-w-przystosowaniu-do-zycia-po-zwolnieniu-z-zakladu-karnego-miedzy-diagnoza-a-dzialaniem>; dostęp: 31.05.2014).
- Ellem K. (b.r.w.), *The impact of imprisonment for people labelled as having an intellectual disability: a qualitative life story approach in the Queensland context*, The University of Queensland (<http://www.sistersinside.com.au/media/ResearchProposal15KathyEllem.pdf>; dostęp: 31.05.2014).
- Farrall S., Calverley A. (2006), *Understanding desistance from crime. Theoretical directions in resettlement and rehabilitation*, Open University Press.

- Farrington D. (2010a), *Life course and developmental theories in criminology* [in:] McLaughlin, T. Newburn, *The SAGE Handbook of Criminological Theory*, SAGE.
- Farrington, D. (2010b), *Family influences on delinquency* [in:] Springer, Roberts (eds.) *Juvenile Justice and Delinquency*, Sudbury, MA: Jones and Bartlett.
- Grotowska-Leder J. (2002), *Fenomen wielkomiejskiej biedy. Od epizodu do underclass*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Grunseit A., Forell S., McCarron E. (2008), *Taking Justice into Custody: the Legal Needs of Prisoners*, Law and Justice Foundation.
- Hołyst B. (2007), *Socjologia kryminalistyczna*, Tom 1, Warszawa: Lexis Nexis.
- Hołyst B. (2009), *Kryminologia*, Warszawa: Lexis Nexis.
- Houchin R. (2005), *Social Exclusion and Imprisonment in Scotland*, Glasgow Caledonian University.
- Iwanowska A. (2013), *Przygotowanie skazanych do życia na wolności w trybie art. 164 k.k.w.*, Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
- Jehoel-Gijsbers G., Vrooman C. (2007), *Explaining Social Exclusion. A theoretical model tested in the Netherlands*, Hague: The Netherlands Institute for Social Research.
- Kacprzak A. (2012), *Dzieci osób skazanych na karę pozbawienia wolności. Przegląd badań i analiz problematyki* [w:] Warzywoda-Kruszyńska (red.) *Bieda dzieci, zaniedbanie, wykluczenie społeczne*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kiliszek E. (2013), *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, *Profilaktyka społeczna i resocjalizacja*, Tom 21, Warszawa: Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji.
- Klingemann J., Miturska E., Moskalewicz J. (2008), *Życie po opuszczeniu zakładu karnego: readaptacja społeczna kobiet uzależnionych od narkotyków w Polsce*, *Alkoholizm i Narkomania*, T. 21, nr 2.
- Kowaluk K. (1999), *Resocjalizacja przez „uwięźd starczy”*, *Forum Penitencjarne*, nr 4.
- Kozaczuk F. (2009), *Determinanty skutecznej resocjalizacji w opinii skazanych i wychowawców* [w:] Kozaczuk (red.) *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kozaczuk F. (red.) (2009), *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kozaczuk F. (red.) (2009) *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kozłowska A. (2009), *Czynniki utrudniające społeczną readaptację skazanych w aspekcie ich aktywizacji zawodowej* [w:] Kozaczuk (red.) *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

- Kwaśniewski J. (2008), *Rola norm społecznych w procesach wykluczania i reintegracji społecznej* [w:] Kwaśniewski (red.) *Prace Katedry Socjologii Norm, Dewiacji i Kontroli Społecznej*, IX, IPSiR UW.
- Kwaśniewski J. (red.) (2008) *Prace Katedry Socjologii Norm, Dewiacji i Kontroli Społecznej*, IX, IPSiR UW.
- Kwaśniewski J. (red.) (1997), *Kontrola społeczna procesów marginalizacji*, *Prace Katedry Socjologii Norm, Dewiacji i Kontroli Społecznej*, Warszawa: IPSiR UW.
- La Vigne N.G., Visher C., Castro J. (2004), *Chicago prisoners' experiences returning home.*, Washington DC: Urban Institute Justice Policy Center.
- Laub J., Sampson R. (2003), *Shared beginnings, divergent lives. Delinquent boys to age 70*, Harvard University Press.
- Lemert E.M. (1951), *Social Pathology: Systematic Approaches to the Study of Sociopathic Behavior*, New York: McGraw-Hill.
- Lenczewska-Machel H., Machel H. (2009), *Marginalizacja społeczna jako czynnik redukujący poprawczą sprawność więzienia* [w:] Kozaczuk (red.) *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Lizoń-Szłapowska D., Stanek J. (2009), *Opinie skazanych na temat opieki postpenitencjarnej i jej wpływu na proces readaptacji społecznej* [w:] Kozaczuk (red.) *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Machel H. (2003), *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk: Arche s.c.
- Maguire M., Raynor P. (2006), *How the resettlement of prisoners promotes desistance from crime: or does it?* *Criminology & Criminal Justice*, SAGE.
- Maruna S. (2001), *Making good. How ex-convicts reform their and rebuild their lives*, Washington D.C.: American Psychological Association.
- Maruna S. (1999), *Criminology, desistance and the psychology of stranger* [in:] Canter, Alison (eds.) *The Social Psychology of Crime: Groups, Teams and Networks*, Aldershot: Ashgate.
- Maruna S., Immarigeon R., LeBel T. (2011), *Ex-offender reintegration: theory and practice* [in:] Maruna, Immarigeon (eds.) *After crime and punishment. Pathways to offender reintegration*, London-New York: Routledge.
- Maruna S., Immarigeon R. (eds.) (2011), *After crime and punishment. Pathways to offender reintegration*, London-New York: Routledge.
- Maruna S., LeBel T. (2003), *Welcome home? Examining the "re-entry court" concept from a strengths-based perspective*, *Western Criminological Review* 4/2.
- May C. (1999), *Explaining reconviction following a community sentence: the role of social factors*, London: Home Office.
- McNeill F., Batchelor S., Burnett R., Knox J. (2005), *21st Century Social Work. Reducing Re-offending: Key Practice Skills*, Edinburgh: Social Work Inspection Agency.

- Musidlowski R. (2003), *Pomoc postpenitencjarna w systemie pomocy społecznej* [w:] Bulenda, Musidlowski (red.) *System penitencjarny i postpenitencjarny w Polsce*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Nelson M., Deess P., Allen C. (1999), *The First Month out. Post-Incarceration Experiences in New York City*, Vera Institute of Justice.
- Nestorowicz-Wyborska J. (2012), *Penitencjarny oraz postpenitencjarny system wsparcia w opinii bezdomnych. Raport z badań* [w:] Dębski, Kwaśnik, Wicka-Łangowska (red.) *Forum o bezdomności bez lęku*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Niewiadomska I. (2010), *Instytucjonalne determinanty powrotu do przestępstwa* [w:] Kozaczuk (red.) *Zachowania przestępcze. Przyczyny i zapobieganie*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- O'Brien P. (2001), *'Just like baking a cake': women describe the necessary ingredients for successful re-entry after incarceration*, *Families in Society* 82/3.
- Petersilla J. (2000), *When Prisoners Return to the Community: Political, Economic and Social Consequences*, Sentencing & Corrections. Issues for the 21st Century, Papers From the Executive Sessions of Sentencing and Corrections no.9, U.S. Department of Justice.
- Pierzynowska K. (1997), *Naznaczające Funkcje Rejestru Skazanych* [w:] Kwaśniewski (red.) *Kontrola społeczna procesów marginalizacji*, Prace Katedry Socjologii Norm, Dewiacji i Kontroli Społecznej, Warszawa: IPSiR UW.
- Przybyliński S. (2005), *Podkultura więzienna. Wielowymiarowość rzeczywistości penitencjarnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Rekosz E. (2010), *Przygotowanie skazanych do zwolnienia. Wyniki badań na temat oddziaływań penitencjarnych w polskich zakładach karnych* Analizy, Raporty, Ekspertyzyny 3, Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Robinson G., Crow I. (2009), *Offender rehabilitation. Theory, research and practice*, SAGE.
- Roczna informacja statystyczna za rok 2013*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa (<http://sw.gov.pl/Data/Files/001c169lidz/rok-2013.pdf>; dostęp: 31.05.2014).
- Sampson R.J., Laub J.H. (1993), *Crime in the Making. Pathways and Turning Points through Life*, Harvard University Press.
- Shinkfield A.J., Graffam J. (2009), *Community Reintegration of Ex – Prisoners: Type and Degree of Change in Variables Influencing Successful Reintegration*, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, Vol. 53, No. 1/2009, SAGE Publications.
- Shover N., Thompson C. (1992), *Age, differential expectations and crime desistance*, *Criminology*, 30.
- Skardhamar T., Telle K. (2009), *Life after Prison. The Relationship between the Employment and Re-Incarceration*, Statistics Norway, Research Department.

Social Exclusion Unit (2002), *Reducing re-offending by ex-prisoners. Report by the Social Exclusion Unit*, Office of the Deputy Prime Minister, London.

Springer D.W., Roberts A.R. (eds.) (2010), *Juvenile Justice and Delinquency*, Sudbury, MA: Jones and Bartlett.

Szymanowska A. (2003), *Więzienie i co dalej?* Warszawa: Żak.

Szymanowska A. (2009), *Czynniki utrudniające readaptację społeczną w świetle badań katamnestycznych* [w:] Kozaczuk (red.) *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Szymanowska A., Korwin-Szymanowski G. (2009), *Stosunek instytucji świadczących pomoc do byłych skazanych* [w:] Kozaczuk (red.) *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Travis J., Solomon A.L., Waul M. (2001), *From prison to home. The dimensions and consequences of prisoner re-entry*, Urban Institute Justice Policy Centre.

Uggen C., Manza J., Behrens A. (2011), 'Less than the average citizen': stigma, role transition and the civic reintegration of convicted felons [in:] Maruna, Immarigeon (eds.) *After Crime and Punishment. Pathways to offender reintegration*, London-New York: Routledge.

Visher C., Debus S., Yahner J. (2008), *Employment after Prison: A Longitudinal Study of Releases in Three States*, Urban Institute Justice Policy Center.

Visher C.A., Travis J. (2003), *Transition from Prison to Community. Understanding Individual Pathways*, Annual Review of Sociology, 29, Austin: University of Texas.

Webster R., Hedderman C., Turnbull P.J., May T. (2001), *Building Bridges to Employment for Prisoners*, London: Home Office.

Wikstrom P.H., Treiber K. (2007), *The Role of Self-Control in Crime Causation: Beyond Gottfredson and Hirschi's General Theory of Crime*, European Journal of Criminology, 4, SAGE.

Wilson J.Q., Kelling G.L. (1982), *Broken Windows*, The Atlantic Online (<http://theatlantic.com/doc/print/198203/broken-windows>; dostęp: 31.05.2014).

Ward T., Maruna S. (2007), *Rehabilitation. Beyond the risk paradigm*, London-New York: Routledge.

Warzywoda-Kruszyńska W. (red.) (2012), *Bieda dzieci, zaniedbanie, wykluczenie społeczne*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Witkowski R. (2012), *Bezdomność więźniów – problem perspektywy jednostek penitencjarnych okręgu gdańskiego*, [w:] Dębski, Kwaśnik, Wicka-Łangowska (red.) *Forum o bezdomności bez lęku*, Gdańsk: Pomorskie Forum na rzecz Wychodzenia z Bezdomności.

Woźniakowska D. (2006), *Bezrobocie – co robić? Skazani i byli skazani na rynku pracy – ocean problem z punktu widzenia organizacji pozarządowych* (http://rynekpracy.org/files/1bezrobocie.org.pl/public/Raporty/DWozniakowska_raport_dot_wiezniow.pdf; dostęp: 31.05.2014).

3. OSOBY OPUSZCZAJĄCE PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE I ICH RODZINY JAKO PODMIOTY PRACY SOCJALNEJ

3.1. Więzienne „drugie życie” w kontekście pracy socjalnej

Główną cechą towarzyszącą zjawisku podkultury więziennej, a niejako organizującą wszystkie pozostałe, jest to, że funkcjonuje ona niezależnie od oficjalnego, sformalizowanego nurtu życia charakteryzującego zakład karny jako instytucję typu totalnego (zob. Goffman 1975). Oznacza to, że obok formalnoprawnych regulacji organizujących życie pensjonariuszy w ramach tej placówki istnieje również zbiór autonomicznych zasad o charakterze nieformalnym, w oparciu o które skazani porządkują swoje relacje ze współwięźniami. Normy i wartości obowiązujące w drugim nurcie życia więziennego zasadniczo różnią się od tych wdrażanych przez pracowników instytucji, a przede wszystkim od obowiązujących w życiu społecznym. Stąd też uznaje się na ogół, że zjawiska i sytuacje związane z funkcjonowaniem podkultury więziennej są dysfunkcyjne z punktu widzenia celów i zadań resocjalizacji.

3.1.1. Podkultura więzienna, zjawisko prizonizacji, źródła podkultury więziennej i jej współczesne przemiany

Zjawisko prizonizacji

Twórcą teorii prizonizacji jest socjolog amerykański, David Clemmer, który przez wiele lat pracował jako funkcjonariusz więzienny. Podstawą do stworzenia tej teorii stało się spostrzeżenie, że w miarę czasu trwania izolacji więziennej, skazany w coraz większym stopniu poznaje specyficzne normy i wartości obowiązujące w społeczności więźniów i w coraz większym stopniu je sobie przyswaja. Proces prizonizacji oznacza zatem asymilację kultury więziennej, głównie zaś nieformalnego kodeksu postępowania więźnia (Ciosek 2001:214)¹⁵.

Proces ten, polegający na przyswajaniu specyficznych dla środowiska więziennego postaw i sposobów zachowania, rytuałów i zwyczajów dotyczących jedzenia, ubierania się, pracy, odpoczynku,

¹⁵ Warto w tym kontekście nadmienić, że zjawisko prizonizacji jest w swej charakterystyce zbliżone do opisywanego przez Philipa Zimbardo procesu wchodzenia przez ludzi w role społeczne w warunkach skrajnych (do których bez wątpienia zaliczyć można również sytuację pozbawienia wolności). W radykalnej sytuacji niektóre przyjmowane przez jednostkę role społeczne mogą zacząć dominować nad pozostałymi, prowadząc do zachowań takich jak skrajny konformizm, bezrefleksyjne posłuszeństwo, czy bierność (por. Zimbardo 2008).

języka więziennego, czy ogólnego stosunku do norm obowiązujących w głównym nurcie życia społecznego, zaczyna się już kilka tygodni po aresztowaniu i zmienia osobowość, zwłaszcza więźniów długoterminowych (*ibidem*). Zjawisko prizonizacji stanowi jedną z najpoważniejszych barier w procesie resocjalizacji byłych więźniów. Osoby wielokrotnie karane, zwłaszcza gdy w okresie młodości (nieletniości) przebywały w różnych placówkach wychowawczych i resocjalizacyjnych, znacznie lepiej poznają realia życia więziennego niż życie poza murami zakładów karnych (Szymanowska 2003:65). Znacząca grupa recydywistów, szczególnie tych, których cechują bardzo krótkie przerwy pomiędzy wyrokami, nie posiada bowiem odpowiedniej wiedzy na temat możliwości funkcjonowania poza murami więzienia. Dodatkowo, po wyjściu na wolność znaczna ich część nie ma schronienia, środków do życia, możliwości zdobycia pracy i żadnego wsparcia. Sytuacja braku zasobów społeczno-ekonomicznych, w połączeniu z nieumiejętnością funkcjonowania na wolności i brakiem przekonania o możliwości zmiany dotychczasowego stylu życia powodują, że chętnie wracają do dobrze im znanego środowiska więziennego.

Źródła podkultury przestępczej w ujęciu deprywacyjnym

Koncepcja deprywacji potrzeb zakłada, że główną przyczyną powstawania „drugiego życia więziennego” są dolegliwości związane z koniecznością przebywania w warunkach izolacji więziennej. Do najpoważniejszych z nich zalicza się: ograniczenie kontaktu ze środowiskiem zewnętrznym, zwłaszcza z rodziną, ograniczenie dostępu do różnego rodzaju rozrywek, brak intymności i prywatności, brak możliwości zarządzania własnym czasem oraz konieczność podporządkowania się normom wdrażanym przez personel więzienny, a także – przynajmniej w polskich realiach – ogólny klimat i wygląd zakładów karnych (zob. Żelazek 2003). Środowisko więzienne, wytwarzając szereg ograniczeń w dostępie do świata zewnętrznego prowadzi nieuchronnie do zmiany sytuacji życiowej skazanych (o czym szerzej w rozdziale 2), pociągając za sobą także zmiany obrazu samych siebie. Powstanie „drugiego życia” jest wobec tego reakcją na wyraźnie odczuwalny w warunkach więziennych deficyt możliwości realizacji ważnych potrzeb, których zaspokojenie było i jest możliwe poza murami zakładu (zob. Hołyst 2009:1412-13).

Podkultura więzienna natomiast, dostarczając szeregu wewnątrzgrupowych norm postępowania i wartości, których należy przestrzegać, aby być uznawanym za pełnoprawnego jej członka, stwarza możliwość zachowania wysokiej samooceny lub nawet jej podniesienia. Tym samym asymilacja obowiązujących w drugim życiu więziennym norm i wartości stanowi dla znaczącej części więźniów atrakcyjną przeciwwagę dla zasad obowiązujących w ramach danego społeczeństwa, które za pośrednictwem izolacji więziennej odrzuciło ich jako pełnoprawnych członków i usunęło z głównego nurtu życia społecznego. Nie może wobec tego dziwić fakt, że osoby opuszczające zakłady karne często czują się bardzo niepewnie, obawiając się, że nie poradzą sobie w warunkach wolnościowych. Więzienie i świat poza jego murami postrzegają bowiem (nie bez przyczyny) jako dwie zupełnie odmienne rzeczywistości normatywne (zob. Przybyliński 2005). W tym kontekście szczególną uwagę przywiązuje się do relatywnie wysokiej podatności na przejmowanie zasad podkultury więziennej przez przestępców młodocianych, którzy w ramach zakładu karnego *odnajdują w grupie grypsujących pochwałę sprytu, nieustępliwości, siły, przemocy itp. Internalizowane wartości „drugiego życia” dostarczają wiary w to, że jest się kimś ważnym, wyjątkowym, godnym – „człowiekiem”* (Przybyliński 2005:69). Dlatego też młodociani pensjonariusze

zakońców karnych, jako grupa ludzi *niedojrzałych, łatwowiernych, bez sprecyzowanej filozofii życiowej* (Pospiszyl 1998:178 za: Przybyliński 2005:69), są zdecydowanie najbardziej podatni na przejmowanie zasad podkultury więziennej. Jak się również okazuje, pewne elementy podkultury więziennej można zaobserwować nie tylko w placówkach resocjalizacyjnych dla dorosłych, ale także w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich, o czym nieco szerzej w rozdziale 3.1.2.

Współczesne przemiany podkultury więziennej

Współcześnie coraz więcej skazanych świadomie rezygnuje z uczestnictwa w subkulturze grypsujących, uznając, że obowiązujące dawniej w jej ramach normy i wartości straciły zupełnie na znaczeniu bądź też uległy „wypaczeniu” (zob. np. Jastrzębska 2010:165-7). W tym samym czasie tworzą się również nowe, konkurencyjne grupy. Oznacza to, że zjawisko podkultury więziennej ewoluuje, co dla praktyków pracy z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne niekoniecznie musi oznaczać zmianę na lepsze. Wydawać się może bowiem, że o ile podkultura więzienna w swej tradycyjnej formie posiada wiele cech dezorganizujących życie skazanych zarówno w trakcie odbywania kary, jak i po jej zakończeniu, o tyle zjawiskiem niekorzystnym jest brak wiedzy na temat aktualnych nieformalnych systemów normatywnych obowiązujących w „drugim życiu” (por. Chomczyński 2014:107).

3.1.2. Elementy „drugiego życia” w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich

Z perspektywy zadań stawianych przed instytucjami korekcyjnymi dla nieletnich sprawców czynów karalnych, jak również instytucji i organizacji zajmujących się działalnością pomocową młodzieży opuszczającej placówki resocjalizacyjne dla nieletnich, do zjawisk szczególnie niepokojących i stwarzających dodatkowe bariery w procesie readaptacji społecznej zalicza się bez wątpienia obecność pewnych elementów podkultury więziennej w nieformalnych relacjach między wychowankami. Niedawne badania Piotra Chomczyńskiego (2014) dowodzą, że problem ten występuje zarówno w zakładach poprawczych, jak i schroniskach dla nieletnich.

Chomczyński analizując współczesny kształt i charakter podkultury więziennej w placówkach dla nieletnich zauważa, że normy przejmowane przez nieletnich ze środowisk przestępczych, funkcjonujące w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich mają charakter płynny i efemeryczny. W przeciwieństwie do zasad funkcjonowania podkultury w zakładach karnych, nieletni mają wyraźną tendencję do ich relatywizowania. Normy podkultury są przez nich stosowane arbitralnie i selektywnie (np. w stosunku do wychowanków o silniejszej pozycji mogą być niekiedy uchylane), a nadto wydawać się może, że są niejednokrotnie pozbawione znamion racjonalności (niektóre praktyki mają wartość autoteliczną, nie stoi za nimi żadne racjonalne wytłumaczenie, jak np. zakaz palenia przez grypsującego papierosa po frajerze) (2014:103-121). Funkcjonowanie nieoficjalnego systemu norm, wartości, modeli osobowych, wzorów zachowań w ramach placówek korekcyjnych dla nieletnich stwarza poważne bariery w zakresie pracy z tymi osobami, zarówno w ramach samej placówki, jak również po jej opuszczeniu – w kontekście działalności instytucji i organizacji świadczących pomoc młodzieży znajdującej się w trudnym położeniu. W obu sytuacjach dochodzi do wyraźnej kolizji oficjalnego systemu normatywnego z omawianym systemem nieoficjalnym. Podczas gdy funkcjonowanie pierwszego jest nastawione

na przywrócenie młodej osoby społeczeństwu poprzez naukę zachowań i postaw społecznie aprobowanych, kontynuację przerwanej nauki, zdobycie kwalifikacji zawodowych, umiejętności funkcjonowania w małych grupach społecznych oraz szerszych kręgach społecznych, treści normatywne „drugiego życia” mają kierunek dokładnie odwrotny. Odwołując się do koncepcji Howarda Beckera (2009) można uznać, że kultywowanie systemu normatywnego podkultury więziennej (przestępczej) jest jednocześnie zjawiskiem niezwykle niebezpiecznym, mogącym z dużym prawdopodobieństwem prowadzić do wieloletniej kariery przestępczej oraz pogłębiającego się procesu auto-stygmatyzacji jako kryminalisty¹⁶ i równoległego samo-wykluczenia z podstawowych wymiarów życia społecznego.

3.2. Zjawisko „nierealistycznego optymizmu”

Zidentyfikowanie czynników uznawanych przez samych więźniów za szczególnie groźne w kontekście ewentualnego ponownego popełnienia przestępstwa lub popełniania przestępstw należy uznać za punkt wyjścia dla wszelkiej działalności, której celem głównym, tj. organizującym pozostałe, będzie reintegracja społeczna tych osób. Nieocenionym źródłem informacji są w tym kontekście **auto-prognozy** skazanych dotyczące przewidywanej sytuacji życiowej po wyjściu na wolność. Auto-prognozy, zwłaszcza jeśli zostają włączone w badania panelowe, mogą dostarczać wiedzy zarówno na temat perspektyw życiowych osób opuszczających placówki resocjalizacyjne, ich obaw związanych z powrotem do życia na wolności, oczekiwanych źródeł wsparcia i wreszcie tego, jak owe zapatrywania sprawdzają się w rzeczywistości.

Głównym problemem, jaki relatywnie często ujawnia się w badaniach opartych na auto-prognozach sytuacji życiowej po opuszczeniu placówek resocjalizacyjnych dla młodzieży i dla dorosłych jest – nieco paradoksalnie – optymizm odnoszący się do możliwości ponownego włączenia w życie rodzinne, przynoszącego satysfakcję i zapewniającego dochód na odpowiednim poziomie zatrudnienia, przychylnego nastawienia sąsiadów, przyjaciół, znajomych, którzy w razie potrzeby wyciągną pomocną dłoń, braku kłopotów ze znalezieniem mieszkania etc.

Przykładowo, badania przeprowadzone w zakładach karnych na terenie Kanady, w których uczestniczyło 311 ówczesnych więźniów, wykazały, że w okresie poprzedzającym wyjście na wolność większość z nich była „dosyć pewna”, że bez większych problemów poradzi sobie poza murami więzienia i ułoży sobie życie zanim „wpakuje się w kłopoty” (Zamble, Quinsley 1997). Z kolei w analogicznych badaniach realizowanych na terenie Stanów Zjednoczonych analizowano auto-prognozy opuszczających zakłady karne 324 więźniów, którzy zostali podzieleni na podgrupy badawcze według typu popełnionego przestępstwa. Okazało się jednak, że podział ten nie miał większego znaczenia, gdyż niezależnie od profilu przestępczego przynajmniej 2/3 (do 78%) badanych było zdania, że będzie im łatwo lub nawet bardzo łatwo odnowić swe więzi rodzinne, znaleźć zatrudnienie, miejsce zamieszkania, jak również nie będzie stanowiło problemu uniknięcie powrotu do więzienia (Visher, Travis 2003: 96). Tendencja ta, określana przez specjalistów mianem nierealistycznego optymizmu (*unrealistic optimism*), została zauważona również w Polsce. Warto w tym kontekście przywołać niedawne badanie przeprowadzone

¹⁶ Becker proces ten określa mianem „spirali dewiacji” (2009).

w ramach działań ewaluacyjnych projektu „Czarna owca. Skazani na ochronę przyrody”. Badani więźniowie prezentowali w większości przypadków wysokie lub bardzo wysokie oceny siebie jako potencjalnych pracowników. Pojawiały się one nawet w przypadku osób, które miały w przeszłości negatywne doświadczenia z pracą (np. porzucenia i częste zmiany pracy czy popadanie w konflikty z pracodawcą i współpracownikami) (Juźwiuk *et al.* 2008:5).

Szczególnie niepokojącym może wydawać się fakt, że zjawisko nierealistycznego optymizmu jest obserwowane nie tylko wśród osób opuszczających zakłady karne, lecz również wśród młodzieży przebywającej w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich. Praktycy wskazują, że nieletni pensjonariusze wyżej wymienionych placówek mają tendencję do formułowania planów życiowych, których osiągnięcie wydaje się – w świetle posiadanych zasobów indywidualnych i środowiskowych – zadaniem mało prawdopodobnym, by nie powiedzieć „nieprawdopodobnym”. Plany te mogą obejmować np. szybkie zdobycie znacznych środków finansowych czy wejście w posiadanie trudno dostępnych dóbr materialnych. Droga ku ich osiągnięciu może być np. wyjazd zagranicę w celach zarobkowych, uzyskanie dobrze płatnego zatrudnienia za pośrednictwem (lub bez) nieformalnych kontaktów wychowanka, czy wreszcie zaangażowanie w struktury przestępcze i profesjonalizacja kryminalna, stanowiąca swego rodzaju inwestycję w tzw. karierę przestępczą.

Co ciekawe, optymizm wychowanków zakładów poprawczych jest zmienny w zależności od etapu pobytu w placówce. Badania zespołu Zbigniewa Gasia wykazały, że o ile młodzież trafiająca do zakładów charakteryzuje się na ogół niskim poziomem optymizmu życiowego, co wiązać można chociażby z samą perspektywą życia w warunkach izolacji od świata zewnętrznego, o tyle opuszczający te placówki patrzą w przyszłość już zupełnie inaczej, przeciętnie lokując się w grupie o podwyższonym optymizmie (Gaś 2008:339-40). Być może oznacza to, że pobyt w zakładzie poprawczym zmienia percepcję świata zewnętrznego. Brak stałego kontaktu ze środowiskiem otwartym może w zasadniczy sposób wpływać na postrzeganie ról społecznych, dynamiki życia społecznego (którego obraz zostaje niejako „unieruchomiony” z chwilą trafenia do zakładu), jakości kontaktów społecznych wychowanka oraz w konsekwencji możliwości realizacji nie zawsze realistycznych planów życiowych.

3.3. Obawy przed opuszczeniem placówki

Literatura przedmiotu dostarcza wielu informacji na temat licznych obaw osób opuszczających zakłady karne w kontekście ich funkcjonowania po wyjściu na wolność. Więźniowie wskazują najczęściej:

- ➔ trudności w znalezieniu zatrudnienia;
- ➔ brak miejsca zamieszkania;
- ➔ trudności w odbudowaniu więzi rodzinnych;
- ➔ trudności w odbudowaniu innych relacji społecznych (sąsiedzkich, koleżeńskich);
- ➔ brak akceptacji w środowisku (Pstrąg 2009, Szczygiel 2002).

Lęk przed adaptacją do życia na wolności odczuwają zarówno więźniowie doświadczeni, jak również ci o relatywnie krótkich karierach kryminalnych lub odbywający karę pozbawienia wolności

po raz pierwszy. Badanie przeprowadzone przez Grażynę Szczygieł wskazuje, że obawy co do sytuacji po zwolnieniu z placówki odczuwa średnio około 85% skazanych, niezależnie od grupy klasyfikacyjnej (2002). Oczywiście w kontekście problemów faktycznie doświadczanych po wyjściu na wolność nie można powiedzieć, by były one całkowicie bezpodstawne. Rzeczywistość wielokrotnie zarówno potwierdza obawy, jak również obala optymistyczne wizje osób opuszczających placówki resocjalizacyjne. Część specjalistów zauważa, że na tydzień, dzień, godzinę przed opuszczeniem więzienia skazani odczuwają często (związaną z dość optymistycznymi auto-prognozami) euforię, z niecierpliwością oczekując dnia wyjścia na wolność, co zostało w literaturze zachodniej określone mianem „przed-wyjściowej gorączki” (*gate fever*) (zob. Travis *et al.* 2001:18). Jednak po około tygodniu spędzonym na wolności, zwłaszcza jeśli okres ten łączył się z refleksją na temat aktualnej sytuacji życiowej, w miejsce niedawnej euforii często pojawia się poczucie niemocy i wyobcowania (*Social inclusion of ex-prisoners...* 2007:10). Należy przy tym zaznaczyć, że tendencja ta dotyczy zwłaszcza osób karanych po raz pierwszy oraz relatywnie młodych. W przypadku wychodzących na wolność więźniów, zwłaszcza wielokrotnych i relatywnie starszych, pojawia się znacznie częściej brak wiary w możliwość prowadzenia innego życia niż związanego z przestępczością. Nieodosobnione są również deklaracje chęci szybkiego powrotu do zakładu karnego, w ramach którego, na ogół ze względu na daleko posunięty proces instytucjonalizacji (tj. przystosowania do norm panujących w danej instytucji) wielu z nich potrafi funkcjonować znacznie sprawniej i swobodniej niż w warunkach wolnościowych.

3.4. Oczekiwane źródła pomocy po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej

Na proces readaptacji społecznej osób opuszczających placówki resocjalizacyjne wpływ ma wiele czynników. Przyjmuje się, że czynnikiem niezbędnym jest w tym kontekście chęć zmiany samego skazanego, jednak nie można też zapominać, że wychodząc na wolność powraca on do określonego środowiska. Tym samym jego funkcjonowanie jest uwarunkowane również szeregiem zmiennych o charakterze społecznym, wobec których same dobre chęci mogą okazać się niewystarczające. Dlatego też uznaje się, że czynnikiem równie ważnym dla powodzenia procesu readaptacji społecznej zarówno młodzieży, jak i dorosłych osób opuszczających placówki resocjalizacyjne jest możliwość otrzymania wsparcia

Jak pokazało przywoływane już we wcześniejszych rozdziałach badanie Aleksandry Szymanowskiej (2003) dotyczące readaptacji społecznej byłych więźniów, oczekiwane źródła oraz formy wsparcia przez osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne różnią się, niekiedy znacząco, w zależności od grupy klasyfikacyjnej skazanych. Autorka wyróżniła:

- ➔ **wsparcie instrumentalne/materialne** (np. zapewnienie miejsca pobytu, ubrania, pomocy finansowej) – wśród skazanych młodocianych oraz dorosłych pierwszy raz karanych najczęściej wskazywanym źródłem oczekiwanej pomocy w tym zakresie byli rodzice (odpowiednio: 56% i 40%), natomiast wśród recydywistów – jak wskazuje autorka – których rodzice w większości przypadków znajdowali się w podeszłym wieku, zdecydowanie dominującym źródłem oczekiwanego wsparcia były instytucje pomocowe (73,4%);

- ➔ **wsparcie informacyjne** – jako źródło cennych informacji w procesie powrotu do życia w społeczeństwie skazani, niezależnie od grupy klasyfikacyjnej, wskazywali najczęściej kuratora sądowego, jednak również i w tym przypadku zarysowała się widoczna różnica między młodocianymi (52% wskazań) i dorosłymi pierwszy raz karanymi (60%) a recydywistami (33,3%), którzy wsparciem informacyjnym są raczej mniej zainteresowani niż innymi dostępnymi jego formami;
- ➔ **wsparcie emocjonalne** – skazani zgodnie wskazywali, że źródłem wsparcia emocjonalnego, na które liczą w pierwszej kolejności są rodzice (60%-M, 50%-P, 46%-R), przy czym wśród recydywistów równie cenionym źródłem wsparcia było rodzeństwo (46%);
- ➔ **wsparcie wartościujące** – również w tym przypadku najczęściej wskazywanym źródłem pomocy byli rodzice, jednak więźniowie młodociani oczekiwali również w tym zakresie wsparcia ze strony rodzeństwa oraz znajomych, dorośli pierwszy raz karani – od żony lub partnerki, zaś recydywiści od rodzeństwa stanowiącego krąg osób najbliższych, często w związku z ich podeszłym wiekiem i brakiem partnerek życiowych i rodziców (Szymanowska 2003, 2009).

Tendencję do poszukiwania wsparcia w strukturach rodzinnych potwierdzają również inne badania (zob. np. Linowski 2010, Klingemann *et al.* 2008, Maruna 2001). Można więc przyjąć, że osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne w pierwszej kolejności liczą nie tyle na sformalizowane źródła wsparcia, które mogą otrzymać w ramach różnego typu instytucji czy też organizacji zajmujących się pomocą osobom w trudnym położeniu, lecz poszukują go raczej wśród swoich bliskich. Z drugiej strony, warto też przyrzeć się prezentowanym przez Szymanowską oczekiwaniom skazanych wobec poszczególnych źródeł wsparcia:

- ➔ **od rodziców** – niezależnie od wieku i stażu więziennego skazani najczęściej oczekują wsparcia emocjonalnego, wartościującego oraz materialnego, choć tego ostatniego nieco rzadziej w przypadku recydywistów;
- ➔ **od rodzeństwa** – we wszystkich grupach klasyfikacyjnych dominuje oczekiwanie w zakresie wsparcia emocjonalnego;
- ➔ **od żony lub konkubiny** – najczęstszą oczekiwaną formą jest wsparcie emocjonalne i wartościujące, należy jednak zauważyć, że ze względu na to, że większość spośród badanych była stanu wolnego, partnerka życiowa nie była najczęściej wskazywanym potencjalnym źródłem wsparcia;
- ➔ **od znajomych** – jest źródłem wyraźnie różnicującym grupy klasyfikacyjne, najczęściej było wskazywane przez więźniów młodocianych oczekujących od swych znajomych wsparcia informacyjnego, wartościującego i emocjonalnego, zdecydowana większość badanych nie brała pod uwagę możliwości uzyskania od znajomych wsparcia materialnego;
- ➔ **od kuratora** – również w przypadku tego (potencjalnego) źródła wsparcia można mówić o wyraźnych różnicach, o ile bowiem więźniowie młodociani oraz dorośli pierwszy raz karani oczekują od kuratora przede wszystkim udzielenia użytecznych informacji, o tyle wśród recydywistów dominuje oczekiwanie wsparcia instrumentalnego, wskazanego przez niemal $\frac{3}{4}$ badanych;

- ➔ **od instytucji pomocy społecznej i różnych instytucji** – grupą, która w największym stopniu liczy na ich wsparcie są recydywiści, niemogący liczyć na pomoc rodziny w takim stopniu jak więźniowie młodociani lub dorośli pierwszy raz karani, przy czym należy wyraźnie podkreślić, że oczekiwaną przez tę grupę formą jest wsparcie instrumentalne, wskazane przez ¾ badanych recydywistów, podczas gdy zaledwie 13% oczekuje od tych instytucji wsparcia w formie informacyjnej (w dwóch pozostałych grupach oczekiwania odnośnie wsparcia instrumentalnego i informacyjnego kształtowały się na poziomie: po 44%-M i po 30%-P) (Szymanowska 2003, 2009).

Działalność instytucji i organizacji pomocowych może z różnych przyczyn mniej lub bardziej różnić się od oczekiwań samych zainteresowanych. Najczęstszą formą oferowanego w ich ramach wsparcia jest wsparcie informacyjne oraz poradnictwo prawne. Oczekiwane głównie przez recydywistów wsparcie materialne jest rzeczywiście dostępne w wielu placówkach, jednak należy nadmienić, iż ma ono najczęściej formę pomocy rzeczowej, zaś pomoc pieniężna jest najczęściej dostępna wyłącznie za pośrednictwem ośrodków pomocy społecznej oraz kuratorów. Domeną organizacji pozarządowych jest natomiast wsparcie niematerialne w formie pomocy w uzyskaniu zatrudnienia, rozwiązywaniu problemów w życiu rodzinnym (np. poprzez mediacje), udzielanie schronienia, leczenia i terapii uzależnień (Szymanowska, Korwin-Szymanowski 2009).

Zgodnie z podstawowymi zasadami pracy socjalnej z osobami znajdującymi się w trudnym położeniu życiowym, w tym z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne, do najważniejszych zadań pracownika socjalnego należy trafne rozpoznanie potrzeb klienta. Te zaś, choć można je rzecz jasna przyporządkować (jak zresztą uczyniono powyżej) pewnym typom oraz analogicznym formom spodziewanego wsparcia, są dalece zindywidualizowane i w każdym przypadku będą się od siebie różnić.

3.5. Rodziny (dzieci, rodzice, małżonkowie) osób opuszczających placówki resocjalizacyjne – moment inkarceracji, życie „na odległość”

Jak już zaznaczono w rozdziale 2, osoby trafiające do zakładów karnych relatywnie często rekrutują się ze środowisk doświadczających wielopłaszczyznowej deprywacji społecznej, wykluczonych bądź też wykluczanych z podstawowych wymiarów życia społecznego. Sytuacja ta dotyczy niewątpliwie nie tylko samych skazanych, ale również ich rodzin, dla których sam fakt izolacji skazanego staje się często jedynie kolejnym czynnikiem obniżającym jakość funkcjonowania społecznego rodziny (Johnson, Waldfogel 2002, Hagan 1996, Shaw 1987).

O ile bowiem system sprawiedliwości jest w pierwszej kolejności zainteresowany sprawą karną, która toczy się przeciwko przestępcy, o tyle osoby, które mogą bezpośrednio odczuć konsekwencje jego ukarania (członkowie rodziny) stanowią na ogół przedmiot zainteresowania zauważalnie mniejszy. Zatrzymując podejrzanych policja nie przepytuje ich rutynowo na okoliczność posiadania dzieci, nie robią tego także sądy ani instytucje karne (Simmons 2000:6). Z tego powodu rodziny osób odbywających karę pozbawienia wolności bywają w ramach literatury przedmiotu określane (najczęściej w odniesieniu do sytuacji dzieci więźniów, rzadziej do dorosłych członków

gospodarstwa) jako „sieroty systemu sprawiedliwości” (*orphants of justice* – Shaw 1992) czy też „Kopciuszek systemu karnego” (*Cinderella of penology* – Shaw 1987).

Koszty ponoszone przez członków rodzin osób skazanych na karę pozbawienia wolności można najogólniej podzielić na dwie grupy:

- ➔ **koszty bezpośrednie** – utrata jednego z- lub głównego źródła dochodu oraz pojawienie się nowych wydatków związanych z sytuacją izolacji kogoś z rodziny;
- ➔ **koszty pośrednie** – zaburzenie dynamiki rodzinnej i konieczność wypełnienia luki po osobie przebywającej w zakładzie karnym (względnie zakładzie poprawczym lub schronisku dla nieletnich) oraz „wymuszone” przez tę sytuację zmiany w organizacji czasu i aktywności pozostałych członków gospodarstwa domowego, czy wreszcie stygmatyzacja „rodziny kryminalisty”.

Prowadzone w Polsce i zagranicą analizy problematyki wskazują, że znaczna część rodzin więźniów z chwilą ich aresztowania traci jednocześnie swe główne źródło dochodów (zob. Martynowicz 2011, Glaze, Maruschak 2008, Morris 1965). Z drugiej strony, zakład karny jest instytucją wyraźnie utrudniającą, a niekiedy nawet uniemożliwiającą udzielanie rodzinie finansowego wsparcia przez skazanego, nie wspominając już o jej utrzymywaniu (zob. Dyer 2005), na co w odniesieniu do polskich realiów penitencjarnych wskazują chociażby prezentowane w rozdziale 1.5.2 dane dotyczące zatrudnialności skazanych. Zatem, jeżeli trafiający do zakładu karnego więzień pełnił w swej rodzinie rolę tzw. głównego żywiciela, z dużym prawdopodobieństwem sytuacja osadzenia wpłynie ujemnie na materialną i w konsekwencji także społeczną sytuację rodziny. Należy jednak zaznaczyć, że jej pogorszenie nie będzie związane jedynie ze zmniejszeniem poziomu dochodów gospodarstwa domowego, ale również z pojawieniem się nowych wydatków, dotyczących nie tylko rodzin pensjonariuszy zakładów karnych, ale także młodzieży trafiającej do- lub przebywającej w zakładach poprawczych lub schroniskach dla nieletnich. Wśród nich można wskazać zwłaszcza:

- ➔ koszty organizowania pomocy prawnej,
- ➔ koszty związane z wysyłaniem skazanemu paczek i/lub pieniędzy,
- ➔ koszty rozmów telefonicznych,
- ➔ koszty odwiedzin (wymagające niekiedy długodystansowych przejazdów¹⁷).

Zła sytuacja materialna rodziny skazanego może również wywierać wpływ na funkcjonowanie jej członków w sposób pośredni, tj. poprzez redukcję jej kapitału społecznego. Sposób funkcjonowania rodziny osoby skazanej, podobnie jak rodziny rozbitej, zostaje podporządkowany konieczności „wypełnienia luki” po osobie, która „znika” z życia rodzinnego – w tym przypadku osoby odbywającej karę pozbawienia wolności. Tym samym funkcjonowanie członków rodziny osoby skazanej w podstawowych wymiarach życia społecznego oraz zaspokajanie podstawowych potrzeb społecznych (życie zawodowe, nawiązywanie i podtrzymywanie relacji społecznych, możliwości konsumpcyjne, poczucie stabilności i bezpieczeństwa) staje się zależne od zmian

¹⁷ Ze względu na ograniczone możliwości kwaterunkowe większości zakładów karnych w Polsce, chęć odwiedzenia bliskiej osoby odbywającej karę pozbawienia wolności niejednokrotnie oznacza konieczność podróżowania nawet do innego województwa.

w strukturze gospodarstwa domowego oraz koniecznością wprowadzenia niekiedy daleko idących zmian w zakresie organizacji czasu i codziennych czynności (Kacprzak 2012).

Towarzysząca pozostałemu w gospodarstwie domowym partnerowi presja poprawy sytuacji materialnej rodziny może stawiać go (ją) przed wyborem między podjęciem dodatkowej aktywności zawodowej (np. wydłużeniem godzin pracy lub pracą na kilka etatów) a czasem poświęcanym życiu rodzinnemu. Mając na uwadze, że dążenie do zachowania stabilności finansowej gospodarstwa będzie się częstokroć łączyło z jednoczesnym ograniczaniem wydatków gospodarstwa domowego, można bez większych wątpliwości uznać, że jest to sytuacja dla rodziny niekorzystna, wywierająca ujemny wpływ na sytuację życiową zarówno dorosłych, jak i dzieci. Jednoczesne obniżenie dochodów gospodarstwa domowego może wiązać się również z koniecznością zmiany szkół lub/i miejsca zamieszkania (por. Boswell, Wedge 2002), przejmowania przez dzieci ról osób dorosłych, np. zastępowania rodziców w opiece nad młodszym rodzeństwem, czy przedwczesnego podjęcia pracy zarobkowej przez dzieci, co w rezultacie przekłada się na gorsze szanse edukacyjne i perspektywy życiowe (Hagan 1996, Murray 2007).

Analizując pośredni wpływ, jaki wywiera kara pozbawienia wolności na jakość życia członków rodziny skazanego warto odwołać się do pracy Ervinga Goffmana na temat zjawiska stygmatyzacji. Niejednokrotnie zdarza się, że osoba stygmatyzowana (przykładowo więzień lub pensjonariusz zakładu poprawczego) nie jest wcale jedyną osobą piętnowaną. Piętno może bowiem dotyczyć również tych, którzy pozostają z nią w szczególnie bliskich relacjach (Goffman 2005:14). Innymi słowy, rodzina skazanego może również odczuwać działanie stygmatu „kryminalisty”, nawet jeśli nikt poza nim samym nigdy nie popełnił żadnego przestępstwa. Niezależnie od tego każdy z nich może być potencjalnym przestępcą. Przykład działania tego mechanizmu znaleźć można m. in. w badaniach Gwyneth Boswell i Petera Wedge’a, których przedmiotem był wpływ sytuacji izolacji więziennej mężczyzn na sytuację społeczno-ekonomiczną ich rodzin. Autorzy ci zwracają uwagę, że objęte badaniem rodziny skazanych były niejednokrotnie „szykanowane”, czy też „nękane” przez środowisko, jeśli wiadomość o trafieniu do więzienia przez męża/ojca przedostała się do wiedzy publicznej, zaś dzieci z tych rodzin doświadczały często przemocy werbalnej i/lub fizycznej ze strony swych rówieśników, co w wielu przypadkach wiązało się np. z koniecznością zmiany przez nie szkoły (Boswell, Wedge 2002, za: Murray 2007). Również niedawne badania polskie wykazały, że dzieci więźniów nie zawsze są traktowane tak samo, jak dzieci osób niekaranych (zob. Banerski 2011).

Specjaliści zwracają uwagę, że dzieci więźniów (nawet w porównaniu do dzieci o podobnym społeczno-ekonomicznym zapleczu, ale których rodzice nie odbywają kary pozbawienia wolności) są kategorią silnie (nad)reprezentowaną wśród dzieci i młodzieży:

- ➔ o słabych umiejętnościach społecznych,
- ➔ doświadczających problemów psychicznych,
- ➔ osiągających słabe wyniki w nauce,
- ➔ przyjmujących postawy aspołeczne,
- ➔ trafiających do placówek resocjalizacyjnych, w tym (w dalszej perspektywie biograficznej) do zakładów karnych (Herman-Stahl *et al.* 2008).

Mając na uwadze również wcześniej wskazywane trudności pojawiające się w życiu rodzinnym w związku z odbywaniem przez rodzica(ów) kary pozbawienia wolności należy uznać, że jest to czynnik wywierający znaczący wpływ na sytuację życiową ich dzieci (Kacprzak 2012). Nawiązując z kolei do niewielkiego zainteresowania nią przez wymiar sprawiedliwości można uznać, że jest to jeden z obszarów, w których działalność pracownika socjalnego może być szczególnie użyteczna.

Podsumowanie

W rozdziale 3 omówione zostały wizje skazanych i wychowanków placówek dla nieletnich dotyczące ich dalszego życia po wyjściu na wolność, zarówno optymistyczne, jak i te pesymistyczne, odnoszące się do spodziewanych trudności po zwolnieniu z zakładu. Wskazane zostały również oczekiwane źródła (formalne i nieformalne) wsparcia w procesie reintegracji społecznej. Zwrócono również uwagę na coraz częściej podnoszoną kwestię sytuacji rodzin osób odbywających karę pozbawienia wolności, które – choć przez wymiar sprawiedliwości i system penitencjarny dostrzegane są w stopniu niewielkim – wymagają niejednokrotnie nie mniejszej uwagi niż sami skazani. Sytuacja inkarceracji jest dla nich niejednokrotnie czynnikiem w sposób istotny wpływającym na ich jakość funkcjonowania. W rozdziale tym relatywnie dużo miejsca poświęcono problematyce podkultury więziennej, od lat uznawanej za jedną z najpoważniejszych barier w pracy ze skazanymi i wychowankami placówek dla nieletnich. Jednocześnie zwrócono uwagę na współczesne przemiany podkultury, mogące w dalszej perspektywie stanowić dodatkowe utrudnienie dla osób pracujących z osobami opuszczającymi placówki penitencjarne.

Pytania kontrolne

1. Dlaczego uznaje się, że „drugie życie” jest czynnikiem negatywnie wpływającym na szanse reintegracji społecznej skazanych?
2. Czy Twoim zdaniem „nierealistycznie optymistyczna” wizja powrotu do życia na wolności jest szansą czy raczej barierą w procesie reintegracji społecznej?
3. Jakie są najczęściej wymieniane przez skazanych obawy przed opuszczeniem zakładu karnego? O czym świadczą?
4. Jakie są Twoim zdaniem najważniejsze źródła oraz formy wsparcia dla osób opuszczających placówki resocjalizacyjne?
5. W jaki sposób odbywanie kary pozbawienia wolności wpływa na sytuację rodziny skazanego?
6. Wyjaśnij, na czym polega proces stygmatyzacji rodzin osób karanych.

Literatura

Banerski G. (red.) (2011), *Zmiana na lepsze. Raport z realizacji projektu „Proces aktywizacji zawodowej i społecznej byłych więźniów”*, Warszawa (http://www.zmiananalepsze.com.pl/Zmiana_na_lepsze.pdf; dostęp: 31.05.2014).

Bębas S. (red.) (2010), *Współczesne oblicze resocjalizacji penitencjarnej*, Radom: Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu.

Boswell G., Wedge P. (2002), *Imprisoned fathers and their children*, London: Jessica Kingsley Publishers Ltd.

Dyer W. (2005), *Prison, fathers and identity: a theory of how incarceration affects men's paternal identity*, Men's Studies Press.

Gaś Z.B. (red.) (2008), *Efektywność instytucjonalnych form pomocy na rzecz młodzieży zagrożonej wykluczeniem społecznym*, Lublin: Pracownia Wydawnicza Fundacji „Masz Szansę”.

Glaze L., Maruschak L. (2008), *Parents in prison and their minor children*, Washington, D.C.: Bureau of Justice Statistics.

Goffman E. (1975), *Charakterystyka instytucji totalnych* [w:] Dereczyński, Jasińska-Kania, Szacki (red.) *Elementy teorii socjologicznych*, PWN, Warszawa.

Goffman E. (2005), *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Hagan J. (1996), *The next generation: children of prisoners*, Oklahoma Criminal Justice Research Consortium Journal.

Herman-Stahl M., Kal M.L., McKay T. (2008), *Incarceration and the family. A review of research and promising approaches for serving fathers and families*, USA Department of Health and Human Services.

Jastrzębska M. (2010), *Krótką charakterystyka zjawiska nieformalnych struktur podkultury przestępczej* [w:] *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, tom VII, Gdańsk: Gdańska Wyższa Szkoła Humanistyczna.

Johnson E.I., Waldfogel J. (2002), *Children of incarcerated parents. Cumulative risk and children's living arrangements*, New York: Columbia University School of Social Work.

Juźwiuk A., Malczewska L., Chruszczewski M.H. (2008), *Raport końcowy z badań z udziałem skazanych*, Warszawa (www.equal.org.pl/download/produktAttachments/org6500407_raportkoncowybadaniapsych.pdf; dostęp 31.05.2014).

Kacprzak A. (2012), *Dzieci osób skazanych na karę pozbawienia wolności. Przegląd badań i analiz problematyki* [w:] Warzywoda-Kruszyńska (red.) *Bieda dzieci, zaniedbanie, wykluczenie społeczne*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Klingemann J., Miturska E., Moskalewicz J. (2008), *Życie po opuszczeniu zakładu karnego: readaptacja społeczna kobiet uzależnionych od narkotyków w Polsce, Alkoholizm i Narkomania*, T. 21, nr 2.

Kozaczuk F. (red.) (2009), *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Kozaczuk F. (red.) (2009), *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Linowski K. (2010), *Wsparcie społeczne a warunkowe przedterminowe zwolnienie* [w:] Bębas (red.) *Współczesne oblicze resocjalizacji penitencjarnej*, Radom: Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu.

- Martynowicz A. (2011), *Sytuacja dzieci, których rodzice odbywają karę pozbawienia wolności*, The Danish Institute for Human Rights, European Network for Children of Imprisoned Parents, University of Ulster and Bambinisenzasbarre.
- Maruna S. (2001), *Making good. How ex-convicts reform their and rebuild their lives*, Washington D.C.: American Psychological Association.
- Morris P. (1965), *Prisoners and their families*, London: George Allen & Unwin Ltd.
- Murray J. (2007), *The cycle of punishment. Social exclusion of prisoners and their children*, Criminology & Criminal Justice, SAGE Publications.
- Pstrąg D. (2009), *Obawy skazanych związane z readaptacją do życia na wolności* [w:] Kozaczuk (red.) Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Shaw R. (1987), *Children of imprisoned fathers*, London: Hodder and Stoughton.
- Shaw R. (ed.) (1992), *Prisoner's Children*, New York: Routledge, Chapman and Hall, Inc.
- Simmons Ch.W. (2000), *Children of incarcerated parents*, California Research Bureau Note, 7(2).
- Social Inclusion of ex-prisoners and their families: The role of Partnership* (2007), Report on seminars organized by NEVA and Pobal in 2007, Pobal Supporting Communities.
- Szczygieł G. (2002), *Společna readaptacja skazanych w polskim systemie penitencjarnym*, Białystok: Temida.
- Szymanowska A. (2009), *Czynniki utrudniające readaptację społeczną w świetle badań katamnestycznych* [w:] Kozaczuk (red.) Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Szymanowska A., Korwin-Szymanowski G. (2009), *Stosunek instytucji świadczących pomoc do byłych skazanych*, [w:] Kozaczuk (red.) Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Szymanowska A. (2003), *Więzienie i co dalej?*, Warszawa: Żak.
- Travis J., Solomon A.L., Waul M. (2001), *From prison to home. The dimensions and consequences of prisoner re-entry*, Urban Institute Justice Policy Centre.
- Visher C.A., Travis J. (2003), *Transition from Prison to Community. Understanding Individual Pathways*, Annual Review of Sociology, 29, Austin: University of Texas.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (red.) (2012), *Bieda dzieci, zaniedbanie, wykluczenie społeczne*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Zamble E., Quinsley V.L. (1997), *The criminal recidivism process*. Cambridge University Press.
- Zimbardo P. (2008), *Efekt Lucyfera. Dlaczego dobrzy ludzie czynią zło?*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

4. PODSTAWY PRACY SOCJALNEJ Z OSOBAMI OPUSZCZAJĄCYMI PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE I ICH RODZINAMI

Praca socjalna w szeroko rozumianym systemie sprawiedliwości jest obszarem tyleż ważnym, co zaniedbanym w rodzimej praktyce i teorii pracy socjalnej. Pomoc w reintegracji społecznej byłych więźniów przypisuje się raczej pedagogice i resocjalizacji, choć w systemach zachodnich praca z osobami skazanymi i dozorowanymi ma już swoją odrębną tożsamość, tradycję oraz refleksję naukową (Beckerman 1994, Sternbach 2000, O'Hare 1996, Regehr, Antle 1997, Rittner, Dosier, Davenport 2000, Roberts, Brownell 1999, Solomon, Draine 1995, Scheyett, Pettus-Davis, McCarter, Brigham 2012).

Zakres i formy pracy socjalnej z osobami opuszczającymi zakłady karne oraz ich rodzinami mogą być różne w zależności od celu współpracy, od kontekstu instytucjonalnego i prawnego, czy specyfiki klienta. Nadto, nie bez znaczenia są również podstawy teoretyczne (m.in. poznawczo-behawioralne, zadaniowe, czy skoncentrowane na rozwiązaniach), przygotowanie metodyczne (wykorzystywane metody i narzędzia pracy socjalnej) i rola, jaką pełni pracownik socjalny (kontrolera, opiekuna, rzecznika, czy „jałmużnika” zajmującego się dystrybucją zasobów materialnych). Możliwości pracy socjalnej z klientami dozorowanymi lub po odbywaniu kary pozbawienia/ograniczenia wolności – choć nadal niedocenione i nieodkryte (a nawet kontrowersyjne) – są bardzo duże i mogą obejmować:

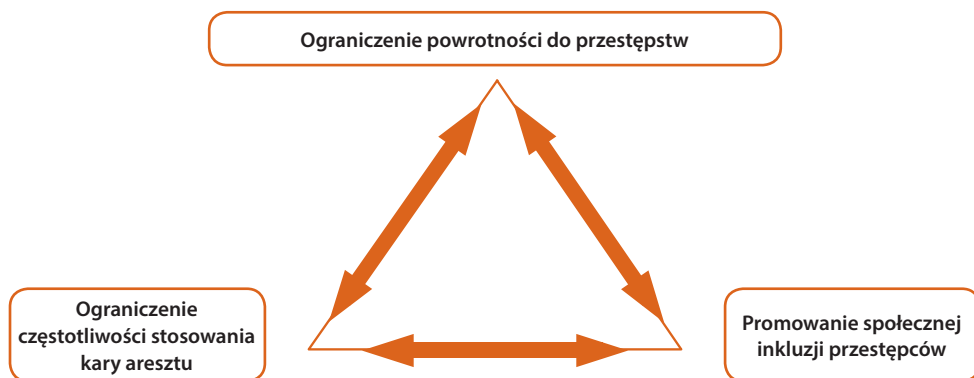
- ➔ Towarzyszenie i/lub reprezentowanie już od momentu aresztowania
- ➔ Przygotowywanie sprawozdań, opinii, diagnozy na temat charakterystyki klienta (np. na wniosek innych instytucji, takich jak sąd)
- ➔ Piecza i nadzór w okresie warunkowego ograniczenia wolności (probacji) lub przedterminowego zwolnienia z zakładu karnego
- ➔ Wsparcie podczas odbywania kary pozbawienia wolności dotyczące zarówno klienta, jak i jego rodziny (np. pomoc w adaptacji do nowej sytuacji rodzinnej i materialnej, pomoc w utrzymaniu kontaktu między osadzonym a rodziną)
- ➔ Przygotowanie klienta, jego rodziny oraz społeczności lokalnej do opuszczenia zakładu karnego przez osadzonego
- ➔ Opieka po opuszczeniu placówki zamkniętej (pomoc w znalezieniu pracy, zdobyciu kwalifikacji, zorganizowaniu schronienia, rozwiązaniu problemów rodzinnych) (por. *The role of social work in juvenile justice* 2013).

Praca socjalna obejmuje również szeroki wachlarz form wsparcia: od pomocy w sferze materialnej, przez obszar rynku pracy, czy mieszkalnictwa, aż po wsparcie emocjonalne, towarzyszenie i motywowanie. Wszystkie te formy zmierzają do realizacji głównego celu pracy socjalnej, jakim będzie zmiana: sytuacji materialnej, zawodowej, rodzinnej, zmiana zachowania klienta, czy zmiana świadomości społecznej, a nawet zmiany w polityce społecznej.

4.1. Zmiana jako cel pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne

Zmiana wydaje się być kluczowym pojęciem w pracy socjalnej z osobami opuszczającymi zakłady karne, stanowi zarówno cel pracy socjalnej z przestępcami, jak i kontekst pracy z tą kategorią klientów. Wskazuje się na 3 planowane rezultaty, możliwe do osiągnięcia przez pracę socjalną:

Rysunek 4.1. Rezultaty pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne.



Źródło: McNeill et al. 2005:8.

Wspieranie zmiany poprzez pracę socjalną powinno obejmować:

- ➔ Wsparcie na rzecz ograniczania powrotności do przestępstw, co ma się przyczynić do wzrostu ochrony i bezpieczeństwa publicznego
- ➔ Wspieranie osobistej zmiany, zwłaszcza poprzez budowanie relacji w duchu perspektywy zorientowanej na osobę, opartej na zaufaniu, zrozumieniu a przybierającej formę mentoringu/ tutoring
- ➔ Wykorzystywanie podejść i technik, których efektywność w budowaniu zmiany została udowodniona, m.in. dialog motywujący, czy prospołeczne modelowanie
- ➔ Wspieranie zerwania z przestępczością (*desistance*), jest to proces, który może być wywołany przez znaczące wydarzenia życiowe, ale również przez kogoś, kto „uwierzy w” przestępcę, kogoś, kto odkryje i będzie wspierał chęć do zmiany, ale również wspierał warunki sprzyjające wytrwaniu w decyzji o zaniechaniu kariery przestępczej (pobudzanie zasobów i sił tkwiących w środowisku lokalnym) (*ibidem*: 18-32).

Praca socjalna z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne stanowi trudne wyzwanie, zarówno dla pracownika socjalnego, jego instytucji, jak i szerszych społeczności lokalnych. W dalszej części książki Czytelnik będzie miał okazję zapoznać się z teoriami, metodami i narzędziami pracy socjalnej, które są skuteczne i znalazły uznanie pracowników socjalnych pracujących z przestępcami na świecie.

4.2. Specyfika pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne

Praca socjalna z- i na rzecz przestępców ma swoją specyfikę, o której warto wspomnieć:

- ➔ Jest prowadzona w ciągłym napięciu pomiędzy kontrolą społeczną a społecznym wsparciem, musi udowadniać sens pracy z klientem łamiącym normy społeczne, często „trudnym”, niezmotywowanym, niedobrowolnym
- ➔ Musi odpierać argumenty sceptyków twierdzących, że przestępców należy zawsze i tylko karać, że praca socjalna czy terapeutyczna ze skazanymi jest zbędna, ma niejasny zakres i cel, którego nie da się uzasadnić
- ➔ Jest szczególnie obciążająca emocjonalnie
- ➔ Wymaga wiedzy i umiejętności z wielu dziedzin (prawa, socjologii, kryminologii, pracy socjalnej, psychologii), ale również niezachwianej wiary w niezbywalną godność człowieka
- ➔ Jest prowadzona w specyficznym klimacie instytucjonalno-prawnym: na pograniczu systemu karnego, pomocy i polityki społecznej, edukacji, opieki zdrowotnej pomiędzy wieloma różnymi instytucjami tychże systemów
- ➔ Jest skierowana na specyficznego klienta: niedobrowolnego, niezmotywowanego, doświadczającego wielu przytłaczających problemów, w tym społecznej opresji i dyskryminacji (por. Brownell, Roberts 2002, Roberts, Brownell 1999).

Zanim w kolejnych rozdziałach scharakteryzujemy teorie oraz metody i zasady pracy socjalnej, przyjrzyjmy się również specyfice klientów, jakimi są osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne.

4.2.1. Osoba opuszczająca placówkę resocjalizacyjną jako klient niedobrowolny

Podopieczni instytucji pomocowych stają się klientami w trojaki sposób: z własnej woli, nakłanianiani przez innych oraz przymuszani (Garvin, Seabury 1996). Możemy mówić zatem o trzech kategoriach klientów różniących się gotowością do współpracy, motywacją do zmiany, a co za tym idzie wymagających innego podejścia od pracownika socjalnego:

1. **Klienci z własnego wyboru** to osoby, które poszukują usług pracownika socjalnego z własnej woli, wyrażają gotowość do współpracy i są zmotywowani do pracy, dlatego postrzegani są jako klienci „idealni”, są to osoby poszukujące pomocy w podejmowaniu ważnych decyzji, osoby, które chciałyby podnieść swoje umiejętności społeczne (w tym uczestnicy szkoleń, warsztatów), osoby, które doświadczyły zdarzeń, nad którymi nie mogły

zapanować, np. klęski żywiołowe, wreszcie osoby, które wcześniej stały się częścią systemu pomocowego, np. rodziny zastępcze.

2. **Klienci nakłanianiani** to osoby, które zostały przez bliskich namówione na skorzystanie z pomocy pracownika socjalnego, korzystanie z tej pomocy nie jest obowiązkowe, więc konsekwencje odmowy nie są prawnie sankcjonowane, mają jedynie charakter nieformalny, choć w istocie mogą być przykre, do klientów nakłanianych należą m.in. mężowie wysłani przez żony, dzieci pod presją rodziców lub nauczycieli, czy pracownicy namówieni przez pracodawcę.
3. **Klienci z przymusu/ niedobrowolni** to osoby, których korzystanie z pomocy jest wymuszone prawnie i jest zagrożone sankcjami prawnymi, nie są zmotywowani do współpracy, a wręcz podważają mandat pracownika socjalnego do ingerencji w ich życie, np. klienci sądowo kierowani na terapię dla sprawców przemocy lub uzależnień, a także osoby dozorowane.

W praktyce skoncentrowanej na rozwiązaniach wykorzystuje się nieco inną koncepcję opisującą pracę z klientami ze względu na ich (nie)dobrowolne uczestnictwo w terapii, czy pracy socjalnej. Wyróżnia się trzy typy relacji pomiędzy pracownikiem/ terapeutą a klientem (De Jong, Berg 2007:74-87):

1. **Relację współpracy**, w której klient zdaje sobie sprawę z istnienia problemu i jest gotowy na zmianę, ma słabo sprecyzowaną wizję przyszłości, ale jest zmotywowany do pracy.
2. **Relację narzekania**, w której klient potrafi zidentyfikować problem, ale nie postrzega siebie jako części rozwiązania problemu, obwinia inne osoby i instytucje za zaistnienie problemu i to od ich zaangażowania uzależnia rozwiązanie problemu.
3. **Relację goszczenia**, w której klient i terapeuta nie są w stanie wspólnie ustalić problemu, nad którym mają pracować, klient nie uważa, że ma problem, odczuwa przymus działania i poczucie krzywdy, przejawia opór, jest niezmotywowany, nie podejmuje współpracy.

Klienci niedobrowolni to dość spora grupa osób, które zostały klientami instytucji pomocowych wbrew swojej woli, zostały przymuszone do kontaktu z pracownikiem socjalnym wyrokiem sądu, groźbą/ szantażem pracownika jakiejś instytucji lub najbliższych osób. Tę grupę stanowią rodzice zagrożeni pozbawieniem praw rodzicielskich, młodzież sprawiająca trudności wychowawcze, osoby postrzegane społecznie jako problemowe (w tym osoby z uzależnieniem, z zaburzeniami psychicznymi), a przede wszystkim osoby opuszczające placówki resocjalizacyjnie i zakłady karne – znajdujące się pod dozorem kuratora, przedterminowo warunkowo zwolnione. Klienci niedobrowolni to osoby, które nie poszukiwały pomocy z własnej woli, nie angażują się we współpracę z pracownikiem, nie uznają jej za ważną ani celową. Klienci tacy są uznani przez pracowników za klientów trudnych, opornych, niewdzięcznych, są postrzegani jako źródło kłopotów i frustracji, dlatego praca z oporem i niską motywacją jest niezwykle trudna (por. rozdz. 7.3.2 i 7.3.3). Warto więc sięgać do – nadal relatywnie skromnej – literatury przedmiotu na temat pracy z klientem niedobrowolnym (Trotter 1999, Ivanoff, Blythe, Tripodi 1994, Rooney 1992, De Jong, Berg 2007).

4.2.2. Osoba opuszczająca placówkę resocjalizacyjną jako klient wieloproblemowy

Klient wieloproblemowy (lub klient z wieloma problemami) to osoba, która zмага się z wieloma różnymi problemami społecznymi, behawioralnymi oraz zdrowotnymi, przez co powiązana jest z wieloma instytucjami pomocowymi. Klient wieloproblemowy w potocznym rozumieniu to synonim osoby doświadczającej wielu problemów (np. rodzina wieloproblemowa, Krasiejko 2012). Powstała jednak koncepcja, w której pojęcie klienta wieloproblemowego ma charakter bardziej specyficzny. Termin ten został sprecyzowany przez Buckley'a w 1987 r. w odniesieniu do klientów systemu opieki psychiatrycznej, jednak koncepcja może mieć szersze zastosowanie. Klienci wieloproblemowi charakteryzują się pięcioma cechami (Buckley 1987 za: Bradley 1991):

1. Problemy psychologiczne, w tym zaburzenia osobowości, choroby psychiczne, uzależnienia lub upośledzenie umysłowe.
2. Historia nieudanego leczenia.
3. Historia uwikłania w system sprawiedliwości.
4. Historia nadmiernego korzystania z instytucji oraz w konsekwencji
5. Zła sława lub stygmat, jakie noszą klienci.

Do opisanía sytuacji osób po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej można również wykorzystać pojęcie wykluczenia skumulowanego. Osoby opuszczające różne placówki opiekuńcze, resocjalizacyjne i karne stanowią grupę, która doświadcza wielowymiarowego, skumulowanego wykluczenia w obszarach: osobistym, rodzinnym, społecznym, zawodowym itd. Oznacza to, że wykluczenie społeczne może obejmować różne obszary i różną ich liczbę oraz różną głębokość w każdym z nich, zazwyczaj mamy do czynienia ze współwystępowaniem mechanizmów marginalizacji na różnych jej etapach.

Praca socjalna z klientem wieloproblemowym jest trudnym wyzwaniem. Oprócz typowej pomocy w postaci wsparcia materialnego, poradnictwa, czy pośrednictwa pracy, pracownik socjalny może zaoferować pomoc w usamodzielnianiu klientów, aby odzyskali zdolność samodzielnego rozwiązywania wielu problemów. Warto zaproponować intensywną pracę z indywidualnym przypadkiem wykorzystując zasady pracy socjalnej zorientowanej na zadania, systemowej pracy socjalnej oraz antydyskryminacyjnej pracy socjalnej (szerzej w rozdziale 5).

4.2.3. Osoba opuszczająca placówkę resocjalizacyjną jako „Inny”

Osoby, które opuściły placówki resocjalizacyjne i zakłady karne bez wyjątku doświadczają stygmatyzacji społecznej jawiąc się wręcz jako ktoś moralnie skażony, niewarty pomocy, gorszy, „kulturowo obcy”, „inny” od „normalnych ludzi”. Mówimy wtedy o procesie traktowania w kategoriach Innego (*Othering*). Traktowanie w kategoriach Innego jest symbolicznym procesem różnicowania, dystansowania i demarkacji, na mocy którego o (byłych) więźniach myśli się, mówi się i traktuje jak innych i obcych dla reszty społeczeństwa. Linia dzieląca „ich”- (byłych) więźniów i resztę społeczeństwa jest nacechowana negatywnym wartościowaniem, traktując (byłych) więźniów jako źródło moralnej patologii, jako zagrożenie, niechciane obciążenie ekonomiczne czy przedmiot

litości. Traktowanie w kategoriach Innego może być powodowane różnymi uczuciami: strachem, odrazą, ale również litością, czy nawet współczuciem. Dystans taki jest obecny na różnych poziomach i w różnych sferach życia społecznego, w relacjach nieformalnych, w kontaktach z instytucjami, ale również w mediach, systemie pomocy społecznej i polityki społecznej, prawa, a nawet w kontaktach z badaczami. Proces ten może pełnić kilka funkcji:

- ➔ Proces ten pozbawia ludzi wykluczanych podmiotowości sprowadzając ich do stereotypowych cech. Wykorzystując ten mechanizm stereotypizacja jest próbą przełożenia różnic kulturowych na Inność, w interesie porządku, władzy oraz sprawowania kontroli.
- ➔ Proces ten działa jako strategia symbolicznego wykluczania.
- ➔ Proces ten działa jako ostrzeżenie dla innych, przedstawiając łamanie prawa jako widmo budzące grozę oraz groźbę społecznego piętna. Skutki łamania prawa mają budować wizję odstraszącą, a jednocześnie mobilizującą do życia zgodnie ze społecznymi normami chroniącego przed ześlizgnięciem się na margines życia społecznego.
- ➔ Proces ten działa jako uzasadnienie społecznych nierówności: przywilejów ludzi żyjących zgodnie z normami społecznymi i wyzysku zakorzenionego w poczuciu niższości osób łamiących społeczne oczekiwania.
- ➔ Proces ten jest mechanizmem władzy nad ludźmi łamiącymi społeczne normy (por. Lister 2007).

Proces stygmatyzacji, który leży u podstaw wykluczenia społecznego osób opuszczających zakłady karne lub poprawcze jest znaczący, dlatego nie należy pomijać jego konsekwencji w pracy socjalnej (zob. rozdziały 5.8 i 5.9), a jego specyfikę uwzględnić podczas tzw. destygmatyzacji (7.3.4).

4.3. Zasady pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne i ich rodzinami

4.3.1. Udzielanie wsparcia osobom opuszczającym placówki resocjalizacyjne i ich rodzinom

Krystyna Ostrowska definiuje **wsparcie społeczne** jako **proces, podczas którego jedna osoba lub grupa osób ułatwia innej osobie lub grupie zaspokojenie jej potrzeb fizycznych, psychicznych, społecznych i duchowych, pomaga w rozwiązywaniu konfliktów wewnętrznych lub zewnętrznych, towarzyszy w pokonywaniu utrapień, trudności, frustracji i stresu dnia codziennego** (2008:285). Wsparcie społeczne odnosi się zatem do sytuacji trudnych, w których jednostka lub grupa przy znanych sobie sposobach rozwiązywania różnorodnych problemów i dostępnych sobie zasobach nie jest w stanie samodzielnie ich przezwyciężyć. Wyróżnia się następujące rodzaje wsparcia:

- ➔ Wsparcie materialne: finansowe (transfery pieniężne), rzeczowe (dary, pomoc w formie rzeczy), usługowe (opieka nad dziećmi, pomoc w zakupach, dożywianie, udostępnianie schronienia, zaopatrzenie w lekarstwa itp.)
- ➔ Wsparcie instrumentalne – przyjmujące formę instruktażową, dotyczy przekazywania wiedzy na temat sposobów postępowania; jest sposobem zdobywania krótkotrwałych

umiejętności postępowania, zdobywania informacji i dóbr materialnych na potrzeby aktualnej sytuacji trudnej – „modelowanie skutecznych zachowań zaradczych” (gdzie się udać, jak zdobyć pożyczkę/ zasiłek, jak dostać się do lekarza itp.)

- ➔ Wsparcie informacyjne – polega na wymianie informacji mających na celu poprawę zrozumienia swojej trudnej sytuacji życiowej przez osobę wspieraną, zrozumienie sytuacji i położenia życiowego w trakcie i po momencie problemowym (informacje zwrotne, dzielenie się doświadczeniem)
- ➔ Wsparcie emocjonalne – podnoszenie na duchu, pocieszanie, troska, uspokajanie
- ➔ Wsparcie duchowe – związane z religią, z sensem życia (por. Sęk, Cieślak 2005).

Zgodnie z przyjmowanym w literaturze przedmiotu sposobem rozumienia wsparcia społecznego, **jest ono relacją**, w której uczestniczą dwa podmioty: wpierający i wspierany. Podobnie jak w każdej innej relacji, wsparcie **ma charakter dynamiczny**, a to oznacza, że jego ewentualne powodzenie jest uzależnione od szeregu wewnętrznych i zewnętrznych czynników. Kwestią podstawową jest jednak ustalenie, kto jest adresatem wsparcia. Jak wiadomo, potrzeba wsparcia w zakresie jego wymaganej ilości, formy, źródła itd. jest silnie zróżnicowana na poziomie jednostkowym i społecznym. Jest więc także zmienna w zależności od kategorii klientów, do której ma być skierowana. W przypadku osób izolowanych lub dozorowanych niezbędne jest zwłaszcza spełnienie dwóch **wymogów** (Becelewska 2005:142), tj.:

- ➔ wsparcie musi odbywać się w warunkach **gotowości klienta do przyjęcia pomocy** – udzielanie jej nie może mieć charakteru przymusu, lecz powinno odbywać się na zasadzie dobrowolności jej przyjęcia przez wspieranego (Ostrowska 2008:287);
- ➔ musi być także **wyraźne**, tzn. być dostarczane w takiej formie, ilości i z taką częstotliwością by klient czuł, że ma oparcie, a jednocześnie nie poczuł się przytłoczony interwencją z zewnątrz (wsparcie nie powinno być natarczywe), co wiąże się poniekąd z zasadą pierwszą.

Obie zasady udzielania pomocy osobom izolowanym nawiązują do **często spotykanych trudności** w pracy z tą kategorią klientów, zwłaszcza brakiem oczekiwania wsparcia lub brakiem gotowości, czy nawet oporem przed przyjęciem wsparcia. Istotną trudnością mogą być również różnice językowe, kulturowe, obyczajowe, charakterologiczne etc., a w przypadku osób wciąż odbywających karę, dodatkowym utrudnieniem są rozmaite bariery prawne i fizyczne uniemożliwiające niekiedy stały kontakt pracownika socjalnego ze skazanym (por. Becelewska 2005:142).

Wsparcie jest efektywne tylko wtedy, gdy odpowiada potrzebom i oczekiwaniom klienta (Sarżała:180). Zgodnie z podstawowymi zasadami pracy socjalnej z osobami znajdującymi się w trudnym położeniu życiowym, w tym z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne i ich rodzinami, do najważniejszych zadań pracownika socjalnego należy zatem trafne rozpoznanie potrzeb klienta. Te zaś są dalece zindywidualizowane i w każdym przypadku będą się od siebie różnić. O źródłach i rodzajach wsparcia oczekiwanego i udzielanego osobom opuszczającym placówki resocjalizacyjne szerzej piszemy w rozdziale 3.4.

4.3.2. Umiejętności i kompetencje pracownika socjalnego

W literaturze zagranicznej z zakresu reintegracji społecznej osób opuszczających zakłady karne można się często spotkać z zaproponowanym przez autorów poradnika dla służb społecznych pt. *21st Century Social Work. Reducing Re-offending: Key Practice Skills* podziałem na cztery kategorie umiejętności i kompetencji szczególnie ważnych w pracy z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne, zwłaszcza w kontekście przeciwdziałania powrotowi do przestępstwa (za: McNeill *et al.* 2005:33-8):

- ➔ **Budowanie relacji wspierającej „zmianę”** – zarówno badania nad „zmianą” zachowań przestępczych, jak i praktyka pracy z przestępcami wskazują, że jakość relacji między wspierającym a wspieranym jest podstawą dla osiągnięcia sukcesu w procesie powrotu do społeczeństwa po opuszczeniu placówki. Umiejętności pomagającego, takie jak współodczuwanie (empatia), okazywanie szacunku, ciepło oraz autentyczność stanowią punkt wyjścia dla tworzenia atmosfery wzajemnego zaufania oraz zgodności co do wyznaczonych celów i metod ich osiągania. Do szczególnie ważnych umiejętności i kompetencji zaliczyć można również: umiejętność zbudowania, utrzymania i wykorzystania własnego autorytetu oraz podtrzymywania i wzmacniania motywacji klienta.
- ➔ **Ocena ryzyka, potrzeb i silnych stron** – powiększające się stale zasoby wiedzy naukowej i praktycznej na temat specyficznych potrzeb, czynników ryzyka i sukcesu w powrocie byłych więźniów/wychowanków do społeczeństwa dają pracownikowi socjalnemu możliwość lepszego zrozumienia problemów doświadczanych przez klientów, stanowiąc podstawę dla ewentualnych działań wspierających. Wiedza ta ma jednak również swoje istotne ograniczenia. Po pierwsze, wiedza pracownika socjalnego jest zawsze w trakcie stawania się i otwarta na rewizję, po drugie, ma charakter względny, tzn. jest zależna od kontekstu kulturowego, politycznego (prawnego), społecznego, jak również od konkretnego przypadku (por. Tuddenham 2000 za: McNeill *et al.* 2005:35). Dlatego też pracownik socjalny powinien posiadać umiejętność rozmawiania z klientem na temat jego rzeczywistych potrzeb, problemów, powinien więc potrafić zadawać odpowiednie pytania, również te dotyczące spraw szczególnie trudnych (rzecz jasna nie w sposób nachalny czy intruzywny), a następnie powinien uważnie słuchać tego, co komunikuje jego klient. Konkluzja jest wobec tego krótka: pracownik socjalny powinien wiedzę stale gromadzić i unikać generalizacji rozmawiając z samymi zainteresowanymi. Wymiar ten nawiązuje także do jakości relacji pracownika z klientem, oczywistym jest bowiem, że taki model oceniania ryzyka musi być poparty zaufaniem klienta i obustronnym zrozumieniem.
- ➔ **Planowanie i dostarczanie wsparcia w oparciu o badania** – jest to niestety najbardziej zaniedbywany wymiar umiejętności wśród pracowników socjalnych. Planowanie działań wspierających powinno być zawsze oparte na znajomości sprawdzonych, tj. efektywnych strategii projektowania „zmiany”. Pracownik socjalny powinien wobec tego posiadać umiejętność poszukiwania, zdobywania, zabezpieczania i ewaluowania informacji pochodzących z różnorodnych źródeł (ludzi, instytucji itd.), a także łączenia ich z wiedzą teoretyczną i badawczą. Z tej przyczyny jest kwestią niezwykle ważną,

by ów proces łączenia praktyki z teorią, prowadzący do wypracowania planu pomocowego, odbywał się we współpracy z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne.

➔ **Zarządzanie „zmianą”** – wymiar ten odnosi się do ogólnej formy stosowanych oddziaływań zmierzających do wywołania „zmiany” w zachowaniu (byłych) pensjonariuszy placówek resocjalizacyjnych. Obejmująca całe spektrum działań (na różnych polach) metoda ogólnej pracy z indywidualnym przypadkiem (*generic casework*) jest we współczesnej praktyce penitencjarnej i postpenitencjarnej (także w Polsce) zdominowana przez metodę „zarządzania przypadkiem” (*case management*), czyli systemowych oddziaływań, rozłożonych między poszczególne, pełniące wyraźnie wyodrębnione funkcje, podmioty (instytucje, oddziały itd.), w ramach których (były) więzień spotyka armię specjalistów, z których każdy prowadzi działania o charakterze cząstkowym. Tymczasem badania wykazują, że największą skuteczność w zakresie wywoływania „zmiany” postaw (byłego) skazanego mają właśnie działania zindywidualizowane, a takie może (i powinien) prowadzić pracownik socjalny. W tym kontekście pracownika socjalnego powinny cechować zwłaszcza:

- konsekwencja w działaniu (*consistency*),
- kontynuacja działań na różnych polach, a także w czasie (*continuity*),
- konsolidacja wiedzy (*consolidation*),
- zaangażowanie w sprawę klienta (*commitment*) (Holt 2000:13-18 za: McNeill *et al.* 2005:37-8).

Wydaje się, że lista umiejętności niezbędnych w pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne i ich rodzinami może być rozszerzona o takie jak: umiejętność mediowania między stronami konfliktu (np. skazanym i jego rodziną), interpretacji i wykorzystania regulacji formalnoprawnych, oceny motywacji zachowań przestępczych byłego skazanego, występowania w charakterze rzecznika w sprawach byłego skazanego i jego rodziny, pracy z klientem niedobrowolnym (Siudem 2010, Nocuń, Szmagański 1998).

Podsumowanie

W rozdziale 4 scharakteryzowano istotę i kontekst pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne, scharakteryzowano możliwości jej wykorzystania, a przede wszystkim specyficzne zasady i cel, jakim jest wielowymiarowa zmiana.

W kolejnej części scharakteryzowano specyfikę kategorii klientów, jakimi są byli pensjonariusze zakładów karnych. Bardzo często są to osoby z wieloma problemami, stanowią grupę klientów niedobrowolnych doświadczających stygmatyzacji. Klienci o takiej charakterystyce mogą stanowić wyzwanie pracy socjalnej.

Ostatnia część rozdziału opisuje zasady pracy socjalnej z przestępcami i ich rodzinami charakteryzując reguły udzielania wsparcia oraz niezbędne specyficzne w tym obszarze pracy socjalnej umiejętności, jakie powinien posiadać pracownik socjalny.

Pytania kontrolne

1. Wyjaśnij, na czym polega specyfika pracy socjalnej prowadzona z- i na rzecz osób opuszczających placówki resocjalizacyjne.
2. Wyjaśnij jak rozumiemy zmianę jako cel i kontekst pracy socjalnej z przestępcami.
3. Dokonaj charakterystyki klientów pracy socjalnej, jakimi są osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne.
4. Wyjaśnij czym jest wsparcie społeczne, jakie są jego rodzaje oraz wymień zasady udzielania wsparcia osobom opuszczającym placówki resocjalizacyjne.
5. Wymień i krótko scharakteryzuj umiejętności, jakie powinien posiadać pracownik socjalny pracujący z przestępcami.

Literatura

Bartkowicz Z., Węgliński A., Lewicka A. (red.) *Powinności i kompetencje w wychowaniu osób niedostosowanych społecznie*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Becelewska D. (2005), *Wsparcie emocjonalne w pracy socjalnej*, Katowice: Śląsk.

Beckerman A. (1994), *Mothers in Prison: Meeting the prerequisite conditions for permanency planning*, Social Work, 39.

Bradley G. (1991), *Intensive Case Management and the Multi-problem Client*, A Thesis Submitted in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Master of Social Work, Columbia.

Brownell P., Roberts A. (2002), *A Century of Social Work in Criminal Justice and Correctional Settings*, Journal of Offender Rehabilitation, 35:2.

Buckley R. (1987), *The Chronic Multi-problem Client*, An Unpublished Paper, Greater Vancouver Mental Health Services Society, Vancouver.

Czykwin E. (2007), *Stygmat społeczny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

De Jong P., Berg I. K. (2007), *Rozmowy o rozwiązywaniach*, Kraków: Księgarnia Akademicka.

Garvin Ch., Seabury B. (1996), *Działania interpersonalne w pracy socjalnej*, Śląsk, Tom 1.

Heatherton T. F., Kleck R. E., Hebl M. R., Hull J. G. (red.) (2007), *Społeczna psychologia piętna*, Warszawa: PWN.

Holt P. (2000), *Case Management: Context for Supervision*, Community and Criminal Justice Monograph, no.2, Leicester: De Montfort University.

Ivanoff A.M., Blythe B., Tripodi T. (1994), *Involuntary Clients in Social Work Practice: A Research-Based Approach*, New York: Walter de Gruyter.

Krasiejko I. (2010), *Metodyka działania asystenta rodziny. Różne modele pracy socjalnej i terapeutycznej z rodziną*, Katowice, Śląsk.

Lister R. (2007), *Bieda*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!

McNeill F., Batchelor S., Burnett R., Knox J. (2005), *21st Century Social Work. Reducing Re-offending: Key Practice Skills*, Edinburgh: Social Work Inspection Agency.

- Neuberg S., Smith D., Asher T. (2007), *Dlaczego ludzie piętnują* [w:] Heatherton, Kleck, Hebl, Hull (red.) *Spółeczna psychologia piętna*, PWN.
- Nocuń A.W., Szmagalski J. (1998), *Podstawowe umiejętności w pracy socjalnej i ich kształcenie*, Katowice: Śląsk.
- O'Hare T. (1996), *Court-ordered versus voluntary clients: Problem differences and readiness for change*, *Social Work*, 41.
- Ostrowska K. (2008), *Psychologia resocjalizacyjna. W kierunku nowej specjalności psychologii*, Warszawa: Fraszka Edukacyjna.
- Regehr, C., Antle, B. (1997), *Coercive influences: Informed consent in court-ordered social work practice*, *Social Work*, 42.
- Rejzner A., Szczepaniak P. (red.) (2009), *Terapia w resocjalizacji*, cz. II, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK
- Rittner, B., Dosier, C. D. (2000), *Effects of court-ordered substance abuse treatment in child protective services cases*, *Social Work*, 45.
- Roberts, A. R., Brownell, P. (1999), *A century of forensic social work: Bridging the past to the present*, *Social Work*, 44, 4.
- Rooney R. (ed.) (1992), *Strategies for Work with Involuntary Clients*, Columbia University Press.
- Sarżała D. (2009), *Znaczenie podmiotów wsparcia społecznego w resocjalizacji penitencjarnej* [w:] Rejzner, Szczepaniak (red.), *Terapia w resocjalizacji*, cz. II, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK.
- Scheyett A., Pettus-Davis C., McCarter S., Brigham R. (2012), *Social Work and Criminal Justice: Are We Meeting in the Field?*, *Journal of Teaching in Social Work*, 32:4.
- Sęk H., Cieślak R. (red.) (2005), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, Warszawa: PWN.
- Siudem I. (2010), *Kompetencje zawodowe kadry a skuteczność programów profilaktycznych* [w:] Bartkiewicz, Węgliński, Lewicka (red.) *Powinności i kompetencje w wychowaniu osób niedostosowanych społecznie*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Solomon, P., Draine J. (1995), *Issues in serving the forensic client*, *Social Work*, 40.
- Sternbach, J. (2000), *Lessons learned about working with men: A prison memoir*, *Social Work*, 45, 5.
- The role of social work in juvenile justice* (2013), UNICEF.
- Trotter C. (1999), *Working with Involuntary Clients*, London: SAGE.
- Tuddenham R. (2000), *Beyond Defensible Decision-Making: Towards Reflexive Assessment of Risk and Dangerousness*, *Probation Journal*, 47, 3.

5. WYBRANE TEORIE PRACY SOCJALNEJ I WYNIKAJĄCE Z NICH WSKAZÓWKI PRAKTYCZNE DLA PRACY SOCJALNEJ Z OSOBAMI OPUSZCZAJĄCYMI PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE I ICH RODZINAMI

Czym są teorie pracy socjalnej i w jaki sposób można je wykorzystać?

Teoria to wewnętrznie spójny, logiczny system pojęć, definicji, twierdzeń, aksjomatów opisujący, wyjaśniający określoną dziedzinę. Opis i wyjaśnienie proponowane przez teorie naukowe powinny być a) potencjalnie sprawdzalne empirycznie, b) intersubiektywnie sprawdzalne, c) spójne semantycznie, czyli stosujące jednolitą i oszczędną aparaturę pojęciową, d) spójne z innymi wyjaśnieniami w ramach szerszego systemu teoretycznego oraz e) wolne od sądów wartościujących i moralizujących (por. Sztompka 1985). Stworzenie teorii naukowej spełniającej najwyższe wymogi i kryteria jest niemal niemożliwe. Jeszcze trudniej warunek ten spełnić teoriom pracy socjalnej. Teorie pracy socjalnej mają bowiem szczególny charakter z kilku względów. Po pierwsze, praca socjalna ma swoje korzenie w działalności praktycznej, wywodzi się z praktyki i ma cele praktyczne (jest tzw. „unaukowioną filantropią” [Szatur-Jaworska 1995:110]). Należy ona do społecznych nauk praktycznych, czy inaczej mówiąc nauk stosowanych, które gromadzą i porządkują wiedzę w celu praktycznego zastosowania poznanych praw nauki i opracowywania racjonalnych planów przekształcania rzeczywistości (Szatur-Jaworska 1995:111). Po drugie, praca socjalna jest dziedziną interdyscyplinarną, ponieważ wykorzystuje dorobek teoretyczny, metodologiczny i empiryczny z takich nauk jak socjologia, psychologia, polityka społeczna, pedagogika, ekonomia, prawoznawstwo, kryminologia itd. Po trzecie, wchodzenie teorii pracy socjalnej do grupy nauk okazało się długotrwałym, nadal trwającym procesem.

Specyfika teorii pracy socjalnej wyraża się w tym, że przez jej praktyczny charakter trudno spełnić rygorystyczne kryteria stawiane teoriom naukowym w innych dziedzinach (zwłaszcza w naukach przyrodniczych i ścisłych). Nie podważając teoretycznego charakteru rozważań w dziedzinie pracy socjalnej, a jednocześnie stawiając pewne minimalne wymogi jasności

i precyzyjności twierdzeniom w dziedzinie pracy socjalnej proponujemy definicję Chrisa Becketta:

„Teoria to zbiór idei lub zasad stosowanych jako wskazówki do kierowania praktyką, wystarczająco spójnych, aby w razie potrzeby mogły zostać jasno sprecyzowane w formie, która umożliwiałaby dyskusję” (Beckett 2010:46).

Jest to definicja, która stawia wymóg takiego sformułowania twierdzeń naukowych, aby można było podważyć całość twierdzenia lub jego część wysuwając konkretne argumenty. Nie odnosi się zatem do intuicji, przeczucia jako podstaw naukowego wnioskowania, ale dopuszcza odwoływanie się do doświadczeń praktycznych. Jednocześnie, jest to definicja na tyle „mięka”, że uwzględnia obecny w naukach praktycznych podział na teorie formalne i teorie nieformalne. Sibeon (1990) rozróżnił **2 typy teorii pracy socjalnej: formalne i nieformalne**. Teorie formalne powstają i są dyskutowane w kręgach profesjonalnych i akademickich. Na teorie nieformalne składają się po pierwsze szersze teorie i wartości obowiązujące w społeczeństwie oraz – po drugie – konstrukcje z praktycznego doświadczenia. Teorie nieformalne odnoszą się do postaw, wierzeń, opinii i ocen na temat świata zewnętrznego – a w przypadku profesji pomagających – na temat przyczyn, przejawów i rozwiązań sytuacji problemowych, które pojawiają się w relacjach z klientami. W dziedzinie pracy socjalnej oba typy są równoprawne, jednak – należy mieć tego świadomość – w szerszym środowisku naukowym podział ten jest kontrowersyjny, teorie nieformalne mogą nie zostać uznane za naukowe (nie byłyby zatem uznane za ważne).

Kolejna istotna typologia to **podział na teorie natury pracy socjalnej, teorie praktyki pracy socjalnej oraz teorie świata klientów** (a każdą z nich można podzielić na formalne i nieformalne). Teorie te pomagają pracownikom socjalnym zrozumieć i wyjaśnić najważniejsze aspekty pracy socjalnej:

1. Teorie natury pracy socjalnej dostarczają wyjaśnień, jakie są zadania, charakter i cele pracy socjalnej oraz jaka jest jej rola w społeczeństwie.
2. Teorie praktyki pracy socjalnej dostarczają wyjaśnień, jak wykonywać pracę socjalną – wyznaczają sposoby interwencji w określonych sytuacjach, dostarczają wskazówek, jak postępować metodycznie.
3. Teorie świata klientów to koncepcje dotyczące zachowań ludzkich i życia społecznego wywodzące się z teorii i badań w zakresie filozofii, antropologii, psychologii, polityki społecznej i socjologii, dostarczają wyjaśnień, jaki jest świat klientów, zarówno wewnętrzny (psychologiczny), jak i zewnętrzny (społeczny) oraz dlaczego ludzie postępują w określony sposób i jak to się dzieje, że doświadczają określonych problemów. Teorie świata klientów bezpośrednio korespondują z teoriami praktyki.

Tabela 5.1. Typy teorii pracy socjalnej.

Rodzaj teorii	Teorie formalne	Teorie nieformalne
Teorie tego, czym jest praca socjalna	Formalne wyjaśnienia definiujące charakter i cele pomocy społecznej (np. teoria patologii, teoria marksistowska, feministyczna)	Moralne, kulturowe, polityczne wartości i ich rola w definiowaniu „funkcji pracy socjalnej”
Teorie dotyczące tego, jak wykonywać pracę socjalną	Formalne teorie praktyczne (indywidualnego przypadku, terapii rodzinnej, metody grupowej) wdrażane dedukcyjnie (od generalnej teorii do konkretnych przypadków)	Niepisane teorie praktyczne zbudowane na bazie doświadczenia. Indukcyjnie wyprowadzone (od poszczególnych przypadków do uogólnień), a następnie aplikowane do wszystkich przypadków
Teorie świata klientów	Formalne teorie i empiryczne dane na gruncie nauk społecznych (opisujące osobowość, małżeństwo, rodzinę, klasę społeczną: płeć)	Wykorzystanie własnego doświadczenia oraz odwoływanie się do kulturowych znaczeń przez pracowników socjalnych (np. rodzina jako instytucja, normalne zachowanie: dobre rodzicielstwo)

Źródło: Sibeon 1990; Payne 2005.

Teorie są potrzebne pracownikom socjalnym z kilku powodów:

- Teorie dostarczają pracownikom socjalnym wiedzy w pięciu kluczowych obszarach:

Tabela 5.2. Wiedza dostarczana przez teorie.

Jak teorie mogą pomóc pracownikom socjalnym?	
Teorie dostarczają pracownikom socjalnym wiedzy w pięciu kluczowych obszarach	Obserwacja – teorie dostarczają informacji pracownikom socjalnym na co mogą i powinni zwracać uwagę spotykając się z odbiorcami pomocy społecznej i ich rodzinami
	Opis – teorie pracy socjalnej tworzą własny odrębny od innych dziedziny, ale wspólny dla pracowników socjalnych spójny system pojęciowy, język, zbiór twierdzeń i aksjomatów
	Wyjaśnianie – system pojęć i twierdzeń jest logiczny i wewnętrznie spójny, dzięki czemu dostarczają możliwych wyjaśnień na temat problemów społecznych, czy określonych zachowań klientów
	Przewidywanie – teorie dostarczają również wiedzy na temat przewidywania przyszłych zdarzeń
	Interwencja – teorie pracy socjalnej mają szczególny charakter, należą bowiem do teorii „praktycznych”. Oznacza to: że ich celem jest tworzenie praktycznych wskazówek wprowadzenia zmiany społecznej i rozwiązań problemów społecznych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *The Pulse of Social Work. Theories of Social Work*.

- Jeśli praktyka ma silne podstawy teoretyczne, pracownicy socjalni potrafią wyjaśnić innym swoje działania i interwencje (ich przyczyny, podstawy oraz uzasadnienie postępowania).
- Posługiwanie się teoriami daje poczucie bezpieczeństwa i kompetencji, redukuje uczucia bezradności, lęku i poczucia braku przygotowania.

- Im więcej pracowników socjalnych posługuje się teoriami, tym mniej ulega intuicjom, dzięki czemu stają się bardziej profesjonalni i skuteczni w działaniu praktycznym.
- Poznanie wielu teorii pozwala uchronić się przed uleganiem przesadom, stereotypom oraz ideologiom.

5.1. Teorie psychologiczne skoncentrowane na osobie

Teoretyczne podstawy podejścia skoncentrowanego na osobie (*person-centered approach*) zostały sformułowane na początku lat 50. XX w. przez amerykańskiego psychologa Carla Rogersa. Wieloletnie doświadczenie zawodowe w pracy terapeutycznej doprowadziło Rogersa do obecnie już powszechnie przyjmowanej na gruncie profesjonalnej działalności pomocowej, lecz mało wówczas oczywistej konstatacji, że czynnikiem fundamentalnym w procesie udzielania wsparcia drugiej osobie jest stworzenie odpowiednich warunków dla relacji terapeuta – klient. Rogers był wręcz zdania, że jakość tej relacji jest czynnikiem dalece bardziej znaczącym dla ewentualnego sukcesu podjętych działań pomocowych niż przyjmowany przez terapeutę teoretyczny model wyjaśniający. Ważne są wobec tego nie teoretyczne ramy służące interpretacji i modelowaniu zmiany, ale to, by w kontakcie z osobą pomagającą, niezależnie od tego czy będzie nią terapeuta, kurator, asystent rodziny, czy też pracownik socjalny, klient mógł swobodnie wyrażać swoje myśli, potrzeby, uczucia i oczekiwania. Innymi słowy, wysiłki osoby pomagającej powinny skupić się przede wszystkim na stworzeniu takich warunków, w których jednostka będąca podmiotem pomocy będzie mogła czuć się bezpiecznie (Beckett 2010:82;85). Rogers wyróżnił 4 kluczowe zasady kształtowania (elementy) takiej relacji przez osobę pomagającą, a w naszym przypadku – przez pracownika socjalnego (*ibidem*):

- ➔ **Autentyczność i kongruencja** – pracownik socjalny powinien dbać przede wszystkim o to, by w swoich relacjach z klientem był „prawdziwy”. Podstawą każdej diady (relacji dwuosobowej), niezależnie od tego czy ma ona charakter naturalny i spontaniczny czy też sformalizowany i oficjalny, jest wzajemne zaufanie. Zdaniem Rogersa nie jest jednak możliwe zbudowanie relacji zaufania, jeżeli pomagający nie jest zgodny z samym sobą lub mówiąc prościej, gdy „nie jest sobą”. Kluczem do autentyczności jest świadomość własnych uczuć i komunikowanie ich drugiej osobie. Brak zgodności (kongruencji) między uczuciami (rozpoznawalnymi na ogół poprzez sygnały niewerbalne) z komunikatami zwerbalizowanymi może wprowadzać ich odbiorcę w zakłopotanie tworząc tym samym klimat nieufności. Umiejętność interpretacji własnych uczuć jest więc w profesjach pomocowych niezbędnym warunkiem udzielenia skutecznego wsparcia osobie potrzebującej.
- ➔ **Bezwzględny szacunek** – pracownik socjalny powinien przyjmować pozytywne postawy wobec klienta, szanować go niezależnie od własnych preferencji, opinii, poglądów. Oznacza to, że w relacji z osobą będącą podmiotem pomocy, często tak bardzo inną pod wieloma względami od pomagającego, powinien on bezwzględnie respektować ją jako równoprawnego partnera relacji, nie zaś jako kogoś, na kogo można patrzeć z wyższej pozycji (tego, który wie lepiej co jest dobre, a co nie).
- ➔ **Odrębność osoby** – w każdej pracy pomocowej niezwykle ważnym elementem relacji jest poczucie własnej tożsamości i odrębności własnych uczuć od uczuć drugiej osoby.

Przesłanka ta niesie ze sobą zalecenie, by osoba występująca w roli pomagającego potrafiła zachować własną suwerenność uczuciową nie dając się tym samym zdominować uczuciom klienta. Z drugiej strony, pomagający powinien dbać również o to, by nie dominować nad drugą osobą. Pracownik socjalny powinien zatem pamiętać o poszanowaniu (tak ważnego dla powodzenia pracy socjalnej) prawa klienta do samostanowienia.

- ➔ **Akceptacja** – stanowi element spajający wszystkie pozostałe. Istotą akceptacji jest rozumienie drugiej osoby taką, jaką ona sama się widzi, nie zaś jaką widzi (lub chce widzieć) ją pomagający. Akceptacja jest pozbawiona ocen i prywatnych osądów. Zamiast tego pracownik socjalny stara się zrozumieć perspektywę klienta, jak pisze Beckett, niejako „wejść w świat klienta”, by uzyskać jak najpełniejszy obraz jego potrzeb, oczekiwań, a także barier i możliwych czynników sukcesu w procesie pomocowym.

Model relacji Rogersa niesie też ze sobą szczególnie istotne implikacje dla praktyków pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne, znajduje zresztą zastosowanie zarówno w pracy resocjalizacyjnej, jak i w pracy socjalnej (por. Fidelus 2010). Jak zauważa natomiast Beckett, cechy takie jak autentyczność, kongruencja czy akceptacja są w zawodzie pracownika socjalnego cechami nie tyle ważnymi, ile w wielu sytuacjach cechami niezbędnymi dla powodzenia podjętych działań pomocowych (2010:87). Po pierwsze, tylko osoba, która rozumie własne uczucia i jest szczerą ze sobą i z drugim człowiekiem, będzie zdolna mu pomóc. Dzięki tym umiejętnościom, w razie potrzeby, przeżywane przez pracownika socjalnego emocje związane np. z brakiem zaangażowania i aktywności klienta, zatem także te negatywne, mogą być komunikowane klientowi. Po drugie, pracownik socjalny pracujący z byłymi pensjonariuszami placówek resocjalizacyjnych powinien być wolny od podejrzliwości względem klienta, akceptować go takiego, jakim był i jakim jest (dotyczy to również jego wcześniejszych lub/i aktualnych zachowań przestępczych) oraz ufać w jego zdolność i chęć poprawy i zmiany dotychczasowego stylu życia. Wreszcie, zrozumienie klienta wiąże się ze świadomością uczuć i przeżyć, na jakie jest narażony klient w związku z jego trudną sytuacją życiową. Powrotowi do społeczeństwa po odbyciu kary izolacyjnej towarzyszy często proces stygmatyzacji, który poprzez stosunek otoczenia do byłego skazanego wpływa na jego autodefinicje powodując często poczucie zwątpienia, wstydu, czy bezradności i lęku przed podjęciem aktywności. Aby pracownik socjalny mógł je lepiej zrozumieć niezbędna jest relacja partnerska, oparta na dialogu pracownika z klientem, nie zaś na, nadal dominującym w procesie resocjalizacji, monologu tego pierwszego (Fidelus 2010:74-6).

5.2. Terapia kognitywno-behawioralna

Podejście poznawczo-behawioralne to zbiór modeli psychoterapii powstałych w latach 60. XX w. z połączenia teorii behawioralnych, teorii poznawczych oraz psychoterapii poznawczej. Celem terapii poznawczo-behawioralnej jest zmiana sposobu myślenia („poznawczość”) i zachowania („behawioryzm”), co ma wpłynąć korzystnie także na sferę emocjonalną i przyczyniać się do poprawy samopoczucia. W odróżnieniu od innych rodzajów psychoterapii, TKB jest nastawiona na teraźniejszość (a nie na przeszłość), poszukuje się nie zakorzenionych źródeł problemowego zachowania, ale tego, co utrwała negatywne myśli i działania. Od lat 80./90. obserwujemy wzrost

zainteresowania terapiami i programami opartymi na podejściu poznawczo-behawioralnym, zwłaszcza wykorzystywanymi w leczeniu takich problemów, jak depresja, nerwica, lęki i fobie społeczne, zaburzenia obsesyjno-kompulsywne, a także w korygowaniu niedostosowania społecznego oraz zachowań antyspołecznych, agresywnych i przestępczych.

Zwolennicy teorii poznawczo-behawioralnych upatrują przyczyn zachowań przestępczych w zaburzeniach procesów poznawczych związanych z błędną interpretacją zasad współżycia społecznego, rozwiniętym systemem samousprawiedliwień, dążeniem do dominacji jako mechanizmu podnoszenia samooceny. Efektem takich zaburzeń są nieadekwatne do rzeczywistości reakcje, np. wybuchy agresji i inne rozwiązania prowadzące do popełniania przestępstw (Barczykowska 2011).

Terapie poznawczo-behawioralne przewidują najczęściej pracę z klientem w trzech obszarach funkcjonowania przestępcy:

1. Komponent poznawczy:
 - Identyfikowanie zniekształceń poznawczych
 - Przeorganizowanie wartości
 - Ocenianie i rewidowanie własnych poglądów
 - Modyfikacja nielogicznego myślenia
 - Przewidywanie konsekwencji swoich zachowań
 - Trening krytycznego i kreatywnego myślenia
2. Komponent emocjonalny
 - Zarządzanie gniewem
 - Radzenie sobie z napięciem i stresem
3. Komponent behawioralny
 - Rozwiązywanie problemów i planowanie (szukanie rozwiązań innych niż nieakceptowane społecznie)
 - Kontrolowanie zachowań antyspołecznych
 - Kształtowanie umiejętności prospołecznych, takich jak rozpoczynanie rozmowy, prośenie o pomoc, wyrażanie niezadowolenia, wyrażanie uczuć, reagowanie na perswazję (por. *ibidem*).

Terapie poznawczo-behawioralne uważane są za skuteczne w przeciwdziałaniu powrotom do przestępstw. Szacuje się, że terapie takie w zależności od modelu redukują zjawisko recydywy o 10-30% (Friednship, Blud, Erokson, Travers 2002 za: Barczykowska 2011). Sceptycy wskazują jednak, że efektywność terapii zaczyna spadać w miarę upływu czasu, co wiąże się z trudnościami w utrzymaniu wysokiego poziomu motywacji. To z kolei wskazuje na inne ograniczenia takich terapii, należą do nich oprócz niższego poziomu motywacji: niższy poziom intelektualny klienta, ale również brak umiejętności prowadzenia takiej terapii (mogą ją prowadzić tylko osoby odpowiednio przygotowane, choć mogą to być również przeszkoleni pracownicy socjalni). Niewątpliwie to, co może wykorzystać pracownik socjalny w codziennej pracy to wspieranie kształtowania umiejętności prospołecznych poprzez:

- ➔ Jasne identyfikowanie prospołecznych twierdzeń i zachowań oraz ich nagradzanie (przy pomocy pochwał i oznak uznania).

- ➔ Modelowanie zachowań prospołecznych (inaczej dawanie przykładu własnym zachowaniem, jakie działania i wartości są społecznie akceptowane, a jakie są krzywdzące dla innych).
- ➔ Sprzeciwianie się niepożądanym stwierdzeniom i zachowaniom.
- ➔ Uważanie, aby nie wzmacniać niepożądanych zachowań (np. nie pozwalać przyciągać uwagę przez agresywne zachowania, nie nagradzać choćby nieświadomie nieakceptowanych zachowań, nie wzmacniać ich mową ciała, np. uśmiechem) (Trotter 1999).

5.3. Interwencja kryzysowa

Interwencja kryzysowa to szereg celowych, profesjonalnych, skoordynowanych i interdyscyplinarnych działań i form pomocy psychologicznej, socjalnej, medycznej i prawnej o charakterze praktycznym, doraźnym, krótkoterminowym, których celem jest udzielenie natychmiastowej pomocy osobom, grupom i społecznościom w sytuacji kryzysowej tak, aby umożliwić odzyskanie równowagi wewnętrznej oraz przywrócenie możliwości samodzielnego radzenia sobie. Istotą interwencji kryzysowej jest profesjonalna pomoc w sytuacji kryzysu (w rozumieniu psychologicznym, nie zaś potocznym). Nie każda pomoc jednostce/ interwencja w sytuacji problemowej jest interwencją kryzysową. Kryzys w rozumieniu psychologicznym jest przejściowym stanem nierównowagi wewnętrznej, jest sytuacją, w której dotychczasowe wewnętrzne sposoby radzenia sobie z problemami przestały się sprawdzać, a nowe nie zostały jeszcze wypracowane. Kryzys jest spowodowany przez sytuacje stresujące, obciążające emocjonalnie i psychicznie, choć należy zaznaczyć, że po pierwsze nie zawsze te same sytuacje u różnych ludzi wywołują kryzys, a po drugie mogą to być sytuacje o zabarwieniu zarówno negatywnym, jak i pozytywnym. Kryzys może mieć negatywne konsekwencje w wielu wymiarach i aspektach życia, przyczynia się do dezorganizacji osobowości, życia rodzinnego, sfery zawodowej i funkcjonowania społecznego. Przy odpowiednim wsparciu, kryzys może jednak zostać rozwiązany pozytywnie – jednostka może wypracować nowe metody radzenia sobie, przełamać bariery, odnaleźć w sobie nowe pokłady autonomii, samoświadomości i możliwości życiowych, wypracować nowe umiejętności społeczne oraz poszerzyć swoje sieci społeczne, zwłaszcza sieci wsparcia. Do wydarzeń o największym potencjale kryzysowym zalicza się:

- ➔ Kryzysy rozwojowe (przemiany), czyli sytuacje będące nieodłączną częścią życia osobistego i rodzinnego, podzielane przez większość ludzi na określonym etapie rozwoju osobistego i życia rodzinnego i społecznego: ukończenie szkoły, podjęcie/ zmiana pracy, opuszczenie domu rodzinnego, zawarcie związku małżeńskiego, narodziny dziecka, rozwód, przejście na emeryturę
- ➔ Kryzysy losowe, sytuacyjne, incydentalne (lub traumatyczne), które pojawiają się w wyniku nieoczekiwanych zewnętrznych wydarzeń, zagrażają poczuciu tożsamości, a nawet bezpieczeństwa, zdrowia i życia: utrata pracy, informacja o zdradzie, wypadek, gwałt, napad, katastrofa (zagrożenie życia własnego lub bliskiej osoby), śmierć bliskiej osoby, rozpoznanie poważnej choroby itp.
- ➔ Kryzysy endogenne wywołane przez nieprawidłowe wzorce rodzinne, takie jak uzależnienie, czy przemoc w rodzinie (Leśniak, Dobrzyńska-Masterhazy 1996).

Wykorzystanie interwencji kryzysowej w pracy socjalnej z osobami przebywającymi lub opuszczającymi placówki resocjalizacyjne i ich rodzinami

Metodę interwencji kryzysowej stosuje się wobec każdej osoby lub grupy, która znalazła się w kryzysie. Osoby, które doświadczyły wielu stresujących, negatywnych sytuacji (przemoc, uzależnienia, konflikty, zaniedbywanie/wykorzystywanie dzieci) lub uczestniczyły w wydarzeniach zagrażających zdrowiu i życiu (np. wypadki, gwałty, napady, łamanie prawa, próby samobójcze), zarówno jako ofiary, jak i sprawcy są grupą szczególnie narażoną na pojawienie się kryzysu. Osoby trafiające do placówek resocjalizacyjnych, czy karnych to osoby z dużym bagażem problemów życiowych, w tym krytycznych już w momencie inkarceracji. Na to nakładają się wydarzenia mające miejsce w placówkach, jak konflikty z innymi tam przebywającymi osobami, incydenty przemocy, akty autoagresji, samookaleczenia i próby samobójcze. Sytuacja po opuszczeniu placówki może wywołać lub utrwalić poczucie izolacji, frustracji, nieumiejętność radzenia sobie ze stresem i agresją, ponadto pojawiają się nowe problemy (w nauce/pracy, problemy rodzinne, finansowe itd.), które mogą osłabić zdolność radzenia sobie. Z drugiej strony, klienci o których mowa mogą dopuszczać się zachowań karalnych, agresywnych, przemocowych, podejmować próby zabójstwa lub samobójstwa itp., przez co ich zachowanie może być przyczyną kryzysu u innych.

Profesjonalna i metodyczna interwencja kryzysowa jest krótkoterminowym, intensywnym działaniem, które jest procesem o dających się wyróżnić etapach opartym na określonych zasadach. Poniżej zostanie scharakteryzowany **Siedmioetapowy model interwencji kryzysowej** autorstwa Alberta Robertsa (1991, 2005) znajdujący szczególne zastosowanie w pracy z dziećmi, młodzieżą i dorosłymi w kryzysie, w szczególności doświadczającymi agresji, podejmującymi próby samobójcze, sprawcami przestępstw. Jest to koncepcja uznana za jedną z najważniejszych w literaturze anglosaskiej, przedstawia ustrukturyzowany model siedmiu etapów, przez które klient przechodzi w drodze do stabilizacji, rozwiązania i mistrzostwa.

Etap pierwszy: planowanie i przeprowadzenie oceny kryzysu i oszacowanie zagrożenia

Celem etapu pierwszego jest rozpoznanie kryzysu oraz oszacowanie, czy istnieje zagrożenie zdrowia lub życia klienta. Należy szybko ustalić:

- Informacje o wydarzeniu krytycznym – co wywołało kryzys, kiedy to się stało, jak długo trwało zagrożenie, kto i w jaki sposób ucierpiał. Należy również ustalić subiektywne postrzeganie przyczyn i konsekwencji kryzysu przez klienta. Ta wiedza pozwoli ostrożnie przewidzieć reakcje klienta, a także nawiązać kontakt z klientem.
- Czy i jakie jest zagrożenie i niebezpieczeństwo klienta i innych osób, w tym należy oszacować zagrożenie samobójstwem i przemocą, ustalić potrzebę pomocy medycznej, czy klient ma jakieś obrażenia (ale również inne choroby czy uczulenia), czy jest po spożyciu leków, narkotyków i alkoholu. Jeśli występują powyższe zagrożenia, należy ustalić (zapytać klienta, osoby znające klienta) czy problem (próba samobójcza, incydent przemocy, spożycie leków/alkoholu/narkotyków) wystąpił po raz pierwszy czy się powtarza (jak często występuje, jak długo trwa).
- Jaka była reakcja klienta na wydarzenie i jak dotychczas radził sobie ze stresującymi wydarzeniami.

- Czy i na kogo może liczyć klient, kto może go wesprzeć, jakie są warunki udzielenia takiego wsparcia.

Wskazówki:

- Zapytaj klienta gdzie czułby się najbezpieczniej i udajcie się w to miejsce
- Jeśli to prawda, zapewnij klienta „teraz jesteś bezpieczny”
- Poproś klienta, aby opisał wydarzenie, gdzie był, z kim, co się wydarzyło, co widział, słyszał, co powiedział i zrobił, jak zareagował, co się wydarzyło od czasu wydarzenia włączając w to relacje z innymi osobami
- Jeśli nie jesteś pewna/y, że klient dobrze rozumie Twoje pytania, poproś, aby je powtarzał
- Rozmawiaj również z innymi uczestnikami wydarzenia i osobami bliskimi klientowi
- Obserwuj klienta, jego reakcje, zachowanie, wygląd.

Zbieranie informacji nie kończy się na pierwszym spotkaniu, ale trwa przez cały kontakt terapeutyczny. Etap pierwszy zwykle przebiega równoległe z drugim.

Etap drugi: tworzenie kontaktu emocjonalnego i relacji terapeutycznej

Celem jest: nawiązanie porozumienia, zbudowanie zaufania poprzez: (1) okazanie szacunku i akceptacji klienta, (2) zapewnienie klienta, że może zachowywać się i mówić to, co chce i może, (3) cierpliwe i aktywne słuchanie oraz (4) zapewnienie, że ma wpływ na kształt, zakres i tempo udzielanej mu pomocy. Nie bez znaczenia jest zapewnienie komfortu fizycznego i psychicznego, a także udzielanie informacji zwrotnych na pytania klienta, np. na temat stanu zdrowia i sytuacji bliskich osób lub uczestników wydarzeń.

Nie należy: potępiać, pouczać, moralizować i krytykować, udzielać rad, zakazywać, nakazywać, uspokajać i pocieszać, naciskać na podjęcie działań i pospieszać, ignorować reakcji (np. płaczu, śmiechu), wyśmiewać bezradności, strachu ani żadnych innych emocji, składać obietnic i zapewniać o szczęśliwym zakończeniu, odwracać uwagi, zmieniać temat, zabawiać.

Wskazówki:

- Zapewnij klienta „masz prawo czuć się zły/ zdenerwowany, więc nie bój się mówić, co myślisz”.
- Zajmij się praktycznymi rzeczami jak np. opieka nad dzieckiem, wezwanie kogoś bliskiego, zorganizowanie transportu, wykonanie telefonu, a przy tym precyzyjnie składaj oferty, aby klient mógł odpowiedzieć „tak” lub „nie”.
- Zamiast mówić „cieszę się, że dzielisz się swoimi uczuciami”, mów „cieszę się, że jesteś tutaj i możemy rozmawiać”. Zamiast mówić „rozumiem jak się czujesz”, mów „nie umiem sobie wyobrazić jak (źle) się teraz czujesz”. Zamiast mówić „twoja reakcja jest normalna/ zwyczajna”, mów „twoja reakcja nie jest rzadka”. Zamiast mówić „wszystko będzie dobrze”, mów „nie wszystko może być takie samo, ale może być lepiej”.
- Unikaj słów: „uczucia” (lepiej mówić o reakcjach), „dzielenie się” (nie prosz o podzielenie się doświadczeniami, ale opowiedzenie o nich), „klient”/ „ofiara”/ „osoba, która ocalała” (do i o tej osobie zwracamy się tak, jak sobie tego życzy, np. po imieniu), „domniemany” mając na myśli ofiarę (zakładamy, że ktoś, kto czuje się ofiarą, naprawdę nią jest).

Etap trzeci: zidentyfikowanie głównych problemów, w tym wydarzeń przyspieszających i wyzwających kryzys

Na tym etapie celem jest rozpoznanie najważniejszego problemu, aby móc go rozwiązać, zwłaszcza rozwijając umiejętności i zasoby klienta. Należy poprosić klienta o opisanie i wyjaśnienie swoich problemów oraz nadanie im priorytetów. To z kolei pomaga pracownikowi socjalnemu zrozumieć kontekst i kolejność pojawiania się krytycznych zdarzeń, klientowi wejrzeć w naturę problemu oraz poczuć się podmiotowo w rozwiązywaniu problemu, a obojgu budować relację opartą na zaufaniu. Na tym etapie można wykorzystywać metody i techniki pracy opartej na zasobach i pracy skoncentrowanej na rozwiązaniach (szerzej w rozdz.5.5 i 5.7): pytania o wyjątki, pytania o radzenie sobie i pytania o sukcesy.

Etap trzeci i czwarty czasami pokrywają się.

Etap czwarty: zająć się emocjami i zapewnić wsparcie

Celem tego etapu jest pomoc w poradzeniu sobie z emocjami i uczuciami klienta poprzez:

- ➔ Aktywne słuchanie – cierpliwe, empatyczne towarzyszenie w ujawnianiu emocji oraz zrozumienie i zaakceptowanie przez klienta pewnych emocji (np. „bycie ofiarą przestępstwa nie jest twoją winą”) poprzez wykorzystanie technik:
 - Zachęcania: potakiwanie głową, zwroty typu: „aha”, „tak, tak”, „czy masz ochotę powiedzieć coś więcej?”
 - Parafrazowania: „z tego co rozumiem, to...”, „z tego, co mówisz wynika, że...”
 - Odzwierciedlania emocji „Wydajesz się być bardzo wzburzona, gdy mówisz o tej sprawie”, „słyszę żal/ smutek/ złość w Twoim głosie, czy tak?”
 - Podsumowania: „wydaje się, że najważniejszymi kwestiami, które się pojawiły dotąd są... czy czegoś nie pominęłam?”
- ➔ Możliwość bezwarunkowego ujawnienia swoich emocji przez klienta – może to być proces nieco dłuższy, ponieważ osoby w kryzysie z trudem uświadamiają sobie emocje i pozwalają sobie na wyrażenie emocji (często im zaprzeczają, wstydzą się).
- ➔ Uświadomienie i ujawnienie pewnych emocji (smutku, żalu, złości) jest koniecznym etapem poradenia sobie w kryzysie, rolą pracownika socjalnego jest stworzyć okazję, zapewnić czas i miejsce, aby w bezpiecznym środowisku klient mógł przejść ten etap o najbardziej terapeutycznym charakterze.

Etap piąty: utworzyć i zgłębić możliwe rozwiązania

Celem jest rozpoznanie możliwych rozwiązań oraz poszukiwanie właściwego. Możliwe rozwiązania powinny obejmować: (1) sieci wsparcia, czyli osoby i źródła wsparcia, z których klient może korzystać po wystąpieniu kryzysu (np. ofiara przemocy domowej może zwrócić się do bliskiej osoby lub do specjalistycznego ośrodka wsparcia), (2) rozwijanie różnych umiejętności i technik radzenia sobie, (3) pozytywne i konstruktywne myślenie, dzięki któremu klient radzi sobie z lękiem i stresem. Na tym etapie najważniejsze jest odzyskanie wiary i umiejętności samodzielnego rozwiązywania problemów, przy profesjonalnym doradztwie pracownika socjalnego na temat różnych, a jednocześnie realistycznych sposobów działania.

Etap szósty: implementacja planu działania

- ➔ Wyjaśnij klientowi, co się stało i co doprowadziło do kryzysu.
- ➔ Pomóż zastąpić nierealistyczne przekonania i negatywne myślenie opiniami i myślami realistycznymi i pozytywnymi.
- ➔ Pomóż przywrócić prawidłowe funkcjonowanie poznawcze.
- ➔ Opracuj plan postępowania w przyszłości w podobnych sytuacjach dla klienta (wraz z konkretnymi informacjami, które mogą być przydatne w przyszłości, numery telefonów, adresy, nazwy instytucji i organizacji).
- ➔ Opracuj zasady dalszego kontaktu/ współpracy z klientem.
- ➔ Sporządź dokumentację z przebiegu pomocy, w tym zapis podjętych działań oraz planu działania, tak, aby osoby włączające się w proces pomocowy wiedziały, w jakim stanie psychicznym był klient, jak długo trwał i czym był spowodowany kryzys, jakie działania podjął pracownik socjalny, z kim współpracowano i jakie były efekty współpracy, w jakim stanie psychicznym był klient po zakończeniu działań oraz jaki plan został ułożony.

Etap siódmy: plan i porozumienie w sprawie dalszej obserwacji, kontroli i współpracy

- ➔ Opracuj z klientem porozumienie w sprawie dalszych kontaktów: jaka będzie ich forma (czy osobiste, telefoniczne, czy wizyty domowe), jaka częstotliwość, zapewnij klienta, że w sytuacjach kryzysowych (i ewentualnie innych problemów) może się zwracać o pomoc (ustal w jaki sposób, w jakich godzinach).
- ➔ Opracuj z klientem porozumienie w sprawie dalszej pomocy terapeutycznej (czy potrzebna, u jakiego specjalisty, jak często).

5.4. Model zadaniowy

Praca socjalna skoncentrowana na zadaniach (*task-centred social work*) to model krótkoterminowej, intensywnej, zorientowanej na rozwiązywanie problemów i realizowanie zadań pracy z klientem indywidualnym, grupą lub społecznością lokalną. Praca zorientowana zadaniowo to podejście bardzo praktyczne (nie zaś teoretyczne, ponieważ nie oferuje teorii wyjaśniających), polegające na metodycznym działaniu opartym na określonych zasadach:

1. Lepiej podzielić problemy na części dające się zrealizować jedna po drugiej
2. Gdy próbujemy rozwiązać problem, najważniejsze kroki podejmujemy w okresie pierwszych dni i tygodni
3. Ograniczenie czasowe stanowi dodatkowy bodziec do działania
4. Krótkotrwały kontakt z pracownikiem socjalnym jest wsparciem zasilającym do samodzielnego rozwiązania problemu przez klienta, ale nie uzależnia od relacji i udzielanej pomocy.

Podejście zadaniowe jest specyficzne z kilku powodów, po pierwsze jest modelem stworzonym i rozwiniętym wyłącznie w obszarze pracy socjalnej, po drugie jest teorią praktyczną, oferującą konkretny model pracy z klientem, po trzecie jest modelem opracowanym zarówno przez praktyków, jak i naukowców oraz po czwarte jest modelem opartym na dowodach, czyli badaniach nad

skutecznością w praktyce. Podejście zadaniowe z powodzeniem jest wykorzystywane do pracy z rodzinami i w opiece nad dzieckiem, osobami starszymi, a także w opiece sądowej, w tym z osobami o ograniczonej wolności, czy na przedterminowym zwolnieniu, choć oczywiście metodę tę można stosować w pracy z każdym klientem, gdy: chcemy lub musimy pracować przez krótki okres, kiedy klient zmaga się z wieloma problemami oraz kiedy klient jest problemami przytłoczony, uskarża się na brak poczucia sprawstwa i kontroli nad własnym życiem. Praca z osobami opuszczającymi zakłady poprawcze i karne lub zwolnionymi warunkowo jest szczególnie, ponieważ musi przewidywać specyficzne problemy i cele pracy nałożone przez sąd, warunki takiej pracy są ograniczone (czasem dosłownie), nierzadko osoby takie są niechętne do współpracy z pracownikiem systemu pomocy. Wszystkie te trudności pokonuje praca w modelu zadaniowym (zob. Lishman 1996, Goldberg, Stanley, Kenrick 1984).

Praca socjalna skoncentrowana na zadaniu ma metodyczny i etapowy charakter, w którym wyróżnia się następujące kroki (Doel, Marsh 1992):

1. **Rozpoznawanie problemów.** Celem tego etapu jest ujawnienie wszystkich problemów, które towarzyszą klientowi, aby rozpoznać zakres (nie głębokość) trudności. Należy wymienić wszystkie ważne problemy w opinii klienta, pracownika socjalnego i innych ważnych dla klienta osób. Choć dopuszczalne jest zaproponowanie problemów przez inne osoby, to klient pełni tu rolę decydującą. Taki przegląd problemów jest również pożyteczny w pracy z klientem, który nie chce współpracować. Na tym etapie można zastosować techniki:
 - ➔ **Przeszukiwanie problemów** (*problem scanning*) – technika podobna do metody burzy mózgów polega na poproszeniu klienta o wymienienie wszystkich bez wyjątku problemów: materialnych, zawodowych, małżeńskich, rodzinnych, sąsiedzkich, emocjonalnych, psychicznych. Pracownik nie powinien dopytywać o szczegóły ani proponować rozwiązań. Warto zrobić wspólnie z klientem listę problemów.
 - ➔ **Szczegóły problemu** (*problem details*) – na tym etapie pogłębiany wiedzę o trudnościach. Pracownik socjalny zadaje pytania otwarte i zachęca klienta do odpowiedzi na pytania zaczynające się od „kto”, „co”, „kiedy”, „gdzie”, „dlaczego” i „jak”, a także prosi o dalsze wyjaśnienia dotyczące problemów. W ten sposób klient dzieli problem na mniejsze części.
 - ➔ **Priorytetowe problemy** (*problem priorities*) – na tym etapie pracownik z klientem nadają priorytety problemom, aby następnie wskazać tzw. problemy celowe (max. 3 problemy wybrane z listy), nad którymi będą pracować. Podczas wyboru problemów priorytetowych warto zastanowić się:
 - Czy problem jest pilny i nagły?
 - Jakie są konsekwencje złagodzenia problemu?
 - Jakie są szanse sukcesu na rozwiązanie problemu?
 - Jakie są możliwości pracownika socjalnego i instytucji udzielenia wsparcia i pomocy w rozwiązaniu problemu?
 - Jaka jest motywacja klienta do pracy nad problemem?
 - Jakie jest wsparcie innych, na które może liczyć klient?

- Jaka jest specyfika problemu?

2. **Wyznaczanie celu/ów i ram czasowych.**

- ➔ W pierwszej kolejności należy sformułować cele, przy zachowaniu zasad:
 - To klient powinien zdefiniować samodzielnie cele, będzie miał większą motywację do ich realizacji
 - Należy rozważyć wszelkie przeszkody i ograniczenia w realizacji celu
 - Należy rozważyć czy, w jakim zakresie i jak należy pomóc klientowi w osiągnięciu celu
 - Cele powinny być: jasne, precyzyjne, konkretne, osiągalne i mierzalne
- ➔ Następnie należy ustalić limit czasowy na osiągnięcie celu, przy czym również należy wziąć pod uwagę szanse na realizację celu oraz przewidzieć zagrożenia i przeszkody. Ramy czasowe motywują do działania oraz monitorowania postępów. Należy również ustalić zasady dalszej współpracy: czas trwania współpracy, liczbę i czas trwania spotkań (np. będziemy się spotykać raz w tygodniu przez trzy miesiące na godzinne spotkania).
- ➔ Wszystkie podjęte ustalenia należy udokumentować w formie pisemnego porozumienia, warto wręczyć kopię tego „kontraktu” klientowi.

3. **Planowanie zadań.** Planujemy z klientem zadania, które powinny zostać wykonane, aby zbliżyć się do celu, mają one stanowić sekwencję powiązanych ze sobą kroków. Mogą to być aktywności o różnym charakterze (poszukiwanie pracy, przeglądanie ogłoszeń w celu poszukiwania mieszkania, odwiedzanie urzędów/instytucji, ale również przemyślenie uczuć, dokumentowanie swoich reakcji/zachowań) i mogą angażować klienta, pracownika socjalnego i osoby trzecie (pewne zadania można wykonywać oddzielnie „ja zrobię x, a ty y”, niektóre wspólnie „razem zrobimy x”, niektóre w relacji zależności „ja zrobię x, jeśli ty zrobisz y”). Zadania mają stanowić sekwencję w kilku krokach (Lishman 1996: 214-215):

- ➔ Ogólny zarys zadania
- ➔ „Zwiększenie zaangażowania”, w ramach którego pracownik socjalny prosi klienta o rozważenie korzyści z realizacji zadania oraz sam je wyjaśnia
- ➔ „Planowanie wdrożenia zadania”, czyli omówienie szczegółów planu
- ➔ „Analizowanie przeszkód”, czyli rozważanie wszelkich trudności oraz sposobów ich przezwyciężania
- ➔ „Modelowanie, próby i działania praktyczne” (np. klient odbywa w obecności pracownika socjalnego rozmowę telefoniczną, pracownik może wskazać i skorygować ewentualne błędy)
- ➔ „Podsumowanie zadania”, zadania podsumowujemy po osiągnięciu celu, ale również podsumowujemy postępy na każdej sesji.

4. **Zakończenie zaangażowania.** Powinno ono być przewidziane podczas ustalania ram czasowych, nie może być zaskoczeniem dla klienta, następuje zwykle po ok. trzech miesiącach pracy. Przedłużenie jest możliwe, ale w wyjątkowych sytuacjach, kiedy opóźnienia w realizacji zadań są niezależne od klienta (przez pracę instytucji/urzędów, chorobę, radykalną

zmianę sytuacji klienta np. bezdomność) bądź kiedy jest to klient wymagający dłuższego wsparcia pracownika (np. w przypadku osób starszych, kiedy kontakt jest bardziej długotrwały, ale sesje mają charakter raczej rewizji zorganizowanych usług albo w przypadku osób, co do których sąd wydał nakaz prowadzenia nadzoru). Każdorazowo w takiej sytuacji należy wyznaczyć kolejne cele, terminy (ponownie na kolejne trzy miesiące), spisać porozumienie (czyli *de facto* rozpocząć sekwencję od początku).

5.5. Koncepcja mocnych stron

Teorie oparte na mocnych stronach (*strength-based approach*) odeszły od postrzegania klienta w kategoriach ułomności, deficytów i patologii oraz co za tym idzie od pracy w modelu medycznym, czy wychowawczym, a wpisały się w nurt empowerment. Koncepcja mocnych stron opiera się na następujących założeniach:

1. Każda jednostka – bez względu na problemy, czy zachowanie (np. dewiacyjne, przestępcze) – posiada mocne strony, zdolności, zasoby.
2. Mocne strony mogą być nieuświadomiane, nieodkryte bądź zapomniane, ale możliwe jest ich wydobywanie przy wsparciu pracownika socjalnego.
3. Kryzysy, negatywne doświadczenia, takie jak trauma, choroby, utrata również mogą być źródłem, a przynajmniej szansą na odkrycie mocnych stron.
4. Celem pracy socjalnej jest usamodzielnienie klienta, pracownik socjalny wierzy w możliwości i zaradność klienta, czyli umiejętność poradzenia sobie w różnych sytuacjach. Jego rolą jest wydobywanie mocnych stron, przy czym sam (wraz z instytucją, którą reprezentuje) stanowi ważne źródło wsparcia i zasobów.
5. Podstawową metodą jest współpraca z klientem, zachęcanie go i prowadzenie podczas samodzielnego wykonywania zadań i rozwiązywania problemów, ponieważ ludzie są bardziej skłonni do zmiany, jeśli są podmiotami zaangażowanymi w ten proces aniżeli przedmiotem zmian, inicjowanych przez innych (Barton 2006).

Glicken (2004) wyróżnił aż 45 rodzajów mocnych stron w pięciu kategoriach:

Tabela 5.3. Kategorie i rodzaje mocnych stron klienta.

Kategorie	Mocne strony
Umiejętności i inteligencja potrzebne w radzeniu sobie z trudnościami i przeciwnościami	Umiejętności: radzenia sobie, rozwiązywania problemów, komunikacyjne, podejmowania decyzji, interpersonalne, umiejscowienia kontroli, wykorzystania alternatywnych sposobów rozwiązywania problemów, inteligencja finansowa i emocjonalna, kreatywność, ciekawość, elastyczność, tolerancja, determinacja, wytrwałość, podejmowanie ryzyka, prężność, różnorodność, pogoda ducha, skoncentrowanie na teraźniejszości, refleksyjność, rozróżnianie „potrzebować” od „chcieć”
Sukces	Wcześniejsze i obecne sukcesy życiowe, osiągnięcia edukacyjne i w pracy
Kulturowe i społeczne zasoby tkwiące w środowisku	Kulturowe zasoby, sieci wsparcia, relacje ze „znaczącymi innymi”, bliskość i zaufanie

Kategorie	Mocne strony
Cechy osobiste	Wygląd, zwyczaje zdrowotne, własna koncepcja siebie, wyjątkowość, poziom rozwoju moralnego, stopień odpowiedzialności, duchowość lub religijność, introspekcja, wewnętrzny spokój, pasje, przekonania
Motywacja do poprawy	Dotychczasowe próby rozwiązywania problemów, poziom motywacji do rozwiązywania aktualnych problemów, potrzeba bycia autonomicznym i niezależnym

Źródło: Glicken (2004) za: Yip (2008).

Przyjrzyjmy się strategiom interwencji w ramach podejścia opartego na mocnych stronach:

1. Pozytywna relacja między klientem a pracownikiem – klient i pracownik są partnerami w interwencji, a ich silna i pozytywna relacja są ułatwieniem w rozwiązywaniu problemów, pracownik socjalny staje się znaczącym innym, który wierzy, zachęca i mobilizuje do rozwijania swojego potencjału. Dobre relacje z klientem oparte są na szacunku do klienta bez względu na to, jakie ma problemy życiowe oraz na cierpliwym towarzyszeniu klientowi w trakcie całej interwencji.
2. Współpraca z klientem w celu opracowania planu pomocy – pracownicy socjalni powinni pomóc klientom sformułować plan obejmujący zasadnicze cztery części (Tice, Perkins 1996):
 - ➔ Aktualna sytuacja klienta (Co się teraz dzieje?)
 - ➔ Osobiste cele klienta (Chciałbym osiągnąć...)
 - ➔ Wewnętrzne i zewnętrzne zasoby klienta (Co wykorzystywałem/am? Co mogę wykorzystać?)
 - ➔ Najważniejsze potrzeby klienta (Jakie podjąć kroki?)

Powyższe cztery elementy powinny być zastosowanie do każdego z wymienionych obszarów:

- ➔ Warunki życia (Moja sytuacja)
 - ➔ Wsparcie społeczne (Kto jest dla mnie ważny? Na czyją pomoc mogę liczyć?)
 - ➔ Relacje (Jak się czuję w relacjach z innymi i ze sobą?)
 - ➔ Opieka (Co mogę zrobić, by zaopiekować się innymi i sobą?)
 - ➔ Edukacja (Czego chciałbym się nauczyć?)
 - ➔ Czas wolny i rekreacja (Jak chciałbym spędzać czas?)
 - ➔ Zdrowie (Jak pozostać zdrowym fizycznie i psychicznie?)
 - ➔ Kondycja finansowa (Jaka jest moja sytuacja materialna?)
3. Wprowadzenie planu – spontaniczny i ciągły proces rozwoju możliwości poprzez:
 - ➔ Podejmowanie codziennych działań i aktywności
 - ➔ Rozwiązywanie problemów, podczas których pracownik wspiera klienta w kształtowaniu umiejętności rozwiązywania problemów
 - ➔ Rozpoznawanie nowych możliwości przez klienta, pomagają w tym pracownik socjalny oraz osoby znaczące dla klienta
 - ➔ Rzecznictwo, czyli praca z- i na rzecz klienta (szerzej rozdz.5.9).

Podejście takie stanowi wyzwanie dla pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne ze względu na kwestie moralne i prawne. Jeśli jednak bliskie jest pracownikowi podejście upodmiotawiające i antyopresyjne, to praca socjalna oparta na mocnych stronach jest obiecującym podejściem do pracy z osobami niedostosowanymi, czy z przestępczą przeszłością i innymi kategoriami klientów niedobrowolnych. I choć w pracy z młodzieżą i dorosłymi opuszczającymi placówki resocjalizacyjne nadal dominuje podejście oparte na diagnozowaniu deficytów, zagrożeń, problemów, to coraz częściej dostrzega się użyteczność podejścia opartego na mocnych stronach, zarówno dla osób skazanych, jak i dla społeczności lokalnych, które nie są często przygotowane na przyjęcie osób opuszczających placówki resocjalizacyjne (Barton 2006, Clark 1996, Kurtz, Linneman 2006, Page, Schaefer 2011). Z badań wynika, że młodzi opuszczający placówki resocjalizacyjne lepiej i bardziej pozytywnie reagowali na kuratorów sądowych wtedy, gdy ci kształtowali relacje z młodymi na zasadach opartych na mocnych stronach (a nie w oparciu o model oparty na deficytach i porażkach). W podejściu zorientowanym na mocne strony, kurator sądowy zamiast wskazywać młodemu człowiekowi, czego mu potrzeba i karać za niewykonanie zadań, umie słuchać osób pozostających pod dozorem kuratorskim, angażuje je do wspólnego tworzenia planów, monitoruje postęp (choćby mały) i pomaga odnaleźć zasoby, które pomogą w osiągnięciu celu, a sankcje używa tylko w wyjątkowych sytuacjach naruszających warunki dozoru. I choć omawiany model nie stanowi panaceum, to wskazuje się, że jego zastosowanie pozwala z sukcesem zakończyć okres dozoru, a osobom stać się samodzielnymi i osiągnąć stabilizację (Page, Schaefer 2011).

5.6. Model systemowy i ekologiczny

Model systemowy i ekologiczny oraz szersze, powstałe z połączenia dwóch poprzednich, podejście ekosystemowe wywodzi się z ogólnej teorii systemów oraz koncepcji ekologicznych. Teorie te stanowią, że człowiek i obszary jego funkcjonowania (rodzina, szkoła, praca, polityka i in.) stanowią układ wzajemnie powiązanych elementów. W diagnozie i pracy socjalnej należy dostrzegać zarówno poszczególne jednostki, jak i szersze środowisko i systemy: rodzinę, instytucje, społeczeństwo, gospodarkę i politykę. Wszystkie te elementy są od siebie wzajemnie zależne i wpływają jedno na drugie, nie należy zatem żadnego pomijać, bowiem każdy element odegrał pewną rolę w pojawieniu się problemu i każdy może być ważny w terapii i pracy socjalnej.

Podejście ekosystemowe jest modelem teoretycznym opartym na kilku założeniach:

- ➔ Jednostka jest w nieustannej relacji ze środowiskiem
- ➔ System to wzajemnie powiązane części (podsystemy), które tworzą uporządkowaną całość
- ➔ Każdy subsystem wpływa na inne części oraz na całość, przy czym są to relacje wielostronne
- ➔ System dąży do zachowania równowagi, choć czasem pojawia się stan nierównowagi lub blokada w osiągnięciu celów
- ➔ Funkcjonowanie jednostki nadaje kształt rodzinie i szerszym systemom (środowisko, instytucje itd.), a rodzina i pozostałe systemy wpływają na indywidualne patologie
- ➔ Każdy system ma swoje granice, strukturę, a jej części wypracowują swoiste role i sposób komunikacji, wszystko to wpływa na funkcjonowanie jednostki

- ➔ Celem pracy socjalnej zatem nie jest szukanie winnego problemu, ale przyjrzenie się interakcjom, jakie zachodzą między poszczególnymi elementami i wpływowi, jaki wywierają na kształt problemu (por. Robbins, Chatterjee, Canda 2011).

Choć perspektywa ekosystemowa nie jest modelem praktycznym, doprowadziła do zmian m.in. w systemie opieki nad dziećmi, jego zasady stosuje się również w systemowej terapii rodzin, czy w diagnozie i pracy z klientem (przykład genogramu i ekomapy, patrz rozdział 7.1.2.).

Posłużmy się przykładem. *Kobieta doświadczająca wieloletniej przemocy ze strony partnera nie ma się do kogo zwrócić po pomoc. Rodzina kobiety stoi na stanowisku, że rodzina jest najwyższą wartością i nie należy jej rozbijać, podobnie uważa przyjaciółka i ksiądz. Po kolejnej kłótni z użyciem przemocy, kobieta w obronie własnej rani partnera nożem. W rezultacie tych wydarzeń, mężczyzna umiera, a kobieta zostaje skazana. Ich wspólne dziecko trafia do placówki opiekuńczej, przez co ma problemy emocjonalne i trudności w nauce. Nosi stygmat dziecka zabójczyni i dziecka placówki, czuje się odrzucone, konflikty z rówieśnikami nasilają się, zaczyna sprawiać coraz większe kłopoty wychowawcze. Sprawa jest skomplikowana, dotyczy trzech pokoleń i wielu systemów, takich jak: rodzina, przyjaciele, społeczne stereotypy i dyskryminacja, kościół, szkoła, system sprawiedliwości, placówka opiekuńcza i zakład karny. Czy należy szukać winnego? Jaki problem jest najważniejszy: problemy w nauce dziecka, problemy wychowawcze, kryzys i żałoba dziecka po stracie ojca i matki, kontakt dziecka z matką i dalszą rodziną? Jakie podjąć działania: pracę wychowawczą z dzieckiem, pracę ze szkołą i placówką opiekuńczą, interwencję kryzysową, pracę terapeutyczną z matką, czy z dzieckiem również? Model ekosystemowy pokazuje, że żaden z tych problemów nie powinien być rozpatrywany w oderwaniu od pozostałych, że każdy z nich wpływa na pozostałe i powoduje nowe problemy tworząc zakłęty krąg. Kluczowe jest rozpoznanie wszystkich problemów w różnych obszarach, wyznaczenie najważniejszych celów (porównaj rozdz. 5.4. i 7.2.1.), ale przede wszystkim zaangażowanie pracowników różnych specjalności, współpraca oraz koordynacja pracy nad różnymi problemami. Niewątpliwą zaletą tego podejścia jest praca na wielu poziomach (indywidualnym, rodzinnym, współpraca z innymi instytucjami, ale również reformy społeczne), jednak podejście zupełnie holistyczne nie jest możliwe biorąc pod uwagę choćby możliwości pracy jednego pracownika socjalnego.*

5.7. Praca socjalna skoncentrowana na rozwiązaniach

Podejście zorientowane na rozwiązanie jest nowoczesnym i oryginalnym modelem udzielania pomocy opartym na specyficznym sposobie postrzegania natury problemów. Współcześnie jest to szerokie podejście terapeutyczno-pomocowe wykorzystywane m.in. w terapii indywidualnej, terapii rodzin, pracy socjalnej, edukacji, zarządzaniu zasobami ludzkimi (stąd zróżnicowana terminologia terapia skoncentrowana na rozwiązaniach/ krótkoterminowa terapia skoncentrowana na rozwiązaniach/ podejście skoncentrowane na rozwiązaniach). Ten nurt psychoterapeutyczny miał swój początek w latach 70. XX w. w Stanach Zjednoczonych w Brief Family Therapy Center w Millwaukee, a za jego głównych twórców uznaje się Steve'a de Shazera oraz Insoo Kim Berg. W Polsce TSR pojawiła się jako podejście psychoterapeutyczne w 1990 r. i od tego czasu zyskała dużą popularność w kręgach psychologicznych i akademickich. Praca socjalna nadal jednak pozostaje obiecującym obszarem do wykorzystania podejścia skoncentrowanego na rozwiązaniach

(w Polsce używane jest nawet pojęcie wprowadzone przez Tomasza Świtka „praca socjalna skoncentrowana na rozwiązywaniu”).

Podejście skoncentrowane na rozwiązywaniu jest podejściem krótkoterminowym, zorientowanym na pozytywną wizję przyszłości (a nie na przeszłość czy teraźniejszość jako źródła problemu), skoncentrowanym na poszukiwaniu rozwiązań i osiągnięciu celów (nie zaś na analizie problemów i deficytów). Jest podejściem oryginalnym pośród teorii pracy socjalnej, ponieważ jednocześnie:

- ➔ ma bogate zaplecze teoretyczne (które czerpie z teorii filozoficznych, socjologicznych, psychologicznych takich jak konstrukcjonizm społeczny, postmodernizm, filozofia języka, teoria komunikacji, teorie systemowe, podejście narracyjne),
- ➔ jest podejściem praktycznym (proponuje konkretne techniki i narzędzia pracy z klientem),
- ➔ jest podejściem opartym na dowodach (co oznacza, że należy do tych terapii, których skuteczność jest potwierdzana w badaniach),
- ➔ jest podejściem przełamującym dotychczasowe spojrzenie na terapię i pracę z klientem (co przedstawiono poniżej).

Tabela 5.4. Porównanie podejścia tradycyjnego – zorientowanego na rozwiązywanie problemów (*Problem-Solving Approach*) i podejścia nowoczesnego – skoncentrowanego na rozwiązywaniu (*Solution Focused Approach*).

Podejście zorientowane na rozwiązywanie problemów	Podejście skoncentrowane na rozwiązywaniu
Rozumienie terapii	
Terapia długotrwała, której celem jest dotarcie do źródła problemu (terapia nierzadko kosztowna, bolesna, niosąca ryzyko uzależnienia klienta)	Terapia krótkoterminowa, której celem jest poszukiwanie rozwiązań (terapia mniej kosztowna, pozytywna, o mniejszym prawdopodobieństwie uzależnienia)
Terapia powinna być prowadzona z klientem świadomym, czym jest i na czym będzie polegała terapia	Terapia może być prowadzona z osobami o niskich kompetencjach poznawczych, o niskim wykształceniu
W centrum negatywna przeszłość i teraźniejszość jako źródło problemu	W centrum pozytywna wizja przyszłości
Cel i metody terapii/ pracy socjalnej	
Analiza problemów i deficytów	Poszukiwanie mocnych stron i zasobów oraz wyjątków od problemu
Rozwiązywanie problemów	Poszukiwanie rozwiązań, osiągnięcie celów
Zmiana zachowania problemowego klienta	Zmiana języka
Rola terapeuty, pracownika socjalnego i klienta	
Pracownik socjalny, terapeuta jest ekspertem w kwestii problemu i życia klienta	Ekspertem jest klient, sam wie, co dla niego najlepsze
Pracownik socjalny, terapeuta proponuje/narzuca cel i metody terapii	Klient decyduje o celu i metodach pracy
Rodzaj relacji	
Relacja asymetryczna, hierarchiczna, dominujący terapeuta/pracownik socjalny, podporządkowany klient	Relacja partnerska
Relacja oparta na języku medycznym i psychologicznym, który jest hermetyczny, a czasem opresyjny	Relacja upodmiotawiająca, bo oparta na języku i słownictwie klienta

Źródło: opracowanie własne.

Poniżej zostanie przedstawiona podstawowa krótka charakterystyka pracy socjalnej z wykorzystaniem zasad podejścia skoncentrowanego na rozwiązaniach (polskiemu czytelnikowi dostępna jest już bogata literatura przedmiotu, por. Berg, Miller 2000, De Jong, Berg 2007, Krasiejko 2010, Milner, O'Byrne 2007, Miś 2008, 2010, 2012, Nelson 2007, Szczepkowski 2007, 2010, Świtek 2007). Autorzy wskazują, że **podstawowe zasady** podejścia zrywającego z dotychczasowym zorientowanym na rozwiązywanie problemu są następujące:

1. Centralna filozofia:
Jeśli coś się nie zepsuło, nie naprawiaj tego
Jeśli coś działa, rób tego więcej
Jeśli coś nie działa, rób coś innego.
2. Terapeuta nie musi znać przyczyn problemu, ani nawet wiedzieć, czego dotyczy, żeby pomóc klientowi go rozwiązać.
3. Nie musi istnieć związek między problemem a rozwiązaniem.
4. Pacjenci/ klienci znają rozwiązania swoich problemów. Oni tylko nie wiedzą, że je znają – celem pracy socjalnej jest uświadomienie klientom kiedy/ w jakich sytuacjach pomyślnie radzą sobie z problemem, następnie wydobyć wizję przyszłości oraz dążenie do realizacji celów.
5. Odrzucenie myślenia o patologiach i problemach klienta na rzecz myślenia o pozytywnej przyszłości, o rozwiązaniach.
6. Proces zmiany polega na poszukiwaniu tego, co pozytywne, a jej celem jest tworzenie nowych rozwiązań i historii życia.
7. Tylko mała zmiana jest potrzebna.
8. Klienci posiadają zasoby i siły potrzebne do zmiany, pracownik może je tylko wydobyć.
9. Jest zgodna z podstawowymi wartościami i nowoczesnymi modelami praktyki pracy socjalnej, takimi jak empowerment, antydyskryminacyjna/antyopresyjna praca socjalna, praca oparta na mocnych stronach.

Wskazuje się, że siła i popularność pracy socjalnej prowadzonej w oparciu o zasady podejścia zorientowanego na rozwiązania wynika z wielu **zalet i możliwości wykorzystania teorii i metody**:

- ➔ W pracy z jednostką i grupą, w terapii par i terapii rodzin,
- ➔ W pracy z osobami z problemami emocjonalnymi i zaburzeniami psychicznymi, takimi jak lęki, depresja
- ➔ W pracy z osobami z zaburzeniami zachowania, w tym z dziećmi i młodzieżą (np. z trudnościami w uczeniu się i problemami z zachowaniem w szkole, opuszczającymi naukę szkolną, z zachowaniami dewiacyjnymi, nadużywającymi środki psychoaktywne)
- ➔ W pracy z osobami bezrobotnymi
- ➔ W pracy z osobami uzależnionymi
- ➔ W pracy z rodzicami zaniedbującymi dzieci
- ➔ W pracy ze sprawcami przemocy
- ➔ W pracy z przestępcami, w tym z recydywistami
- ➔ W pracy z osobami z poczuciem bezradności, ponieważ krótkoterminowa TSR nie uzależnia od relacji pomocowej ze względu na krótki czas trwania i stosowane zasady i techniki pracy opartej na mocnych stronach i poszukiwanie sposobów radzenia sobie

- ➔ W pracy z klientami z niższych klas społecznych i środowisk wykluczonych, dzięki jasnym, zrozumiałym zasadom i używaniu języka ze świata klientów.

Specyficzna grupa klientów pomocy społecznej, jaką są osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne i zakłady karne oraz ich rodziny zmagają się z większością ww. problemów. Są to osoby, które przejawiają problemy z zachowaniem (aż do dewiacyjnych i przestępczych), to osoby uwięzione w przemoc, z problemem uzależnień, skonfliktowane z rodziną, pozostające bez pracy, nierzadko pochodzące ze środowisk wykluczonych, często recydywiści. Jak pokazują badania nad pracą metodą TSR, 77% klientów ośrodka BSFT wykazało poprawę między pierwszą a ostatnią sesją terapii (w porównaniu z 66% w przypadku pacjentów uczestniczących w innych formach terapii i grupą o połowę mniejszą pacjentów nieuczestniczących w żadnej terapii) (Lambert, Bergin 1994). Badania prowadzone są również nad skutecznością pracy z tą szczególnie interesującą nas grupą klientów (Milner, Jessop 2003, Newsome 2004, Corcoran 1997, Lee, Greene, Rheinscheld 1999, Lee, Sebold, Uken, 2003, Lindfors, Magnusson 1997), ich wyniki wskazują, że można mówić o ogólnej skuteczności i wydajności tej metody w pracy socjalnej i terapeutycznej. Lindfors i Magnusson analizowali skuteczność TSR w obniżaniu stopnia recydywy (powrotu do przestępstw) więźniów w Sztokholmie. Badacze wylosowali 30-tu więźniów i przydzielili ich do grupy badanej, która otrzymywała średnio pięć jedno/dwugodzinnych sesji terapii skoncentrowanej na rozwiązywaniu (wyniki porównywano z 30-osobową grupą kontrolną, która nie uczestniczyła w żadnej terapii poza programem obejmującym wszystkich więźniów). Poziom recydywy po 12 miesiącach od zwolnienia z więzienia wynosił: w grupie badanej 53%, a w grupie kontrolnej 76%, po 16 miesiącach od zwolnienia z więzienia poziom recydywy wynosił: w grupie badanej 60%, a w grupie kontrolnej 86%. Poza tym, powtórne przestępstwa popełniane przez osoby po terapii TSR były mniej poważne. Taki efekt terapii uznano za sukces dla społeczności lokalnej i budżetu w systemie więziennictwa (*ibidem*).

Praca skoncentrowana na rozwiązaniach prowadzona z przestępcami, w tym młodocianymi stanowi pewien proces o dających się wyodrębnić etapach, który opisała Corcoran (1997). Na każdym etapie stosujemy inne techniki pracy.

1. Pierwszym etapem jest **włączanie**, czyli nawiązanie kontaktu i pozytywnej relacji z klientem, należy unikać pośpieszania, konfrontacji, wykładów i dawania rad, nie należy naciskać, pouczać, wywierać presji na rozmowę o przestępstwie (czy innych zachowaniach niewłaściwych).
2. Kiedy klient poczuje się komfortowo, należy **rozpoznać, jaki rodzaj relacji (współpracy, goszczenia czy narzekania) pomiędzy klientem a pracownikiem ma miejsce**, każda z nich bowiem kształtuje inne sposoby pracy z klientem. Najczęstszym rodzajem relacji między pracownikiem a klientem-przestępcą jest relacja goszczenia, ponieważ klient zgłosił się namówiony na wizytę bądź do niej zmuszony (np. nakazem sądu). Użyteczne pytania, których celem jest rozpoznanie potrzeb klienta powinny być indywidualnie dopasowane (Berg i Reuss 2013:22-23), np.:

- ➔ Kiedy klient został przysłany lub zmuszony przez kogoś innego:
- Czyj to był pomysł, żeby pan tu przyszedł?
 - Co takiego mogło sprawić, że...kurator/matka... sądzi, że potrzebuje pan tej wizyty?

- *Czy zgadza się pan z ... (żoną/ kuratorem)., że przyjdzie tutaj i spotkanie ze mną jest dobrym pomysłem?*
 - *Co takiego musiałoby się zdarzyć, aby ... (żona/kurator).. uznał, że nasze spotkania były dla pana pomocne?*
 - *Jak inaczej zachowa się, gdy zauważy u pana te zmiany?*
 - *W jaki sposób to będzie dla pana pomocne?*
 - *Czy są teraz takie okresy, kiedy dokonuje pan choćby niewielkich zmian?*
 - *Proszę powiedzieć, jak pan to robi?*
 - *Czego wymaga od pana podtrzymywanie tych drobnych zmian?*
- ➔ Kiedy klienci sami poszukują pomocy:
- *Co takiego musi się dzisiaj wydarzyć, żeby mógł pan powiedzieć, że przyjdzie tutaj było dobrym pomysłem?*
 - *Co będzie wtedy inaczej w pana życiu?*
 - *Kto przede wszystkim zauważy, że dokonał pan zmian?*
 - *Co on/ona zrobi inaczej? Jaką różnicę spowoduje to w waszej relacji?*
 - *Co jeszcze innego pan zauważy, co przekona pana, że zrobił pan właściwą rzecz, przychodząc dzisiaj do mnie?*
 - *Co mogę zrobić, żeby pomóc panu uporządkować pańskie życie?*
 - *Jaki będzie pierwszy mały krok, który powinien pan zrobić, żeby ruszyć we właściwym kierunku?*
 - *Co jest potrzebne, żeby nadal zmierzał pan w tym kierunku?*
 - *Jakie jeszcze różnice zauważy pan po 3/6/9 miesiącach?*
 - *W jaki sposób wprowadzenie tych zmian dzisiaj, zaowocuje w przyszłości?*
3. W przypadku relacji goszczenia i tego specyficznego rodzaju klienta, możemy w pierwszej kolejności usłyszeć od klienta np. „chcę, aby wszyscy dali mi spokój”. Kolejny etap, jakim jest **ustanowienie celów** warto zainicjować wtedy pytaniem „Więc, jak pan myśli, co jest potrzebne, żeby ta czy tamten, odczepili się od pana?” lub „co Twój kurator/ ojciec/ Twoja żona powinna zobaczyć, żeby uznać, że nie musisz tu więcej przychodzić?”. W dalszej kolejności, dla skutecznego formułowania celu używa się takich technik, jak pytanie o cud i pytanie o wyjątki.

Pytanie o wyjątki

Wyróżniamy dwa rodzaje wyjątków od problemów klienta. Pierwszy rodzaj wyjątków to te, które klient stwarza dzięki temu, że celowo coś robi. Drugi rodzaj występuje wówczas, gdy problem nie wydaje się być aż tak uciążliwy. Dla celów terapeutycznych, najbardziej użyteczne są wyjątki stworzone przez klienta. Naszymi narzędziami terapeutycznymi są pytania: Kto?, Co?, Kiedy?, Gdzie? oraz najważniejsze – Jak? Rozmowa na temat wyjątku jest usiana dociekaniem: „Jak pan to zrobił?” albo „Czy jest pan w stanie zrobić to ponownie?” lub „Jak zdaniem pana żony to się udało?” oraz „Co musiałoby się stać, żeby to się powtórzyło?”. Te pytania kierują klienta w stronę rozwiązania, które jest realistyczne i wykonalne w jego sytuacji życiowej. Konkretniejsze pytania mogą włączać wizję momentu niepopelniania przestępstw, np. „Co się zmienia, kiedy jesteś w stanie uniknąć kłótni/ bójk/ upicia się?”, „Co się zmienia, gdy kolegujesz się z dobrymi dla ciebie kolegami?”.

Pytanie o cud

Pytanie o cud to technika uwolnienia u klienta wyobrażeń na temat rozwiązania problemu, jakiegoś przypuszczalnego momentu, w którym problemy (nie ogólnie, ale te, przez które znalazł się u pracownika socjalnego) nie istnieją. Pytanie o cud brzmi:

„Przypuśćmy, że dzisiejszej nocy, kiedy pójdzie pan spać (pauza), wydarzy się cud i problemy, z którymi pan tu przyszedł, zostaną rozwiązane (pauza). Ponieważ pan śpi, nie może pan wiedzieć o tym, że cud się wydarzył, dopóki nie obudzi się pan jutro. Co innego będzie się działo jutro, dzięki czemu dowie się pan, że cud się wydarzył i że problem jest rozwiązany? Po czym pan pozna, że problemu nie ma?”. Dzięki tej technice możemy poznać, czego naprawdę pragnie klient (a nie jakie są jego „ocenzurowane” presją społeczną deklaracje, np. może okazać się, że cudem dla naszego klienta nie jest zgodny związek z żoną, ale rozstanie).

4. **Pytania o zmianę.** Zadaniem pracownika socjalnego pracującego w oparciu o zasady TSR jest wspieranie klienta w zmianie, motywowanie go do kolejnych kroków, rozszerzanie małych zainicjowanych przez klienta zmian. Berg i Reuss (2013:62-63) radzą jak wydobywać, rozszerzać i wzmacniać zmiany:

Wydobywaj

Pytaj o pozytywne zmiany.

1. Rozpocznij sesję pytaniem: „Co się poprawiło?” lub „Co pan robił, żeby pana życie zmieniło się na lepsze?”. Nie pytaj: „Czy coś się poprawiło?”, ponieważ takie pytanie skłania do negatywnej odpowiedzi. Podczas sesji eksploruj relacyjne aspekty zmiany poprzez pytanie: „Co powiedziałaaby X, że jest lepiej?”
2. Jeżeli klient narzeka, zapytaj: „Który dzień był najlepszy?” lub „Która część dnia była najlepsza?”. Badaj wyjątki od problemu poprzez pytania w rodzaju: „Proszę mi powiedzieć o okresach, kiedy pan nie pił, choćby przez krótki czas”. Następnie kontynuuj pytając: „Jak pan to zrobił?”, aż do uzyskania pełnych informacji.
3. Jeżeli klient mówi o pogorszeniu, zapytaj: „Czego to pana nauczyło?”, „Co było lepiej tym razem?” i „Co panu pomogło dalej starać się?”. Przekonałiśmy się, że zazwyczaj, kiedy klient mówi o pogorszeniu, coś negatywnego wydarzyło się w jego życiu w ciągu ostatnich 24 godzin. Kiedy dokonujemy przeglądu całego tygodnia, często przekonujemy się, że sprawy szły lepiej, zanim doszło do pogorszenia.
4. Jeżeli klient mówi o trudnościach, zapytaj: „Jak pan sobie poradził?” oraz „Co panu w tym pomogło?”

Rozszerzaj

Dopytuj o szczegóły pozytywnych zmian.

1. Kiedy: „Kiedy to się stało?”, „Co się wtedy stało?” oraz „A co się stało potem?”
2. Kto: „Kto to zauważył?”, „Kto jeszcze to zauważył?”, „Jak oni na to zareagowali?”, „Kiedy oni zareagowali inaczej niż zwykle, co pan wtedy zrobił?” i „Po czym poznał pan, że oni to zauważyli?”

3. Gdzie: „Co się tam takiego działo, co panu pomogło?“, „Czy zrobiłby pan to samo gdzie indziej?“, „Czy zrobiłby pan to samo wszędzie?“
4. Jak: „Jak pan to zrobił?“, „Skąd pan wiedział, że tak właśnie należało zrobić?“, „Jak pan (lub ktoś inny) wpadł na to, żeby to zrobić?“, „W jaki sposób to pomogło?“ oraz „Skąd pan wie, że jest w stanie robić tego więcej?“

Wzmacniaj

Upewnij się, że klient zauważa i docenia pozytywne zmiany.

1. Niewerbalnie: Pochyl się do przodu, unieś brwi, podnieś długopis i zanotuj.
2. Werbalnie: Przerwywaj klientowi wtrąceniami: „Proszę to jeszcze raz powtórzyć!“, „Co takiego pan zrobił?“ ze zdumioną miną na twarzy.
3. Komplementuj: Komplementuj klienta za to, co zrobił. Komplementuj klienta nawet za to, czego nie zrobił, mówiąc mu: „Widzę, że wie pan wystarczająco dużo, żeby się zanadto nie śpieszyć“. Oczywiście, uważamy, że najlepszy jest komplement wypowiedziany przez klienta pod własnym adresem, jak wówczas, gdy klient odpowiadając na pytanie: „Jak pan to zrobił?“ mówi: „Znam siebie wystarczająco dobrze, aby wiedzieć, że muszę coś zjeść zanim wypiję piwo“ (*ibidem*:62-63).

5. **Monitorowanie postępu.** Do skonkretyzowania własnej oceny klienta, dotyczącej jego motywacji, nadziei, postępów, wiary we własne siły, problemu i mnóstwa innych czynników związanych z jego rozwiązaniami używamy pytań skalujących. Pytań skalujących używamy w odniesieniu do szerokiego zakresu zagadnień, ze wszystkimi naszymi klientami, należącymi do wszystkich grup wiekowych. Typowe pytanie o skalę brzmi: „W którym miejscu na skali od 1 do 10, gdzie 1 oznacza największe nasilenie problemu, a 10 oznacza, że nie musi się już pan w ogóle martwić tym problemem jest pan dzisiaj? Powiedzmy, że 1 oznacza sytuację, że w ogóle nie mogliście się dogadać, a 10, że panuje między Wami pełna zgoda, gdzie jesteście na tej skali dzisiaj?“ A następnie należy zadać pytanie kolejne „co musiałbyś zrobić/ co możesz zrobić, że przesunąć się o jeden punkt?“

Skalowanie w oparciu o liczby jest łatwe i zrozumiałe niemal dla wszystkich. Jeśli jednak uznamy, że z jakichś względów nie jest to dobry sposób (bariera kulturowa, praca z dziećmi), możemy stosować również skale: procentowe (od 0 do 100%), przestrzenne (posługując się przestrzenią lub drogą od ściany do ściany, od Łodzi do Warszawy itd.), opisowe (np. przez opisanie wspinaczki pod górę) oraz symboliczne (np. buźki):



Kiedy klient oswoi się z pytaniami skalującymi, zaczynamy używać ich po prostu pytając „Gdzie siebie umiesz, na skali od 1 do 10?“ pozostawiając samemu klientowi definiowanie 1 i 10.

6. **Zakończenie.** Po kilku sesjach (trwających zwykle kilka tygodni) następuje koniec współpracy. Zmiany, które zaszły w tym krótkim czasie są tylko pozornie powierzchowne. TSR koncentruje się na małych zmianach, ale w ich rezultacie klient nabiera odwagi, śmiałości, pewności siebie, odzyskuje wiarę w siebie, poczucie kontroli nad swoim życiem i umiejętność radzenia sobie w kolejnych trudnych sytuacjach.

5.8. Antydyskryminacyjna i antyopresyjna praca socjalna

Pojęcie opresji oznacza systematyczną, celową strategię tłumienia możliwości i potencjału ludzi poprzez legitymizowanie i instytucjonalizowanie wartości niehumanitarnych. Opresja odnosi się do relacji między klientami pomocy społecznej a przedstawicielami służb społecznych, jest zatem rozumiana jako przekonania i działania pracowników służb społecznych oparte na stereotypach i uprzedzeniach, przy czym kluczowe jest uwzględnienie doświadczeń i ocen, jakie uzyskiwane są z relacji klientów pomocy społecznej. Dyskryminacja jest pojęciem pokrewnym i oznacza nierówne traktowanie jednostek i grup społecznych ze względu na ich rzeczywiste lub domniemane cechy, np. rasę, płeć, wyznanie. Dyskryminacja (w odróżnieniu od np. stygmatyzacji, czy stereotypizacji) odnosi się do zjawisk o charakterze strukturalnym czy instytucjonalnym. Dyskryminacja może mieć charakter incydentalny (gdy pracownik ulega własnym uprzedzeniom) lub instytucjonalny (gdy przepisy pozwalają na nierówne traktowanie klientów).

Podejście antyopresyjne oparte na teoriach strukturalnych, krytycznych i feministycznych konfrontuje profesjonalną pracę socjalną z potrzebą poszukiwania nowych metod pracy z grupami wykluczonymi. W praktyce pracy socjalnej postuluje się głębokie zmiany w strukturach organizacyjnych i kulturze instytucjonalnej w obszarze służb społecznych, a dyrektywy te oparte są na przekonaniu, że praca socjalna powinna wprowadzać takie zmiany, by doświadczający opresji mogli odzyskać kontrolę nad swoim życiem oraz przywrócić swoje prawo do pełnego uczestnictwa w życiu społecznym (Dalrymple, Burke 2000).

Z kolei **antydyskryminacyjna praca socjalna** – współcześnie prowadzona na rzecz kobiet, mniejszości narodowych, etnicznych, rasowych, ludzi o odmiennej orientacji seksualnej, ludzi starszych i ochrony dzieci – zorientowana jest na procesy wykluczenia, integracji i włączania społecznego ludzi zmarginalizowanych bądź zagrożonych wykluczeniem społecznym. Idea antydyskryminacji ma swoje korzenie w latach 80. XX w., kiedy to dostrzeżono potrzebę bardziej świadomego podejścia do kwestii nierówności płci czy nierówności ekonomicznych. W późniejszym okresie, zwrócono uwagę na inne formy dyskryminacji (m.in. ze względu na wiek, niepełnosprawność, czy orientację seksualną). Współcześnie, za najważniejszy cel antydyskryminacyjnej pracy socjalnej uważa się promowanie równości i społecznej sprawiedliwości. Cel ten ma odzwierciedlać wartości humanitarne w pracy socjalnej oraz najbardziej podstawowe zadanie pracy socjalnej, jakim jest przeciwdziałanie problemom społecznym.

Osoby będące w konflikcie z prawem, w tym inkarcerowane i opuszczające placówki resocjalizacyjne stanowią szczególną grupę z punktu widzenia antyopresyjnej praktyki pracy socjalnej. Po pierwsze dlatego, że osoby te mogą być sprawcami szczególnie niebezpiecznych przestępstw. W takiej sytuacji zabezpieczenie ofiar będzie stanowiło priorytet. Po drugie, praca z (byłymi) więźniami najczęściej oparta jest na założeniu, że za przestępczość odpowiedzialni są tylko i wyłącznie sprawcy przestępstw,

jest to myślenie kategoriami indywidualnymi i psychologicznymi. Aplikowanie antydyskryminacyjnej pracy socjalnej wymagałoby uruchomienia wyjaśnień w kategoriach strukturalnych i klasowych. I choć badania dowodzą, że największa grupa osób kierowanych do placówek resocjalizacyjnych rekrutuje się z warstw ekonomicznie najsłabszych i społecznie marginalizowanych, myślenie takie nie jest popularne. Po trzecie, zasady antyopresyjnej pracy socjalnej stoją niejako w sprzeczności wobec zasad środowiska, w jakim przebywają pensjonariusze placówek resocjalizacyjnych, czyli władzy, hierarchii, nadzoru, kontroli i unifikacji działań.

Warto jednak uruchomić myślenie o problemach klientów pracy socjalnej w szerszym – społecznym, strukturalnym – kontekście oraz rozważać możliwości ich rozwiązywania w praktyce zgodnie z zasadami antyopresyjnej/antydyskryminacyjnej pracy socjalnej. Jest to kierunek obiecujący m.in. w pracy z młodzieżą i kobietami mającymi w doświadczeniu karę pozbawienia wolności. Jak pokazują badania, większość kobiet jest skazywana za przestępstwa bez użycia przemocy. W dodatku są to kobiety, które doświadczają skumulowanych problemów w swoich biografiach: są ofiarami przemocy ze strony ojca i/lub męża, są nisko wykształcone, bezrobotne, uzależnione od narkotyków lub alkoholu. Mimo, że są to czynniki zarówno psychologiczne, jak i społeczne, to zachowania kryminogenne są postrzegane głównie jako wynik patologicznych osobowości. Antyopresyjna praca socjalna pozwoli jednak dostrzec wpływ czynników społeczno-ekonomicznych, płciowych, rasowych itp. oraz to, jak opór przeciwko takim okolicznościom prowadzi do dalszej kryminalizacji (np. uciekanie z domu przed przemocą, zabójstwa sprawców przemocy domowej i seksualnej, ale również „karanie” odebraniem opieki nad dziećmi kobiet, które trwają w związku z mężczyzną stosującym przemoc wobec dzieci). Ujawnianie takich mechanizmów i ustawianie pracy socjalnej z osobami po opuszczeniu placówek resocjalizacyjnych w szerszym, społecznym, strukturalnym, klasowym i genderowym, kontekście jest myśleniem przyszłościowym i innowacyjnym.

Warto sformułować **kilka zasad i technik wykorzystywanych w pracy socjalnej w podejściu antyopresyjnym/antydyskryminacyjnym**:

1. Świadome podejście do kwestii opresji – zwalczanie opresji wymaga postrzegania historii klienta z uwzględnieniem analizy kontekstu społecznego, kulturowego i politycznego oraz nazwania jego problemów w kategoriach opresji lub dyskryminacji, na którą nie miał wpływu, a której skutki pogarszają jego sytuację.
2. Świadome podejście do relacji z klientem – należy uświadomić sobie, że relacja pracownika socjalnego z klientem zawsze będzie relacją asymetryczną, w której pracownik socjalny ma przywileje i władzę, jakich nie ma klient.
3. Kształtowanie umiejętności praktycznych – wskazuje się na potrzebę ćwiczenia własnego antyopresyjnego i niestygmatyzującego podejścia w kontaktach z klientami, a dzięki temu uświadomienia sobie wagi i znaczenia ocen, jakich dokonuje się na temat klientów. Takie umiejętności można kształtować okazjonalnie poprzez uczestnictwo w warsztatach antydyskryminacyjnych oraz poddawanie się superwizji oraz stale w codziennej pracy z klientami, m.in. przez sporządzanie własnych notatek i raportów, nagrywanie własnej pracy, a następnie analizowanie używanego języka, wykorzystywanych metafor, przysłów, mitów, stereotypów (z punktu widzenia pogardliwego języka odwołującego się do autorytetu władzy, stereotypów i uprzedzeń utrwalających dyskryminację), ale również tonu głosu,

czy komunikatów niewerbalnych. Ukryte i/lub nieuświadomione praktyki wykluczające, język pełen stereotypów, uzależnianie podejmowanych działań od własnych stereotypów, częstsze stawianie wymagań i odwoływanie się do obowiązków niż do praw odbiorców pomocy społecznej, osądzanie klientów w kategoriach moralnych, czy dzielenie klientów instytucji pomocowych na lepszych i gorszych (zasługujących i niezasługujących na pomoc) to elementy dyskryminacji, która jest poważną barierą profesjonalnej pracy socjalnej.

4. Kształtowanie pracy socjalnej według określonych zasad, m.in.:

- ➔ Pierwszego kontaktu z klientem nie powinno się zaczynać od wypytywania na temat wszystkich problemów, klienci powinni mieć swobodę w dzieleniu się tymi informacjami, którymi są gotowi się dzielić.
- ➔ Należy przyrzeć się procedurom administracyjnym, jakie przechodzą klienci oraz zwrócić uwagę na te, które wywołują lęk i stres (np., należy rozważyć, czy przy pierwszym kontakcie z instytucją pomocową niezbędne jest, aby klient podawał swoje nazwisko i adres, jeśli jest to element zawstydzający i stresujący).
- ➔ Priorytetem powinna stać się pomoc dla tych, którzy najdotkliwiej doświadczają skutków pozbawienia wolności, zamiast kierować w pierwszej kolejności pomoc do tych, którzy stanowią najliczniejszą grupę.
- ➔ Spojrzenie „oczami klienta”, próba postawienia się w jego sytuacji, a w konsekwencji stawianie realnych do możliwości klienta wymagań (np. nie nakazywanie podjęcia pracy bez uświadomienia sobie realnych możliwości zatrudnienia osoby karanej).
- ➔ Praca nie tylko metodą indywidualnego przypadku, ale przede wszystkim tworzenie grup wsparcia/ samopomocy oraz organizowanie środowiska lokalnego (badania i praktyka dowodzą, że najbardziej skuteczne są działania grupowe, w których najbardziej zaangażowani są byli skazani, ich rodziny oraz społeczności lokalne).

5.9. Koncepcja *empowerment* i *advocacy*

Empowerment (upodmiotowienie, upęłnomocnienie) to idea, stanowisko, w którym – podobnie jak w nurcie antyopresyjnym i antydyskryminacyjnym – odchodzi się od postrzegania klienta w kategoriach osobistych deficytów, porażek i problemów. Jest to koncepcja interesująca dla tych pracowników socjalnych, dla których rola „terapeutyczna”, czy „medyczna” pracy socjalnej jest niewystarczająca, ponieważ charakterystyczne dla nich traktowanie klienta jako biernego odbiorcy usług socjalnych, nierzadko winnego swojej sytuacji jest nieefektywne i niehumanitarne. Praca socjalna zorientowana na upęłnomocnienie klienta wymaga przeprowadzenia zmian zarówno w sytuacji samych klientów, jak i w środowisku społeczno-politycznym. Pracownicy socjalni powinni pracować z ludźmi, by wzmocnić ich kompetencje, by zapewnić dostęp do zasobów i społecznego wsparcia, by kształtować odpowiedzialne służby społeczne oraz by wpływać na politykę społeczną. Wykorzystywanie zasad *empowerment* przebiega zarówno na poziomie aksjologicznym (jasno sformułowanych zasadach etycznych), praktycznym (pracy socjalnej z poszczególnymi klientami, grupami, społecznościami) oraz politycznym (udziału pracowników socjalnych w kształtowaniu polityki społecznej) (szerzej Miley, Dubois 2007, 2013, patrz również Kudlińska, Kacprzak 2011).

Wyrazem i formą pracy socjalnej w nurcie *empowerment* jest koncepcja rzecznictwa (*advocacy*), ponieważ świadomość praw i ich realizacja to zasady obu nurtów. Przyjęcie perspektywy opartej na prawach pozwala pełnić rolę niezależnego rzecznika/ obrońcy/ adwokata klientów instytucji pomocowych, dzięki czemu lepiej można dostrzec mocne strony, zalety, umiejętności i zasoby swoich klientów, przy czym należy być świadomym praw dorosłych klientów, jak i praw dziecka, ale także własnych praw do wsparcia, samodoskonalenia i superwizji. Rzecznictwo polega zatem na wspieraniu klientów w dążeniu do zdobycia tego, co im się należy lub powinno im się należeć (Beckett 2010:136). Rzecznictwo przyczynia się do wzrostu pewności siebie klientów oraz zapewnia, że głos usługobiorców będzie dobrze słyszalny. Rzecznictwo pomaga jednostkom uzyskać informacje, których potrzebują, zrozumieć swoje prawa, podejmować własne decyzje, czy po prostu efektywnie załatwić sprawę. Rzecznicy dbają o skuteczne świadczenie usług, negocjują z urzędami, wspierają i reprezentują interes klientów na policji, w sądach, urzędach imigracyjnych, pomagają realizować szereg spraw w imieniu klientów, których głos z różnych względów nie jest słyszalny.

Zakres rzecznictwa może być różny w zależności od umiejętności poznawczych, wykształcenia, samodzielności klienta, jak również od umiejscowienia pracownika socjalnego w systemie usług społecznych. Specjaliści (Brandon, Brandon 2001, Freddolino i in. 2004, Beckett 2010) mówią o kilku **typach rzecznictwa**:

- ➔ Rzecznictwo w najlepszym interesie klienta – pracownik rozpoznaje potrzeby klienta i oręduje za nimi niezależnie od klienta
- ➔ Rzecznictwo nastawione na klienta – pracownik rozpoznaje potrzeby klienta i angażuje go w proces podejmowania decyzji
- ➔ Bezpośrednie rzecznictwo – bezpośrednie reprezentowanie klienta i jego spraw
- ➔ Pośrednie rzecznictwo – wspieranie klientów, by byli rzecznikami we własnej sprawie.

Aby praca zgodnie z ideą *advocacy* – bez względu na jej typ – była skuteczna, musi przebiegać w odpowiednich warunkach. **Cechy efektywnego rzecznictwa to:**

- ➔ Jasny cel
- ➔ Niezależność decyzyjna i finansowa od ośrodka władzy lub pomocy społecznej, w którym zapadają kluczowe dla klienta decyzje
- ➔ Brak konfliktu interesów
- ➔ Poufność i dyskrecja
- ➔ Równy dostęp dla wszystkich klientów
- ➔ Rozwijanie innowacyjnych metod komunikacji z klientem (starszym, niepełnosprawnym, w tym głuchoniemym, chorym, w kryzysie, nieposługującym się językiem miejscowym itp.), np. za pomocą języka migowego, tłumacza/ znajomości języków obcych przez pracownika socjalnego, dzięki wysokim umiejętnościom interpersonalnym, w tym aktywnego słuchania, przy wykorzystaniu różnych środków komunikacji i metod pracy (np. narracyjna praca socjalna, wywiad biograficzny itp.)
- ➔ Praca we współpracy i w partnerstwie z innymi pracownikami i podmiotami usług społecznych.

Specyfika rzecznictwa dla (byłych) więźniów

Rzecznictwo jest obiecującą formą pracy socjalnej z grupami zmarginalizowanymi, doświadczającymi dyskryminacji zwielokrotniej i skumulowanych w biografii problemów. Do takiej grupy należą więźniowie i osoby, które opuściły placówki resocjalizacyjne i zakłady karne. Specyfika pracy rzecznika (byłych) więźniów zaczyna się już w momencie, gdy klient jeszcze przebywa w placówce/ zakładzie. Mimo, że w polskim systemie w zakładach karnych działa pomoc post-penitencjarna, która przewiduje szeroki wachlarz wsparcia dla skazanych opuszczających zakłady karne, należy zwrócić również uwagę na ułomności systemu: sama pomoc jest niewystarczająca, wychowawca ds. postpenitencjarnych jest pracownikiem zakładu karnego (jest zatem zależny od pracodawcy), podobnie kurator sądowy sporządzający program wolnościowy i kurator sądowy realizujący ten program, nadto, pomoc taka działa w systemie sprawiedliwości, a realizując ją kuratorzy nie pracują stricte w modelu empowerment i rzecznictwa. Pracownicy służb społecznych również świadczący pomoc osobom opuszczającym zakłady karne także z różnych powodów nie mogą pozwolić sobie na pracę w nurcie advocacy. Rzecznictwo na rzecz klientów będących byłymi pensjonariuszami placówek resocjalizacyjnych i karnych niesie ze sobą również dylematy:

1. Konflikt ról, gdy pracownik socjalny musi pełnić również rolę kontrolera, czy decydującego o przyznaniu zasiłku.
2. Konflikt interesów polegający na dylemacie: pozostać lojalnym wobec klienta czy wobec instytucji zatrudniającej (a nawet innych instytucji, jak sąd), rozwiązaniem tego dylematu jest funkcjonowanie rzecznictwa na zasadzie niezależności i nieograniczania przez instytucję/ organizację finansującą, a nawet stworzenie osobnego niezależnego podmiotu finansowanego centralnie ze środków publicznych.

Specyfikę rzecznictwa dla (byłych) więźniów warto przedstawić na przykładzie działania australijskiej organizacji pozarządowej Women in Prison Advocacy Network skupiającej się na działalności charytatywnej wobec kobiet przebywających w zakładach karnych i po ich opuszczeniu, wielokrotnie nagradzanej (m.in. w 2012 odebrała nagrodę Przeciwdziałania Przestępstwom i Przemocy przyznaną przez rząd australijski oraz przez Australijski Instytut Kryminologii) za swoją działalność, która przewiduje:

- ➔ podnoszenie świadomości i edukację na temat kulturowych, społecznych i ekonomicznych nierówności dotyczących skazanych kobiet poprzez zajmowanie się polityką i praktykami utrwalającymi taki rodzaj niesprawiedliwości
- ➔ rzecznictwo z i na rzecz kobiet osadzonych i po odbyciu wyroku w sprawach nierównego traktowania, szczególnie w obszarach:
 - pomocy postpenitencjarnej (w tym odpowiedniego i dostępnego mieszkalnictwa)
 - edukacji w więzieniach
 - przemocy domowej i napastowania seksualnego
 - zdrowia psychicznego, niepełnosprawności intelektualnej i upośledzenia umysłowego
 - leczenia w więzieniach
 - procedury przeszukiwania w więzieniach

- ➔ włączenie kobiet osadzonych i po odbyciu wyroku (*empower women*) do publicznej debaty i polityki podejmowania decyzji w sprawach, które je dotyczą
- ➔ rzecznictwo na rzecz zmian systemowych
- ➔ zapewnienie wsparcia w problemach ze znalezieniem pracy, bezdomności, edukacji
- ➔ zapewnienie doradztwa i opieki (według specjalnego programu mentoringu) [http://www.wipan.net.au/about.html#main_container; dostęp: 31.05.2014].

Podsumowanie

W rozdziale 5 wyjaśniono czym są teorie pracy socjalnej, scharakteryzowano rodzaje teorii oraz wyjaśniono, dlaczego odwoływanie się do podstaw teoretycznych w praktyce jest tak ważne. Scharakteryzowano również najważniejsze teorie stanowiące podstawy pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne: podejście zorientowane na osobę, teorie poznawczo-behawioralne, interwencję kryzysową, model zadaniowy, perspektywę mocnych stron, model ekosystemowy, podejście zorientowane na rozwiązania, antyopresyjną i antydyskryminacyjną pracę socjalną, wreszcie rzecznictwo w duchu empowerment. Są to teorie, których skuteczność została potwierdzona w badaniach oraz które cieszą się największym uznaniem praktyków pracy socjalnej na świecie pracujących z tą specyficzną kategorią klientów. W kolejnych podrozdziałach opisano ogólne założenia teorii, ich specyfikę w odniesieniu do pracy z tą kategorią klientów oraz wskazówki praktyczne dla pracy socjalnej.

Pytania kontrolne

1. Czym są teorie pracy socjalnej, jakie znasz rodzaje teorii pracy socjalnej? Wyjaśnij czy i dlaczego znajomość teorii może być przydatna w pracy socjalnej.
2. Eklektyzm czy selektywizm w teoriach pracy socjalnej – które podejście jest Ci bliższe? Odpowiedź uzasadnij.
3. Scharakteryzuj podstawowe założenia i techniki pracy każdej z teorii, wyjaśnij jakie są możliwości wykorzystania teorii i jakie są ich ograniczenia.
4. Wyjaśnij różnice między podejściem tradycyjnym (skoncentrowanym na problemie) a nowym (skoncentrowanym na rozwiązaniach). Które z tych podejść jest Ci bliższe? Odpowiedź uzasadnij.
5. Którą teorię zastosował/a byś w pracy z różnymi typami przestępców: sprawcy przestępstw z zastosowaniem przemocy, przestępcy seksualni, kobiety, młodzież. Odpowiedź uzasadnij.
6. Którą teorię zastosował/a byś w pracy z (byłymi) więźniami o różnej charakterystyce: przestępcy o niskich kompetencjach poznawczych, klienci niedobrowolni, odmienni kulturowo. Odpowiedź uzasadnij.

Literatura

- Badura-Madej W. (red.) (1996), *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, Warszawa: Interart.
- Barczykowska A. (2011), *Podejście kognitywno-behawioralne w pracy penitencjarnej i postpenitencjarnej (na przykładzie wybranych programów korekcyjnych stosowanych w USA)*, Probacja 2.
- Barton W. H. (2006), *Incorporating the Strengths Perspective into Intensive Juvenile Aftercare*, Western Criminology Review 7(2).
- Beckett Ch. (2010), *Podstawy teorii dla praktyków pracy socjalnej*, Akademia Pedagogiki Specjalnej.
- Berg A. E., Garfield S. L. (eds.) (1994), *Handbook of psychotherapy and behavior change*, New York: Wiley.
- Berg I.K., Miller S. (2000), *Terapia skoncentrowana na rozwiązaniach. Pomaganie osobom z problemem alkoholowym*, Łódź: Wydawnictwo Galaktyka.
- Berg I.K., Reuss N.H. (2013), *Rozwiązania krok po kroku*, Łódź: CTK Solutions Now.
- Brandon D., Brandon T. (2001), *Advocacy in Social Work*, Birmingham: Venture Press.
- Clark M. (1996), *Brief Solution-Focused Work: A Strengths-based Method for Juvenile Justice Practice*, Juvenile & Family Court Journal 47.
- Corcoran J. (1997), *A Solution-Oriented Approach to Working with Juvenile Offenders*, Child and Adolescent Social Work Journal vol.14(4).
- Dalrymple J., Burke B. (2000), *Anti-opressive practice* [in:] Davies (ed.) *The Blackwell Encyclopaedia of Social Work*, Blackwell Publishing.
- Davies M. (ed.) (2000), *The Blackwell Encyclopaedia of Social Work*, Blackwell Publishing.
- De Jong P., Berg I. K. (2007), *Rozmowy o rozwiązaniach*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Doel M., Marsh P. (1992), *Task-Centred Social Work*, Ashgate.
- Duraj-Nowakowa K., Gruca-Miąsik U. (red.) (2010), *Kierunki zmian w pedagogice opiekuńczej i pracy socjalnej*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Eaton Y., Roberts A. (2009), *Front Line Crisis Intervention* [in:] Roberts (ed.) *Social Workers' Desk Reference*, New York: Oxford University Press.
- Fidelus A. (2010), *Podejście nastawione na osobę w procesie probacji*, Probacja, 1, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Ekspertyz Sądowych.
- Freddolino P., Moxley D, Hyduk C. (2004), *A Differential Model of Advocacy in Social Work Practice*, Families in Society, 85(1).
- Friednship C., Blud L., Erokson M., Travers R. (2002), *An Evaluation of cognitive behavioral treatment for Prisoners*, Findings, 161.

- Glicken M. (2004), *Using the Strengths Perspective in Social Work Practice*, Boston: Pearson.
- Goldberg E M, Gibbons G, Sinclair I (eds.) (1984), *Problems Tasks and Outcomes: Evaluation of Task-centred Casework in Three Settings*, London, George Allen and Unwin.
- Goldberg E.M., Stanley S.J., Kenrick J. (1984), *Task-centred casework in a probation settings* [in:] Goldberg, Gibbons, Sinclair (eds.) *Problems Tasks and Outcomes: Evaluation of Task-centred Casework in Three Settings*, London, George Allen and Unwin.
- Howe D. (2011), *Krótkie wprowadzenie do teorii pracy socjalnej*, Warszawa: Instytut Rozwoju Służb Społecznych.
- Kantowicz E. (2005), *Praca socjalna w Europie. Inspiracje teoretyczne i standardy kształcenia*, Olsztyn: Wyd. UWM.
- Kantowicz E., Leszczyńska-Rejchert A. (red.) (2012), *Stereotypy w pracy socjalnej i resocjalizacji*, Toruń: Wydawnictwo Akapit.
- Krasiejko I. (2010), *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście skoncentrowane na rozwiązaniach w pracy socjalnej*, Katowice: Śląsk.
- Kudlińska I., Kacprzak A. (2011), *Profesjonalna praca socjalna wobec problemu społecznej bierności i bezradności klientów instytucji pomocowych* [w:] Piątek, Szymańska-Zybertowicz (red.) *Profesjonalna praca socjalna. Nowy paradygmat czy niedokończone zadanie?* Toruń: Wyd.Akapit.
- Kurtz D., Linnemann T. (2006), *Improving Probation through Client Strengths: Evaluating Strength Based Treatments for at Risk Youth*, *Western Criminology Review* 7.
- Lambert, M. J., Bergin, A. E. (1994), *The effectiveness of psychotherapy* [in:] Berg, Garfield (eds.) *Handbook of psychotherapy and behavior change*, New York: Wiley.
- Lee M-Y., Greene G., Rheinscheld J. (1999), *A Model for Short-Term Solution-Focused Group Treatment of Male Domestic Violence Offenders*, *Journal of Family Social Work* vol.3 (2).
- Lee M-Y., Sebold J, Uken A. (2003), *Solution-Focused Treatment of Domestic Violence Offenders: Accountability for Change*, Oxford University Press.
- Leśniak E., Dobrzyńska-Masterhazy A. (1996), *Rodziny w kryzysie: diagnoza i interwencja kryzysowa* [w:] Badura-Madej (red.) *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, Warszawa: Interart.
- Lindforss L, Magnusson D. (1997), *Solution-Focused Therapy in Prison*, *Contemporary Family Therapy* vol. 19(1).
- Lishman J. (1996), *Podręcznik teorii dla nauczycieli praktyki w pracy socjalnej*, tł. Krzysztof Czekaj, Katowice: Śląsk.
- Miley K., Dubois B. (2007), *Ethical Preferences for the Clinical Practice of Empowerment Social Work*, *Social Work in Health Care*, vol.44:1.
- Miley K., Dubois B. (2013), *Social Work: An Empowering Profession*, 8 edition, Pearson.

- Milner J., Jessop D. (2003), *Domestic Violence: Narrative and Solutions*, Probation Journal, vol. 50(2).
- Milner J., O'Byrne P. (2007), *Poradnictwo krótkoterminowe: narracje i rozwiązania*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Miś L. (red.) (2008), *Praca socjalna skoncentrowana na rozwiązaniach*, Zeszyty Pracy Socjalnej (zeszyt czternasty), Kraków: Instytut Socjologii UJ.
- Miś L. (2010), *Praca socjalna skoncentrowana na rozwiązaniach i jej realizacja w USA, Europie i Polsce* [w:] Duraj-Nowakowa, Gruca-Miąsik (red.) *Kierunki zmian w pedagogice opiekuńczej i pracy socjalnej*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Miś L. (2012), *Pytanie o cud. Problemy społeczne i praca socjalna*, Zeszyty Pracy Socjalnej (zeszyt siedemnasty), Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków: Wydawnictwo NOMOS.
- Nelson Th.S. (red.) (2007), *Edukacja i szkolenie w krótkoterminowej terapii skoncentrowanej*, Kraków: Wyd. Księgarnia Akademicka.
- Newsome W.S. (2004), *Solution-Focused Brief Therapy Groupwork with At-Risk Junior High School Students: Enhancing the Bottom Line*, Research on Social Work Practice, vol. 14(5).
- Page J., Schaefer S. (2011), *From Risks to Assets: Toward a Strengths-Based Approach to Juvenile Justice Reentry into the Community*, Cura Reporter, Spring 2011.
- Payne M. (2005), *Modern social work theory*, Lyceum Books.
- Piątek K., Szymańska-Zybertowicz K. (red.) (2011), *Profesjonalna praca socjalna. Nowy paradygmat czy niedokończone zadanie?* Toruń: Wyd.Akapit.
- Pilch T., Lepalczyk I. (red.) (1995), *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Pollack Sh. (2004), *Anti-oppressive Social Work Practice with Women in Prison: Discursive Reconstructions and Alternative Practices*, British Journal of Social Work, 34.
- Robbins S., Chatterjee, P., Canda, E. (eds.) (2005), *Contemporary human behavior theory: A critical perspective for social work* (3rd.ed.), Boston: Allyn and Bacon.
- Roberts A. R. (1991), *Conceptualizing crisis theory and the crisis intervention model*, [in:] Roberts (ed.) *Contemporary perspectives on crisis intervention and prevention*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Roberts A. R. (ed.) (1991), *Contemporary perspectives on crisis intervention and prevention*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Roberts A. R. (2005), *Bridging the past and present to the future of crisis intervention and crisis management* [in:] Roberts (ed.) *Crisis intervention handbook: Assessment, treatment, and research* (3rd ed.), New York: Oxford University Press.
- Roberts A. R. (ed.) (2005), *Crisis intervention handbook: Assessment, treatment, and research* (3rd ed.), New York: Oxford University Press.

- Roberts A. R. (ed.) (2009), *Social Workers' Desk Reference*, New York: Oxford University Press.
- Rogers C. (1951/2003), *Client-Centered Therapy. Its current practice, implications and theory*, Houghton Mifflin, Constable & Robinson, Ltd.
- Sibeon R. (1990), *Comments on the Structure and Forms of Social Work Knowledge*, *Social Work and Social Sciences Review* 1(1).
- Szatur-Jaworska B. (1995), *Teoretyczne podstawy pracy socjalnej* [w:] Pilch, Lepalczyk (red.) *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Szczepkowski J. (2007), *Terapia młodzieży z problemem narkotykowym. Podejście skoncentrowane na rozwiązywaniach*, Toruń: Akapit.
- Szczepkowski J. (2010), *Praca socjalna. Podejście skoncentrowane na rozwiązywaniach*, Toruń: Akapit.
- Sztompka P. (1985), *Teoria socjologiczna końca XX wieku. Wstęp do wydania polskiego* [w:] Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa.
- Świtek T. (red.) (2007), *Klient ekspertem. Podejście skoncentrowane na rozwiązywaniach w pracy socjalnej i edukacji*, Kraków: Instytut Socjologii UJ i Fontys i i University of Applied Sciences.
- Tice C.J., Perkins K. (1996), *Mental Health Issues and Aging: Building on the Strengths of Older Persons*, New York: Brooks/ Cole Publishing Company.
- Trotter C. (1999), *Working with Involuntary Clients*, London: SAGE.
- Turner J.H. (1985), *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa.
- Yip K-S. (ed.) (2008), *Strength-Based Perspective in Working with Clients with Mental Illness. A Chinese Cultural Articulation*, New York: Nova Science Publishers.
- Yip K-S. (2008), *The Straight Perspective: Dilemmas and Controversies* [in:] Yip (ed.) *Strength-Based Perspective in Working with Clients with Mental Illness. A Chinese Cultural Articulation*, New York: Nova Science Publishers.

6. METODY PRACY SOCJALNEJ Z OSOBAMI OPUSZCZAJĄCYMI PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE

6.1. Charakterystyka metody indywidualnego przypadku, metody grupowej oraz metody organizowania społeczności lokalnej

W obszarze pracy socjalnej wyróżnia się trzy najważniejsze metody pracy z klientem: indywidualnego przypadku, pracy grupowej, pracy ze społecznością lokalną. Ten podział obowiązuje od kilkudziesięciu już lat, zarówno w badaniach, jak i praktyce pracy socjalnej.

„Praca z przypadkiem jest sposobem pomocy realizowanym przez pracownika socjalnego, w którym poprzez analizę sytuacji jednostki borykającej się z jakimś problemem w kontekście środowiska, prowadzi się do opracowania diagnozy przypadku oraz planu postępowania i podjęcia działań profilaktycznych, kompensacyjnych lub terapeutycznych, angażując jednostkę w cały proces pomocy dla jej dobra oraz dobra społecznego” (Kantowicz 2001:91). Metoda indywidualnego przypadku (*case work*) powstała pod koniec XIX wieku, a za pionierkę metody *case worku* uznaje się Mary Richmond, która dzięki swoim opracowaniom (m.in. 1899, 1922; por. Czekaj 2013) przyczyniła się do instytucjonalizacji metody. Od tego czasu metoda ta była najczęściej aplikowaną metodą w pracy socjalnej w szerokim kontekście instytucjonalnym. Mimo, że metoda ta była niejednokrotnie krytycznie oceniana i poddawano w wątpliwość jej efektywność, to metoda ta była i jest bardzo powszechna, wyodrębniło się kilka modeli pracy z indywidualnym przypadkiem (psychospołeczny, funkcjonalny, zorientowany na rozwiązywanie problemów, czy model modyfikacji zachowań) i nawet współcześnie – kiedy zauważamy tendencję do łączenia metod i teorii pracy socjalnej – *case work* jest w pewnym sensie źródłem wszystkich innych metod (Kantowicz 2001:89).

Metoda prowadzenia indywidualnego przypadku ma swoje etapy:

1. Rozpoznanie i diagnoza przypadku, które polegają na identyfikacji i analizie sytuacji jednostki w kontekście problemów, których doświadcza.
2. Opracowanie planu postępowania, w którym należy określić cel i metody pracy z klientem, co i kiedy powinien zrobić pracownik socjalny, ale również przedstawiciele innych instytucji pomocowych oraz klient i jego bliscy.

3. Prowadzenie przypadku według określonego planu, czyli wdrożenie zaplanowanych działań, przy czym pamiętać należy, aby praca z klientem była elastyczna, dopuszczała możliwość uzupełniania diagnozy oraz zmiany (części) planu.

W klasycznej metodzie indywidualnego przypadku za najważniejsze uznaje się następujące reguły postępowania:

- ➔ Zasada indywidualizacji – zasada ta legła u podstaw metody *case work'u*, a odnosi się do traktowania klienta jako wyjątkowego i indywidualnego, a jego problemów jako specyficznych, złożonych (nie zaś podobnych dużym grupom ludzi),
- ➔ Zasada komunikacji – celem jest wzajemne zrozumienie swoich intencji, ról i wypowiedzi, dlatego relacja z klientem powinna opierać się na jasności komunikatów, pojęć, języka,
- ➔ Zasada akceptacji – zrozumienie dla problemów klienta i jego odmienności, szacunek dla decyzji i wyborów,
- ➔ Zasada zaufania i poszanowania prywatności – klient musi mieć pewność i jasność, że informacje o jego sytuacji zostaną wykorzystane tylko w celu rozwiązania jego problemu i w takim zakresie, na jaki wyraża zgodę,
- ➔ Zasada uczestnictwa – klient powinien na każdym etapie kontaktu pomocowego być angażowany i aktywnie uczestniczyć we wszystkich działaniach, które podejmowane są z lub na rzecz klienta,
- ➔ Zasada samoświadomości – pracownik socjalny musi być świadomy własnych granic, własnych motywacji, przekonań, czy uprzedzeń, nie powinien narzucać ich klientowi, ale również nie powinien pozwolić na narzucenie ich sobie, sfera zawodowa i prywatna powinny pozostać niezależne (ibidem:99-100, Pilch 1995).

Moment opuszczania placówki resocjalizacyjnej jest uznawany w pracy socjalnej, probacyjnej, czy resocjalizacyjnej za kluczowy i krytyczny. Osoba opuszczająca zakład karny, czy poprawczy staje przed nowymi wyzwaniami i trudnościami. Powodzenie powrotu do społeczeństwa zależy nie tylko od rozwiązania (lub jego braku) obiektywnych problemów, takich jak brak pracy, czy mieszkania, ale również od rodzaju i jakości relacji, jaką taki klient nawiąże z osobą mu pomagającą (pracownik socjalny, kurator sądowy, przedstawiciel organizacji pozarządowej). Cele takiej relacji pomocowej są zróżnicowane, ale wykraczają daleko poza znalezienie zatrudnienia, miejsca schronienia, czy zdobycia środków do życia. Innowacyjną formą pomocy skazanym w procesie readaptacji podkreślającą jakość relacji pomiędzy osobą dozorowaną a pracownikiem socjalnym czy kuratorem jako czynnikiem efektywności jest metoda tutoringu (Fidelus 2012) oraz jej odmiany: mentoring, coaching (Kieszkowska 2010), asystentura (Fidelus 2009). Anna Fidelus definiuje tutoring jako *proces rozwoju osoby, który następuje wskutek indywidualnej wspierającej relacji z drugą osobą – tutorem* (2012:92). Ma ona na celu indywidualny rozwój osoby, z którą tutor pracuje (w literaturze zagranicznej określanej niekiedy jako protegowany). W relacji tej tutor pełni rolę wspierającą (w wymiarze emocjonalnym i informacyjnym) jako osoba posiadająca odpowiednie doświadczenie i umiejętności pracy z określoną kategorią klientów oraz wiedzę na temat dostępnych metod aktywizacji, jednak w praktyce całą pracę samodzielnie wykonuje druga strona relacji. Relacja tutora z osobą, której pomaga ma wobec tego raczej charakter partnerski niż zależnościowy.

Praca tutorska polega na wspólnym wyznaczaniu celów i metod ich osiągnięcia. Tutor może poprzez rozmowę „inspirować” klienta. Rozmowa nie może mieć natomiast charakteru moralizującego-pouczającego monologu, gdyż istotą tutoringu nie jest wychowywanie klienta, lecz pobudzenie go do podejmowania we własnym zakresie różnych form aktywności zmierzającej do wywołania „zmiany” oraz dzielenie się wynikającymi z nich doświadczeniami i emocjami z motywującym i wspierającym go w tych działaniach tutorem. Efektywne wykorzystanie potencjału, jaki stwarza relacja tutoringu jest jednak uzależniona od spełnienia co najmniej dwóch istotnych warunków, o których pisze Fidelus (*ibidem*:93-94):

- ➔ bliskości – klient musi mieć pewność, że jest traktowany poważnie i z szacunkiem (rozmowy powinny odbywać się bez obecności osób trzecich, nie powinny być przerywane, tutor powinien wykazywać zainteresowanie, zaangażowanie i profesjonalizm, z czym wiąże się również przestrzeganie zawodowych zasad etycznych, zwł. dotrzymania tajemnicy treści rozmów),
- ➔ stałości – kontakt między tutorem a klientem powinien być systematyczny i stabilny pod względem charakteru relacji (partnerskich).

Podstawy metodyki **pracy z grupą** zostały opracowane w latach 20. ubiegłego stulecia przez Clarę Kaiser, zaś sama metoda jest stosowana od lat 30. Jej korzenie sięgają jednak znacznie głębiej i można ich poszukiwać w początkach rozważań filozoficznych na temat człowieka jako istoty społecznej, w pełni rozwijającej się i funkcjonującej jedynie w relacjach z innymi ludźmi (szerzej: Skidmore, Thackeray 1998: 83-86). Gisele Konopka (1963) definiuje **pracę z grupą jako metodę pracy socjalnej, która za pośrednictwem celowych doświadczeń grupowych pomaga jednostkom wzbogacić ich funkcjonowanie społeczne i radzić sobie w sposób bardziej efektywny z ich problemami na poziomie indywidualnym, grupowym oraz społecznym**.

W centrum zainteresowania metody grupowej stoi zatem zawsze jednostka, która swój potencjał oraz poczucie własnej wartości może realizować tylko na drodze partycypacji i współdziałania (Konopka 1961 za: Skidmore, Thackeray 1998:87).

Istotą metody grupowej jest wykorzystanie tkwiącego w grupie potencjału, wspólnoty zainteresowań, doświadczeń i potrzeb uczestników, które z kolei przekładają się na wspólne grupowe cele. Metoda ta opiera się na dynamice grupy, możliwości wspólnego wypracowywania metod działań zaradczych, mających na celu rozwiązywanie dostrzeganych problemów jednostkowych, grupowych, środowiska lokalnego i zaspokajanie związanych z nimi potrzeb oraz wzajemnego udzielania wsparcia (zwł. emocjonalnego) (Rostek 2005:7). Ta ostatnia przesłanka jest szczególnie zaletą metody grupowej, pomoc udzielana drugiej osobie jest zawsze jednocześnie procesem autoterapeutycznym, aktywizującym i rozwijającym dla obu stron relacji (Home, Darveau-Fournier 1980 za: de Robertis, Pascal 1997:239).

Metoda pracy grupowej nie cieszy się w Polsce dużą popularnością, niemniej jednak można wskazać przykłady jej (skutecznego) stosowania, także w pracy z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne dla młodzieży i dla dorosłych. Jest wykorzystywana zwłaszcza w klubach, centrach integracji społecznej, poradniach, w ramach terapii dla osób uzależnionych i ich rodzin, warsztatów dla sprawców i ofiar przemocy w rodzinie oraz warsztatów aktywizacji zawodowej (Dymowska 2011:40). Funkcjonują również, choć w stosunkowo niewielkiej liczbie,

grupy samopomocowe dla byłych pensjonariuszy placówek resocjalizacyjnych oraz ich rodzin (w Polsce m.in. Stowarzyszenie „Patronat”), zaś najczęściej spotykaną formą grupowej samopomocy, w której uczestniczą byli lub aktualni pensjonariusze placówek resocjalizacyjnych są grupy dla osób uzależnionych.

Ostatnia z trzech metod, czyli **praca ze społecznością** lokalną jest metodą relatywnie młodą, dopiero w 1939 r. przeprowadzono pierwszą dyskusję na jej temat, a pierwsza definicja została opracowana jeszcze później, bo w 1962 r. w Stanach Zjednoczonych (Skidmore, Thackeray 1998), choć jej korzeni upatruje się w działalności Jane Adams w domu środowiskowym w Hull-House otwartym w 1889 r. w Chicago (Czekaj 2013b). Metoda pracy ze społecznością lokalną nie jest tak popularna na gruncie rodzimej pracy socjalnej, jak metoda prowadzenia indywidualnego przypadku, jednak ze względu na jej interdyscyplinarność (rozwiją się również w pracy pedagogicznej, opiekuńczo-wychowawczej, resocjalizacyjnej, politycznej) oraz na lokalny, samorządowy charakter strategii rozwiązywania różnych problemów społecznych metoda ma szanse na renesans w Polsce (co obserwujemy w Europie Zachodniej).

Community work jest metodą pracy socjalnej, która polega na wydobywaniu i pobudzaniu sił tkwiących w środowisku lokalnym (np. mieście, dzielnicy, osiedlu, rejonie) oraz organizowaniu działań z udziałem członków tej społeczności, instytucji i organizacji prowadzonych w celu zaspokojenia potrzeb tej społeczności lub rozwiązaniu określonego problemu społecznego. W sensie szerokim metoda ta polega na ulepszaniu sytuacji społeczności lokalnej wszelkimi siłami społecznymi, natomiast w rozumieniu wąskim jest to działanie prowadzone w odniesieniu do jednej grupy klientów (np. osób niepełnosprawnych, ludzi starszych) lub do jednego problemu społecznego (np. bezrobocia, przestępczości) (Pilch 1995).

Powrót przestępców do społeczeństwa – oprócz rozumienia metaforycznego jako przyjęcie norm społecznych i działanie zgodnie z zasadami życia społecznego – należy również odczytywać dosłownie. Ponowne wejście do społeczności osoby po odbyciu kary pozbawienia wolności powinno przewidywać zaangażowanie w proces społecznej reintegracji lokalnych wspólnot i instytucji. Każde wyjście na wolność osób izolowanych od społeczeństwa niesie ze sobą poważne trudności:

- ➔ dla osoby opuszczającej zakład, w tym kłopoty z odnalezieniem się w świecie, gdzie obowiązują inne zasady, nadto trudności finansowe, kłopoty rodzinne, problemy ze znalezieniem pracy, schronienia, czy trudności ze znalezieniem wsparcia i pomocy instytucjonalnej;
- ➔ dla rodziny, w tym kłopoty z odbudowaniem upośledzonych więzi rodzinnych i zniekształconej struktury rodziny, z ponownym wypracowaniem zasad życia rodzinnego, sfery wpływów i odpowiedzialności. Na przykład mężczyzna po zwolnieniu z zakładu karnego powraca do rodziny, która funkcjonuje w oparciu o nowe zasady, ma inną dynamikę, inną hierarchię, życie codzienne toczy się innym rytmem, nierzadko rodzina ma nową strukturę (np. kobieta ma nowego partnera lub zamieszkała z siostrą lub matką). Powrót do rodziny osoby pozostającej bez pracy, ze stygmatem więźnia może pogorszyć sytuację rodziny spychając ją jeszcze bardziej na margines. Napięcia i konflikty narastają, w rezultacie czego mężczyzna może być postrzegany przez rodzinę bardziej jako źródło problemów niż równoprawny członek tej rodziny;

- ➔ dla społeczności lokalnych, dla których osoby powracające z placówek resocjalizacyjnych stanowią mniej lub bardziej racjonalne zagrożenie, przez co członkowie społeczności lokalnych są bardziej skłonni to stygmatyzowania i odrzucania byłych osadzonych na poziomie nieformalnych kontaktów. Społeczności takie nie uznają również za priorytet włączenia się w walkę z wykluczeniem byłych więźniów, co przekłada się również na brak lub słabe zaplecze formalnego i instytucjonalnego wsparcia osób opuszczających placówki resocjalizacyjne (porównajmy liczbę instytucji, organizacji i akcji społecznych na rzecz byłych więźniów czy „trudnej” młodzieży z liczbą instytucji, organizacji i akcji społecznych na rzecz ochrony i pomocy dzieciom).

Społeczności lokalne, zwłaszcza w miejscowościach, w których różne placówki resocjalizacyjne się znajdują oraz tych, które stają się miejscem powrotów (byłych) więźniów, nie są wystarczająco przygotowane do przyjęcia tych osób. Ponowne formalne włączenie osoby opuszczającej placówkę zamkniętą w życie społeczności, do której wraca, jest wyzwaniem dopiero niedawno dostrzeżonym i uznanym za ważne przez agencje rządowe i pomoc społeczną. Jeśli uznać, że praca socjalna na rzecz poprawy warunków życia rodzin byłych osadzonych oraz na rzecz obniżenia poziomu recydywy jest ważnym ogniwem w systemie walki z przestępczością, to niewątpliwie pracę metodą organizowania społeczności lokalnej należy uznać za ważną, choć niedocenioną (przynajmniej na gruncie krajowej praktyki) metodę pracy socjalnej, pedagogicznej i politycznej¹⁸.

6.2. Wykorzystanie metod w programach reintegracji społecznej

Idea reintegracji społecznej zyskuje nową popularność, przy czym współcześnie postrzega się ją jako proces angażujący nie tylko system sprawiedliwości, ale również pomoc społeczną, której pracownicy mają ułatwiać proces reintegracji byłych więźniów w środowisku otwartym. Nadto, współczesna praca socjalna, resocjalizacyjna i wymiar sprawiedliwości nie powinny skupiać się tylko na osobie przestępcy, ale również na jego rodzinie i bliskich, na ofercie i jej bliskich, na członkach społeczności, przedstawicielach różnych lokalnych instytucji i organizacji. Łączenie prowadzenia indywidualnego przypadku, organizowanie grup (samo)pomocowych, a przede wszystkim angażowanie w proces reintegracji społeczności lokalnych (których zasady i normy zostały złamane przez czyn przestępczy) to nowatorskie, wielowymiarowe podejście do pracy socjalnej z przestępcami.

Łączenie metod oraz uznanie szczególnej roli społeczności lokalnych znajduje również wyraz w nowym – alternatywnym wobec prawa karnego – **modelu sprawiedliwości naprawczej**. U źródeł tego modelu leży przekonanie, że to nie państwo, a społeczności lokalne powinny zajmować się rozwiązywaniem problemów wynikających z popełnienia przestępstwa (Latała 2010). Istotą sprawiedliwości naprawczej jest uznanie, że przestępstwo jest złamaniem zgodnych z prawem relacji między ludźmi (w sprawiedliwości karnej przestępstwo jest złamaniem prawa

¹⁸ Oczywiście w obszarze pedagogiki resocjalizacyjnej nie brak refleksji na temat roli środowiska lokalnego w profilaktyce, probacji i przeciwdziałaniu przestępczości (por. Urban, Konopczyński (red.) 2012), jednak praktyka pracy socjalnej wskazuje raczej na niedosyt działania skutecznych programów reintegracyjnych w naszym kraju. Dlatego w niniejszym rozdziale – podobnie jak w całej pracy – autorzy odwołują się do doświadczeń zagranicznych.

ustalonego przez władzę państwową), a konsekwencją tego czynu ma być nie tylko ukaranie sprawcy, ale przede wszystkim podjęcie przez niego społecznie pożądaných zobowiązań zmierzających do naprawienia szkody, jaką wyrządził czynem przestępczym. Za najważniejsze dla sprawiedliwości naprawczej uznaje się następujące zasady (Bazemore, Erbe 2011:31-37):

1. Naprawa szkody wyrządzonej przez przestępstwo – przestępstwo jest rozumiane jako krzywda/ szkoda, która dotyka nie tylko przestępcę, ale przede wszystkim ofiarę i społeczność lokalną. W odniesieniu do ofiar, naprawienie szkody oznacza restytucję (zwrot mienia lub ekwiwalentu) lub inne formy reparacji (odszkodowania i różne formy likwidowania szkód), ale również umożliwienie ofiarom dowiedzenia swoich racji, zaangażowania się w sprawę i wpływu na jej przebieg, przy czym należy unikać stereotypizowania ofiar jako mściwych lub nieumiejących kontrolować emocji. W odniesieniu do społeczności, sprawiedliwość naprawcza oznacza obietnicę mniejszego poczucia zagrożenia, bezpiecznych sąsiedztw, a także udział obywateli w podejmowaniu decyzji dotyczących prewencji, karania i reintegracji przestępców. Możemy mówić o pięciu wymiarach naprawy szkody:
 - ➔ naprawa jako rekompensata za straty i zniszczenia
 - ➔ naprawa jako satysfakcja zaangażowanych stron
 - ➔ naprawa jako potwierdzenie norm
 - ➔ naprawa jako budowanie relacji społecznych między jednostkami i społecznością
 - ➔ naprawa jako zapobieganie przestępstwom (spadek recydywy oraz – szerzej – zdolność społeczności do zapobiegania i kontroli przestępstw).
2. Zaangażowanie zainteresowanych stron – przestępca, ofiara i jej bliscy, ale również szersza wspólnota lokalna powinny być zaangażowane w proces podejmowania decyzji dotyczących sposobów naprawy wyrządzonej szkody, przy uwzględnieniu potrzeb i interesów wszystkich zainteresowanych stron. Tę zasadę należy rozumieć szerzej, jako udział społeczności w kształtowaniu programów rehabilitacji społecznej, inicjatyw prewencyjnych oraz usług ochrony ofiar. Tak rozumiany proces ma być szansą na wypracowanie wspólnej płaszczyzny porozumienia i równowagi między interesami każdej ze stron.
3. Zmiana w społeczności lokalnej – jeśli uznać, że przestępstwo to coś więcej niż złamanie prawa, to należy przededefiniować rolę i odpowiedzialność państwa i społeczności lokalnej. Jeśli państwo jest odpowiedzialne za utrzymanie porządku, to społeczność jest odpowiedzialna za zaprowadzenie spokoju (Van Ness, Strong 1997:25). Państwo i system stają się partnerem dla społeczności w niwelowaniu skutków przestępstw. Społeczność przejmuje część odpowiedzialności, ponieważ stanowi naturalny system wsparcia i socjalizacji (profilaktyki i przeciwdziałania przestępstwom) oraz źródło nieformalnej kontroli społecznej (reagowania na zachowania nieakceptowane, dewiacyjne, przestępcze).

Programy reintegracji przestępców powstały w celu zainicjowania współpracy przygotowującej przestępców do powrotu do społeczeństwa pomiędzy zakładami karnymi i społecznościami, do których byli więźniowie mają wrócić. Chodzi o to, by społeczności mogły odgrywać pierwszoplanową rolę w zapewnieniu sobie bezpieczeństwa poprzez monitoring i zaangażowanie powracających na wolność przestępców. Bazemore i Stinchcomb stwierdzają, że społeczności mogą być „zarówno przeszkodą jak i głównym źródłem pomocy” (2004:1) dla powracających

na wolność przestępców. Kluczem jest utworzenie takich modeli reintegracji, które skutecznie wykorzystają najlepsze cechy społeczności do transformacji zarówno samej społeczności, jak i jej członków przy tworzeniu bezpieczniejszej społeczności. Szczególne uznanie, zarówno ze strony władz finansujących programy, jak i zaangażowanych w nie przedstawicieli społeczności lokalnych, zyskały programy oparte na strategiach aktywizowania społeczności lokalnych oraz zasadach sprawiedliwości naprawczej. Programy takie zajęły już swoje stałe miejsce w systemie readaptacji więźniów, szczególnie w Stanach Zjednoczonych.

Kathryn J. Fox, socjolożka z University of Vermont, zanalizowała (2010) trzy modele programów reintegracji przestępców w Vermont powstałych w wyniku dofinansowania w ramach amerykańskiej inicjatywy. Fox poddała analizie 7 działających w Vermont programów reintegracji, w których na stałe uczestniczyło 95 byłych więźniów (choć liczba osób korzystających incydentalnie z pomocy w znalezieniu mieszkania lub pracy była dużo większa). 5 programów wykorzystywało różne warianty modelu „Kręgi wsparcia i odpowiedzialności” (*Circles of Support and Accountability* (COSA)). W przypadku pozostałych dwóch modeli ich głównym składnikiem stały się panele społecznościowe. W jednym z nich (w dalszej części zwanym „modelem mentorskim”) komponent pomocniczy stanowił mentoring, do drugiego natomiast (w dalszej części zwanego „modelem panelowym”) inkorporowano dodatkowe usługi takie jak pomoc mieszkaniowa i wsparcie przy zatrudnieniu.

„Kręgi wsparcia i odpowiedzialności” (COSA) to model programów reintegracji przestępców po opuszczeniu zakładu karnego zapoczątkowany w 1994 r. w Kanadzie (choć dziś działający również m.in. w USA i Wielkiej Brytanii). Celem tych programów była walka z przestępczością seksualną. Programy te działają jako grupy/ kręgi 3-5 przeszkolonych ochotników ze społeczności lokalnej pozostające pod nadzorem profesjonalistów (którzy tworzą kolejne zewnętrzne kręgi wsparcia), a skupiające się wokół przestępcy, towarzyszące mu i udzielające mu wsparcia w codziennym życiu. Wewnętrzny krąg (skupiony wokół przestępcy) spotyka się regularnie (grupowo i indywidualnie), aby nieść pomoc praktyczną, materialną, wsparcie instrumentalne, emocjonalne i duchowe byłemu więźniowi w codziennym życiu, ale również kształtować w nim postawy i działania prospołeczne. Przestępcy uczestniczą w programie dobrowolnie, choć powinni:

- ➔ zaangażować się autentycznie,
- ➔ realizować postanowienia porozumienia/ kontraktu,
- ➔ otwarcie informować o swoich błędach, potknięciach, aby unikać ponownych przestępstw,
- ➔ uczestniczyć w doradztwie i innych programach społecznościowych (np. programach zapobiegania powrotom do przestępstw, terapiach uzależnień, terapiach kontroli agresji).

Programy te cieszą się coraz większym uznaniem, finansowane są ze środków publicznych, a badania pokazują, że przynoszą dobre rezultaty – wskaźnik powrotu do przestępstw spada o ok.70-80%, a powtórne przestępstwa są mniej brutalne (dane w porównaniu do przestępców nieuczestniczących w programie COSA) (Wilson, Cortoni, McWhinnie 2009).

Panele społecznościowe – panele społecznościowe (*community panels*) i społeczne rady/ komisje naprawcze (*Community Reparative Boards*) w Vermont to jedne z pionierskich w USA form realizacji zasad sprawiedliwości naprawczej w programach wolnościowych. Komisje naprawcze

funkcjonujące w ramach miejskich społecznych centrów sprawiedliwości naprawczej (*community justice center-CJC*) w Vermont wykorzystują panele społecznościowe służące jako działanie alternatywne dla klasycznych form nadzoru sądowego i kuratorskiego do pociągania przestępców do odpowiedzialności oraz angażowania w programy służby społecznej oraz praktyk naprawczych takich jak restytucja (Karp 2001). Istotą działania paneli jest zaangażowanie w proces reintegracji przestępcy oraz kilku przeszkolonych przedstawicieli lokalnej społeczności. W skład panelu wchodzi przedstawiciele wspólnoty, profesjonaliści (m.in. w zakresie poszukiwania pracy, z obszaru mieszkalnictwa, edukacji) oraz sam przestępca. Przewidują również włączenie działań pomocowych dla ofiar przestępstw. W odróżnieniu od modelu COSA, uczestnictwo w programach panelowych jest oparte na bardziej sformalizowanych zasadach i relacjach między przestępcą a członkami panelu, a nacisk kładzie się na realizację uzgodnionego planu naprawy wyrządzonej szkody.

Jak jednak działają w praktyce poszczególne modele? Poniżej zostanie przedstawiona charakterystyka trzech odmiennych modeli: „modelu panelowego”, „modelu mentorskiego” i „modelu COSA” według kilku wymiarów zgodnie z wynikami analiz Kathryn J. Fox (2010:340-350).

Tabela 6.1 Porównanie programów powrotu byłych przestępców do społeczności.

Wymiar	Model panelowy	Model COSA	Model mentorski
Struktura, sposób działania	Najbardziej formalny	Najbardziej nieformalny	Półformalny
Zaangażowanie	Wyższy stopień zaangażowania ze strony przestępców (o charakterze nakazowym, ustanowiony przepisami)	Wyższy poziom zaangażowania ze strony ochotników (o charakterze dobrowolnym, obywatelskim)	Sredni poziom zaangażowania ze strony wolontariuszy
Wsparcie	Formalne, strukturalne (konkretne), „profesjonalne”	Wsparcie nieformalne, nieustrukturyzowane, częściej społeczno-duchowe	Pośrednie
Dystans społeczny	Rola społeczności: kontrolująca; Duży dystans; Model oparty na wyznaniu winy, przejęciu odpowiedzialności i zadośćuczynieniu	Rola społeczności: dzielenie się „kluczowymi wartościami moralnymi” Bliskie relacje; Model oparty na mocnych stronach i wsparciu	Rola społeczności: mentorska Bliższe relacje Model pośredni oparty na zadośćuczynieniu i wsparciu

Struktura, sposób działania

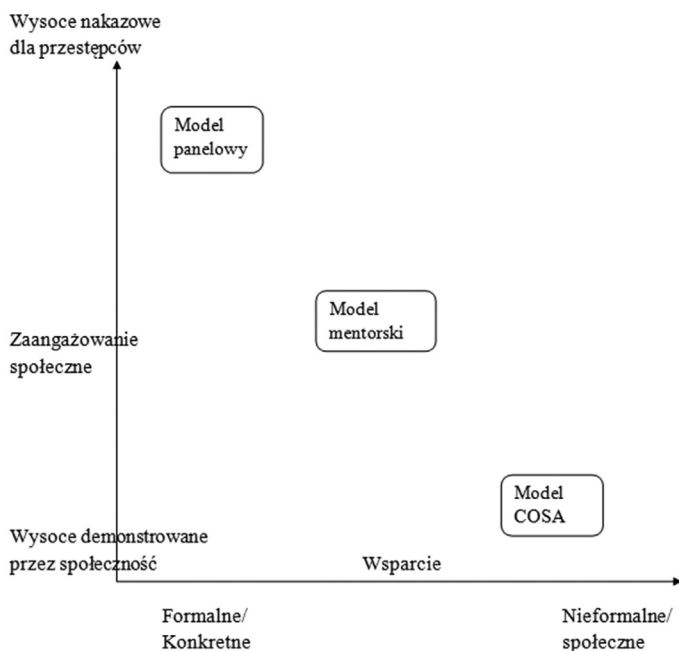
Najbardziej formalny jest model panelowy. W jego skład wchodził: urzędnik miejski, policjant, kurator sądowy, koordynator ds. reintegracji i kilku wolontariuszy. Wszyscy wychodzący na wolność przestępcy spotykali się z tymi samymi członkami panelu regularnie co 2 tygodnie, nie przewidywano bowiem spotkań poza panelem. Model mentorski jest podobny do panelowego, jednak był on indywidualnie konfigurowany dla każdego przestępcy. Nadto, byli więźniowie mieli możliwość bezpośrednich, indywidualnych spotkań z mentorem poza panelem. Taki model stanowił model półformalny.

Mniej formalny „model COSA” czasami obejmował bardziej formalne (narzucone) zebrania/ konferencje (podobne do panelu), jednak w głównej mierze stanowił mniejszą grupę spotykającą się co tydzień ze swoim „głównym członkiem” (którym jest przestępca) w celu udzielenia mu pomocy i wsparcia społecznego.

Zaangażowanie

Programy różniły się między sobą rodzajem zaangażowania społecznego (wykres 6.1).

Wykres 6.1. Wymiary zaangażowania społecznego



Źródło: Fox 2010:341.

Model panelowy niósł ze sobą wyższy stopień zaangażowania ze strony przestępców w formie służby społecznej lub umożliwienia większego monitoringu w ramach programu. Było to jednak uczestnictwo nakazowe, ustanowione przepisami. Wymaganie od przestępców zaangażowania i podporządkowania przy jednoczesnym niskim zaangażowaniu społeczności lokalnej nierzadko budziło opór i frustrację byłych więźniów, ale również niosło ze sobą ryzyko autorytatywności i potencjalnego odwetu w związku z brakiem wzajemności. Mimo, że każdy model przewidywał pewien stopień dozoru, to jednak formalna struktura podkreślająca głównie bezpieczeństwo wspólnoty charakterystyczna dla modelu panelowego może być interpretowana jako represyjna niż mentorska lub wspierająca (właściwa pozostałym panelom). Model COSA charakteryzował się zupełnie innym rodzajem zaangażowania, wykazywał dużo wyższy poziom osobistego zaangażowania ze strony ochotników w formie cotygodniowych spotkań. W modelu tym ważne było przekonanie, że najlepiej działa nieformalna kontrola społeczna, oparta na zasadzie, że przestępcy powstrzymują się od popełniania wykroczeń, ponieważ nie chcą rozczarować ludzi, którzy dla

nich ryzykują. Model mentorski zdawał się wypełniać lukę między dwoma pozostałymi. Model mentorski utrzymywał półformalną relację między panelem a uczestnikiem jak również między mentorem a osobą mentorowaną. Tym niemniej dystans społeczny nie został zniwelowany jak w przypadku modelu COSA, ponieważ relacja mentorska jest ograniczona i ukształtowana strukturalnie.

Struktura modeli kształtowała jednocześnie relacje między uczestnikami i rodzaj zaangażowania, ale również rodzaj udzielanego byłym przestępcom wsparcia.

Wsparcie

Model panelowy był „modelem profesjonalnym”, program ten koncentrował się na udzielaniu konkretnego (lub strukturalnego) wsparcia przestępcom w formie pomocy w zorganizowaniu mieszkania i zatrudnienia. W gruncie rzeczy program korzystał ze specjalistów ds. zatrudnienia, mieszkania i uzależnień, do których mógł kierować swoich uczestników (mogli także zaofiarować swoje usługi wielu przestępcom niezaangażowanym w program panelowy), tego rodzaju konkretne wsparcie stanowiło kluczową wartość oferowanego programu. Na przykład specjalista ds. mieszkaniowych związany z modelem panelowym pomagał przestępcom znaleźć mieszkanie (oraz właścicieli, którzy takie mieszkania wynajmowali) i negocjować kwestie najmu z właścicielem. Koordynator ds. reintegracji dokładał do kaucji za wynajem lub pomagał w opłacaniu czynszu w przypadku problemów finansowych uczestnika programu. Specjalista ds. zatrudnienia pomagał w szybkim znalezieniu pracy oraz zwiększeniu umiejętności takich jak pisanie życiorysu lub udzielaniu porad w zakresie rozmów kwalifikacyjnych. Także doradztwo w zakresie walki z nagością było bardziej dostępne w ramach programu panelowego. Te konkretne metody wsparcia umożliwiały szybszą reintegrację przestępców oraz ich gotowość do stabilizacji. W związku z dużym naciskiem na wsparcie praktyczne i zamiarem nieangażowania członków społeczności w reintegrację przestępców program ten wspierał przestępców w sposób bardziej materialny i konkretny niż metody podejścia społeczno-emocjonalnego.

Pozostałe programy oferowały tego rodzaju wsparcie w mniej zorganizowany sposób zamiast zinstytucjonalizować je w sposób, jaki realizowane to było w modelu panelowym. Na przykład koordynator ds. reintegracji w programie COSA mógł zaproponować pracę lub skierować do agencji pracy, tym nie mniej program nie miał ustabilizowanej pozycji w zakresie pomocy w zatrudnieniu lub wsparcia specjalisty ds. mieszkaniowych czy w organizowaniu sesji terapeutycznych dla osób uzależnionych. W modelu COSA wsparcie strukturalne nie było najważniejszym elementem, największy nacisk kładziono na nieformalne wsparcie społeczne i emocjonalne udzielane przestępcom. We wszystkich modelach część swojego czasu koordynator ds. reintegracji poświęcał na działania w zakresie pracy społecznej, takie jak pomoc przestępcom w opracowaniu i przestrzeganiu budżetu, pomoc w kupnie żywności, ubrań czy mebli oraz udostępnianiu podstawowych usług, takich jak talony żywnościowe oraz darmowe bilety komunikacji autobusowej. Główna różnica polegała na tym, że model mentorski zakładał istnienie potrzeb wsparcia społeczno-emocjonalnego, które nie mogły być spełniane w ograniczonych ramach spotkania panelowego.

Wszystkie modele charakteryzowała świadomość, że wsparcie było kluczem do sukcesu reintegracji przestępców; modele różniły się jedynie rodzajem oferowanego wsparcia, które z kolei podzieliło je na bardziej „formalne” (lub półformalne) na mniej formalne (nieprofesjonalne).

Rola dystansu społecznego

Wszystkie trzy modele odnosiły się do krzywdy wyrządzonej przez przestępców i kładły nacisk na konieczność poniesienia przez sprawców odpowiedzialności przed udzieleniem im pomocy. Bardziej subtelnym aspektem sprawiedliwości naprawczej w programach reintegracji jest stopień dystansu społecznego czy też bliskości z przestępcą, na jaki decydują się wolontariusze lub uczestnicy programów reintegracji. Im większy stopień zaangażowania społeczności, tym większa bliskość, a przy większym zaangażowaniu bardziej prawdopodobne jest dzielenie się „kluczowymi wartościami moralnymi”. Modele COSA reprezentują perspektywę opartą na mocnych stronach przestępców. Modele te są także wyrazem symbolicznego gestu wybaczenia zalecanego przez Braithwaite’a (1989) lub, jak sam to nazywa, „zawstydzania reintegracyjnego” (*„reintegrative shaming”*), które wymaga wyznania winy i poniesienia odpowiedzialności, a następnie szczerego wsparcia i zainwestowania w przestępcę w ramach reintegracji. W modelu opartym na mocnych stronach przestępcy rzeczywiście współpracują pomagając społeczności (w przeciwieństwie do bycia jedynie odbiorcami wsparcia) tym samym uzyskując autentyczne włączenie do społeczności.

Natomiast bardziej profesjonalny model sugerował większy dystans społeczny i brakowało mu wyraźnego dzielenia się wartościami. Model panelowy, który kładł nacisk na bezpieczeństwo społeczności, skłaniał się w stronę modelu naprawczego wymagającego więcej od przestępców, niewątpliwie nacisk kładziono na żądanie od przestępców wynagrodzenia/zadośćuczynienia. Podnoszono nawet argument za stosownością przymuszania do pracy społecznej. Podczas gdy model mentorski wymagał od przestępców pracy społecznej po jakimś czasie, model panelowy przygotował dla uczestników programu możliwości wykonywania prac społecznych od początku procesu reintegracji. Prace te obejmowały pomoc w sąsiedzkim dniu sprzątnięcia okolicy, usuwania śniegu dla osób starszych lub wolontariat w ośrodkach młodzieżowych. Uczestniczy byli doceniani za ich starania. Niektórzy z uczestników opisywali swoje zainteresowanie programem jako szansę na „zadośćuczynienie”.

Jeśli zadośćuczynienie jest wypełniane w sposób naturalny (jak w przypadku modeli o mniejszym dystansie), a nie wymuszane (jak w przypadku modelu bardziej formalnego), staje się bardziej znaczące. Z drugiej jednak strony, egzekwowanie odpowiedzialności może zmienić publiczny wizerunek przestępców i odczucia włączenia do społeczności.

Skuteczność programów

Każdy z modeli inaczej określa jak angażować uczestników w pracę ze społecznością lokalną oraz jak wiele od nich wymagać. Im bardziej formalny był model, tym większe były oczekiwania, że funkcją kluczową programu było zaangażowanie uczestników w „zadośćuczynienie” na rzecz społeczeństwa. Ponadto wspierając przestępców programy te chciały skoncentrować się głównie na elemencie naprawczym, choć niektórzy uczestnicy wzdragali się na samą myśl o przymusie

spisania przestępstw dla celów programu lub o przymusie zmian, twierdząc, że już zostali osądzeni i zapłacili za swoje przestępstwa.

W modelu COSA nacisk kładziono na wsparcie społeczne, programy te oddalały się od modelu reparatornego, jego przedstawiciele twierdzili, że przestępca najpierw musi „stać na nogi”, a wtedy zaangażowanie w życie społeczności przyjdzie naturalnie, w dodatku będzie pozytywne i autentyczne, a tylko takie jest ważne. Zarówno w modelu COSA jak i modelu mentorskim uczestnikom programu mówiono, że aby być produktywnym obywatelem wystarczy „dawać”. W modelu panelowym oczekiwanie społeczności było wyraźnie określone. W idealnych warunkach we wszystkich modelach, gdyby miała nastąpić rzeczywista aktywizacja społeczna, przestępcy z czasem uczestniczyliby w różny sposób w wydarzeniach takich jak głosowanie i innych wydarzeniach lokalnych.

Każdy z modeli ma swoje mocne strony. Jak pisze Fox, model COSA akcentuje pozytywne aspekty inwestowania w reintegrację byłych więźniów w formie intensywnego wsparcia socjalnego. Model mentorski wykorzystuje zrównoważoną przestrzeń między tendencjami „przymuszającymi” a „karnymi” w praktykach naprawczych – poprzez mentoring w codziennym życiu z jednej strony i podkreślanie odpowiedzialności byłych więźniów. Model panelowy podkreśla kwestię zadośćuczynienia w formie usług społecznych i oferuje skoncentrowane wsparcie strukturalne umożliwiające zniesienie ograniczeń i barier inkluzji społecznej (2010:350). Uważa się jednak, że to modele zmniejszające dystans społeczny między przestępcami a członkami społeczności mogą umożliwić większe zaangażowanie, w konsekwencji przyczynić się do włączania społecznego byłych osadzonych. Należy jednak unikać pokus nadmiernej kontroli społecznej osób opuszczających placówki resocjalizacyjne, ponieważ sztywna kontrola społeczna niesie ze sobą problemy związane z wykluczeniem społecznym.

Ruch w kierunku sprawiedliwości opartej na społecznościach lokalnych stopniowo wprowadzany jest w wielu krajach na całym świecie, co wiąże się z powoli zmieniającym się postrzeganiem byłych przestępców, roli i rodzaju kary oraz roli społeczności lokalnych, które przejęły część odpowiedzialności uprzednio spoczywającej na państwie. Programy reintegracji pozwalają społecznościom inwestować w przestępców jednocześnie pozwalając im określić, jak przestępcy naprawiają relacje społeczne.

Podsumowanie

W rozdziale 6 scharakteryzowano podstawowe metody pracy socjalnej: metodę indywidualnego przypadku, metodę grupową oraz pracy ze społecznością lokalną oraz opisano specyfikę tych metod w pracy socjalnej z osobami opuszczającymi zakłady karne. W drugim podrozdziale przedstawiono możliwości aplikowania tych metod w programach reintegracji społecznej przestępców. Wyjaśniono specyfikę tych programów i ich rodzaje oraz zasady sprawiedliwości naprawczej jako kontekst działania programów reintegracji i pracy socjalnej w ogóle. W ostatniej części przedstawiono wyniki badań nad zasadami działania różnych modeli programów reintegracji oraz ich efektywnością z punktu widzenia celu, jakim jest obniżenie poziomu recydywy i zwiększenie inkluzji społecznej przestępców.

Pytania kontrolne

1. Zdefiniuj metodę pracy z indywidualnym przypadkiem, metodę grupową oraz metodę pracy ze społecznością lokalną.
2. Scharakteryzuj specyfikę pracy z indywidualnym przypadkiem, metody grupowej oraz metody pracy ze społecznością lokalną w odniesieniu do pracy z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne i zakłady karne oraz ich rodziny.
3. Wyjaśnij, czym jest sprawiedliwość naprawcza, jakie są jej zasady. Jakie sprawiedliwość naprawcza ma zalety, a jakie ograniczenia w praktyce pracy socjalnej? Odpowiedź uzasadnij.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób można aplikować metodę pracy z indywidualnym przypadkiem, metodę grupową oraz metodę pracy ze społecznością lokalną w programach reintegracji społecznej osób opuszczających zakłady karne i placówki resocjalizacyjne.
5. Na wybranych przykładach programów reintegracji społecznej byłych przestępców wyjaśnij zasady pracy z osobami skazanymi w kontekście sprawiedliwości naprawczej.

Literatura

Bazemore G., Erbe C. (2011), *Reintegration and restorative justice: towards a theory and practice of informal social control and support* [in:] Maruna, Immarigeon (eds.) *After Crime and Punishment: Pathways to offender reintegration*, Cullompton: Willan.

Bazemore, G., Stinchcomb, J. (2004), *A civic engagement model of reentry: Involving community through service and restorative justice*, Federal Probation, 68.

Braithwaite J. (1989), *Crime, shame, and reintegration*, New York: Cambridge University Press.

Czekaj K. (2013), *Reformatorki – sufrażystki – liderki: wybrane osobowości amerykańskiej pracy socjalnej* [w:] Michalska, Piątek (red.) *Praca socjalna – jej dyskursy, usytuowania i profile*, Toruń: Akapit.

Czekaj K. (2013b), *Wykonać niemożliwe: Jane Addams – ‘the founding mother’ amerykańskiej pracy socjalnej* [w:] Michalska (red.) *Kobiety w pracy socjalnej*, Poznań: Wyd. UAM.

De Robertis C., Pascal H. (1997), *Postępowanie metodyczne w pracy socjalnej z grupami społecznymi*, Warszawa: Interart.

Dymowska M. (2011), *Praca socjalna z osobami skazanymi* [w:] Kantowicz (red.) *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM.

Fidelus A. (2009), *Integracja społeczna podstawą procesu readaptacji byłych przestępców*, Probacja 2.

Fidelus A. (2012), *Metoda tutoring – wsparcie w procesie autoresocjalizacji osób powracających do życia na wolności*, Probacja, nr 1.

Fox K.J. (2010), *Second Chances: A Comparison of Civic Engagement in Offender Reentry Programs*, Criminal Justice Review, vol.35(3).

Home A., Darveau-Fournier L. (1980), *La spécificité du service social des groupes*, Service Social, tom 29, nr 1-2, Quebec: les Presses de l'Université de Laval.

Kantowicz E. (2001), *Elementy teorii i praktyki pracy socjalnej*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM.

Kantowicz E. (red.) (2011), *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM.

- Karp D. R. (2001), *Harm and repair: Observing restorative justice in Vermont*, Justice Quarterly, 1.
- Kieszkowska A. (2010), *Coaching jako forma wspomagania rozwoju w procesie reintegracji*, Probacja 2.
- Konopka G. (1961), *A healthy group life – social group work's contribution to mental health*, Mental Hygiene, nr 45.
- Konopka G. (1963), *Social Group Work: A Helping Process*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NT.
- Latała J. (2010), *Od idei odwetu po sprawiedliwość naprawczą. Rozważania nad resocjalizacyjnym charakterem instytucji mediacji po wyroku jako formy sprawiedliwości naprawczej*, Probacja 2.
- Maruna S., Immarigeon R. (eds.) (2011), *After Crime and Punishment: Pathways to offender reintegration*, Cullompton: Willan.
- Michalska A. (red.) (2013), *Kobiety w pracy socjalnej*, Poznań: Wyd. UAM.
- Michalska A., Piątek K. (red.) (2013), *Praca socjalna – jej dyskursy, usytuowania i profile*, Toruń: Akapit.
- Pilch T. (1995), *Metoda organizowania środowiska* [w:] Pilch, Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna*, Warszawa: Żak.
- Pilch T., Lepalczyk I. (red.) (1995), *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Richmond M. (1899/kolejne), *Friendly Visiting among the Poor. A Handbook for Charity Workers*, New York: The MacMillan Company.
- Richmond M. (1922), *What is Social Casework?* New York: Russell Sage Foundation.
- Rostek J. (2005), *Role i zadania grup samopomocowych w Ośrodku Pomocy Społecznej*, Warszawa: Instytut Rozwoju Służb Społecznych.
- Skidmore R., Thackeray M. (1998), *Wprowadzenie do pracy socjalnej*, Katowice: Śląsk.
- Urban B., Konopczyński M. (red.) (2012), *Profilaktyka i probacja w środowisku lokalnym*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Van Ness D., Strong K.H. (1997), *Restoring Justice*, Cincinnati OH: Anderson.
- Wilson R., Cortoni F., McWhinnie A. (2009), *Circles of Support & Accountability: A Canadian National Replication of Outcome Findings, Sex Abuse*, 21(4).

7. ETAPY PRACY SOCJALNEJ Z OSOBAMI OPUSZCZAJĄCYMI PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE

7.1. Diagnoza

7.1.1. Cele, typy, cechy i funkcje procesu diagnozowania

W potocznym rozumieniu diagnoza oznacza rozpoznanie, ocenę, opis sytuacji klienta wzięwszy pod uwagę interesujące pracownika socjalnego elementy, mogą nimi być m.in. problemy klienta, deficyty i zagrożenia, zasoby i mocne strony.

Diagnozowanie w pracy socjalnej oznacza ciągły proces poznawania rzeczywistości (pewnych jej elementów, czy aspektów), w którym podejmuje się metodyczne działania zmierzające do rozpoznania: zebranie danych, ocenę i interpretację, ukierunkowany na zdobycie nowych informacji wykraczających poza posiadaną przez diagnostę wiedzę na podstawie zebranych i poddanych ocenie danych empirycznych pochodzących z różnych źródeł. Przeprowadzanie diagnozy może mieć cel:

1. **Poznawczy** – celem diagnozy jest rozpoznanie pewnego wycinka rzeczywistości, opis sytuacji, zdobycie nowej wiedzy na temat zjawiska/ sytuacji, jej przyczyn, przejawów, konsekwencji itp.
2. **Kierunkowy/ aplikacyjny (praktyczny)** – związany z planowaniem działań mających na celu zmianę sytuacji, rozwiązanie problemu.

Diagnoza w pracy socjalnej powinna obejmować oba ww. elementy, uważa się ją bowiem za podstawę wszelkiej praktycznej działalności w obszarze profesji pomagających (pracy socjalnej, pedagogiki, resocjalizacji) oraz za warunek konieczny podejmowanej interwencji.

Rodzaje i typy diagnoz

Możemy mówić o różnych typach diagnoz w zależności od kryterium, jakie przyjmujemy. I tak wyróżniamy: ze względu na podmiot diagnozy – diagnozę jednostki, grupy i środowiska, a ze względu na cel – diagnozę przyporządkowującą, genetyczną, celowościową, fazy i prognozy. Poniżej przedstawiono najważniejsze typologie diagnoz w pracy socjalnej wraz z krótką charakterystyką każdej z nich (szerzej Wysocka 2013).

Tabela 7.1. Typy diagnoz.

Typy diagnoz ze względu na podmiot diagnozy	
Jednostki	Koncentruje się na cechach jednostkowych, zaburzeniach rozwoju
Grupy	Koncentruje się na charakterystyce grupy, mechanizmach oddziaływania na jednostkę, zaburzeniach funkcjonowania
Środowiska	Koncentruje się na układach społecznych
Typy diagnoz ze względu na elementy częściowe	
Przyporządkowująca (identyfikacyjna)	Zalicza się badany stan rzeczy do danego typu lub gatunku <i>Do jakiego znanego typu należy badany stan rzeczy?</i>
Genetyczna (kauzalna)	Przyczynowe wyjaśnienie badanego zjawiska przez odkrycie jego uwarunkowań, przyczyn; pozwala wyjaśnić rozwój danego procesu, czy stanu badanego przedmiotu, ujawnia ciąg rozwojowy, który doprowadził do stanu obecnego <i>Jaki ciąg zdarzeń doprowadził do stanu obecnego? Jakie są przyczyny badanego stanu rzeczy?</i>
Diagnoza znaczenia (celowościowa, teleologiczna)	Wyjaśnia, jakie zmiany w funkcjonowaniu układu całości wywołuje dany proces, czy stan rzeczy i jak całość na niego oddziałuje <i>Jakie znaczenie dla całości, w której znajduje się dany przedmiot czy proces ma jego stan obecny?</i>
Diagnoza fazy	Określa, w jakiej fazie znajduje się badany stan rzeczy, jest to rozpoznanie stadium badanego zjawiska <i>W jakiej fazie przebiegu znajduje się badany stan rzeczy?</i>
Rozwojowa (prognostyczna)	Opisuje, jak będzie rozwijać się dany proces, co byłoby gdyby pozostawić go samemu sobie, a co osiągniemy kierując nim <i>Jak dalej będzie rozwijał się badany stan rzeczy?</i>

Źródło: opracowanie własne na podstawie Wysocka 2006, 2013

Diagnoza w pracy socjalnej jest kluczowym czynnikiem dla powodzenia prowadzonej interwencji, pełni kilka funkcji.

Tabela 7.2. Funkcje diagnozy.

Funkcje opisowe	Jaki jest stan rzeczywistości (co jest i jakie to jest)?
Funkcje eksplanacyjne, wyjaśniające	Dlaczego identyfikowany stan się pojawił i jakie mechanizmy regulacyjne są za to odpowiedzialne?
Funkcje ewaluacyjne	Czyi na ile identyfikowany stan odbiega od powszechnie przyjętych standardów?
Funkcje ekspresyjno- terapeutyczne	Na ile samo ujawnienie i możliwość ekspresji problemów i lęków jednostki stanowi czynnik terapeutyczny?
Funkcje utylitarno- optymalizujące	Na ile stan istniejący odbiega od stanu optymalnego i jak doprowadzić do stanu optymalnego?
Funkcje weryfikacyjne	Czy zidentyfikowany stan i jego wyjaśnienie jest trafne, a podjęte działania właściwe i skuteczne?
Funkcje prognostyczne	Jak będzie się dany stan rozwijał, jeśli nie zostaną podjęte działania interwencyjne?

Źródło: opracowanie własne na podstawie Wysocka 2013.

Wielość rodzajów diagnozy i funkcji, jakie pełni dowodzi, że ten etap pracy z klientem jest zasadniczy, nadaje bowiem kształt relacji pomocowej, wpływa na wybór metod i technik pracy z klientem i choć stanowi pierwszy etap procesu pomocowego, to zawiera mniej lub bardziej

konkretną wizję celu pracy z klientem, rozwiązania, do którego oboje w toku współpracy dążą. Każda diagnoza – pedagogiczna, psychologiczna, socjologiczna i inne (por. Wysocka 2013) – wymaga od diagnosty spojrzenia holistycznego oraz wiedzy i umiejętności z różnych obszarów i dziedzin: teorii, metodyki, etyki.

Diagnoza w pracy socjalnej jest jednak specyficzna, a do najważniejszych jej cech Autorzy zaliczają:

1. Diagnoza w pracy socjalnej jest procesem ciągłym, a nie jednorazowym. Wstępna diagnoza odnosi się do pierwszego etapu działania pomocowego, jednak profesjonalna diagnoza powinna być aktualizowana, rozszerzana i pogłębiana podczas całego kontaktu z klientem i jego rodziną w miarę poznawania klienta i sposobu jego funkcjonowania psychospołecznego.
2. Ma charakter przede wszystkim praktyczny, jest ściśle powiązana z procesem pomocowym.
3. Ma charakter decyzyjny, jej rezultat wpłynie na rodzaj i zakres interwencji socjalnej.
4. Może mieć charakter wartościujący, diagnoza może mieć charakter „etykiety”, kiedy wnioski i oceny dotyczące zachowań klientów są sporządzane przez specjalistów i są traktowane jako fundamentalne „prawdy” o klientach (Garvin, Seabury 1996), może być zatem projekcją stereotypów i uprzedzeń diagnosty.
5. Jest dynamiczna, obejmuje całą biografię jednostki, historię rodziny z uwzględnieniem relacji między różnymi zjawiskami i zdarzeniami.
6. Jest wieloaspektowa i wielowymiarowa – dotyczy wszystkich sfer funkcjonowania i obszarów życia jednostki.
7. Jest prowadzona w ramach prawa.
8. Jest oparta na etyce pracy socjalnej, prowadzona w oparciu o wartości i zasady pracy socjalnej. Proces diagnozowania może być rozpoczęty dopiero wtedy, gdy klient zaakceptuje pomoc instytucji pomocowej i zdecyduje, nad jakim problemem chce pracować.

Prawidłowa diagnoza opiera się o kilka podstawowych zasad:

1. Należy od pierwszej minuty budować kontakt diagnostyczny oparty na zaufaniu, szacunku i życzliwości; należy rozpocząć od przedstawienia siebie, instytucji, celu wizyty, zapewnienia o dyskrecji, należy zapytać o (i ewentualnie wyjaśnić) wątpliwości klienta, warto również zadbać o zapewnienie warunków do rozmowy (miejsce ciche, możliwie bez zakłóceń osób trzecich).
2. Zadawane pytania powinny być sformułowane w sposób jasny i zrozumiały, nie należy posługiwać się językiem specjalistycznym.
3. Nie należy zadawać pytań zagrażających, w tym pytań szokujących, pytań sugerujących, naprowadzających, dotyczących tematów politycznych, religijnych, nie należy również formułować odpowiedzi za klienta.
4. Nie należy moralizować i krytykować.
5. Nie należy niczego zakładać, warto przyjąć postawę „niewiedzy” (niech wszystko będzie dla nas nowe).
6. Należy zadbać o odpowiedni dobór metody do celu diagnozy oraz do celu interwencji socjalnej, nie należy zbierać wszystkich informacji o kliencie, a jedynie te, które są lub mogą

być potrzebne na danym etapie pomocy socjalnej, nadto metody i techniki należy dobierać z uwzględnieniem specyfiki klienta i kontekstu sytuacyjnego (np. nie zadawać nieistotnych pytań, gdy klient znajduje się w ostrym kryzysie).

7. Należy traktować diagnozę jako proces wieloaspektowy i interdyscyplinarny, należy brać pod uwagę możliwie wszystkie czynniki diagnozowanego stanu rzeczy (biograficzne i te-
raźniejsze, indywidualne i społeczne itp.).
8. Należy przyjąć założenie o hipotetycznym charakterze wniosków, diagnozę należy trakto-
wać jako nieustanny proces, a jej wnioski jako możliwe do weryfikacji.
9. Należy przyjąć odpowiedzialność za efekt końcowy, diagnoza nie powinna zafałszowywać
rzeczywistości ani stygmatyzować klienta.

Warsztat pracy specjalisty-diagnosty warto kształtować zgłębiając również inne zasady, w tym reguły i zalecenia dotyczące budowania prawidłowego kontaktu diagnostycznego (w tym ra-
dzenia sobie z oporem) (Jarosz, Wysocka 2006, Wysocka 2009, 2013), nawiązywania relacji tera-
peutycznej (Geldard 2004, Geldard, Geldard, 2009, Gelso, Hayes 2004, Heaton 2003, Kottler 2003),
prowadzenia wywiadów z osobami ze środowisk defaworyzowanych (Lutyńska 1999, 2000) oraz
etyki pracy socjalnej (Kamiński 2003, Olech 2006).

7.1.2. Metody i techniki diagnozowania

Aby dokonać diagnozy należy rzetelnie posługiwać się odpowiednio dobranymi metodami
i technikami diagnostycznymi. Jak pisze Ewa Wysocka (2006), **metoda diagnozy** to „zespół ra-
cjonalnie uzasadnionych sposobów postępowania diagnostycznego, którego celem jest opis
wycinka rzeczywistości, będącego przedmiotem zainteresowania diagnosty, stąd obejmuje ono
szereg czynności, a więc: zaplanowanie przebiegu procesu diagnozy, dobór i konstruowanie
technik diagnostycznych, ich zastosowanie, wybór sposobu analizy i opisu badanej rzeczywi-
stości, rozumowanie diagnostyczne (analiza, synteza, wnioskowanie), weryfikację uzyskanego
obrazu diagnostycznego oraz prognozowanie, projektowanie interwencyjne, a także ocenę
wyników postępowania praktycznego” (*ibidem*:52). Z kolei **technikę** stanowią konkretne czyn-
ności praktyczne badacza, określone dokładnymi dyrektywami, co wiąże się z ustaleniem celu
diagnozy, operacjonalizacją problemu i doбором wskaźników. Odnoszą się one do sposobu
zbierania materiału diagnostycznego i jego oceny” (*ibidem*:52-53). Do najczęściej wykorzystywa-
nych metod w diagnostyce należą: wywiad swobodny, wywiad biograficzny, obserwacja, analiza
dokumentów i ankieta. Wszystkie metody zostały w literaturze przedmiotu dobrze opisane (por.
Babbie 2013a, 2013b, Wysocka 2013, Wysocka 2009, Jarosz, Wysocka 2006, Golczyńska-Grondas,
Dunajew-Tarnowska 2006). Poniżej zostaną zaprezentowane możliwości wykorzystania i zalety
oraz ograniczenia i wady wymienionych metod.

Z tabeli 7.3. dowiadujemy się, jaką wybrać metodę diagnozy w zależności od celu i warunków
pracy z klientem. Niemniej ważne jest poprawne skonstruowanie narzędzia badawczego: w przy-
padku wywiadów – dyspozycje do wywiadu (czyli ogólniejsze pytania i zestawienie tematów,
które chcemy poruszyć, przy czym wywiad biograficzny opiera się głównie na jednym pytaniu/
prośbie „proszę opowiedzieć historię swojego życia” lub jego wariantach, jeśli interesuje nas tylko
jakiś wycinek, np. historia rodzinna lub zawodowa), w przypadku obserwacji – arkusz obserwacji

Tabela 7.3. Możliwości wykorzystania i zalety oraz ograniczenia i wady podstawowych metod.

Możliwości wykorzystania i zalety metody	Ograniczenia i wady metody
Wywiad swobodny	
<p>Służy do zbierania danych o charakterze jakościowym: fakty, wydarzenia, opinie, postawy, wyobrażenia, uczucia. Pozwala pozyskiwać informacje do analizy zależności między zjawiskami.</p> <p>Pozwala poruszać tematy trudne, drażliwe, przykre dla badanego.</p> <p>Pozwala na pogłębienie tematu.</p> <p>Ma charakter partnerski i upodmiotawiający dla klienta.</p>	<p>Ograniczony czas na diagnozę.</p> <p>Nieemożność zapewnienia odpowiednich warunków wywiadu.</p> <p>Brak umiejętności nawiązania kontaktu diagnostycznego i prowadzenia wywiadu.</p> <p>Nieemożność poradzenia sobie z ciężarem emocjonalnym (np. rozmowa ze sprawcą przemocy).</p> <p>Nieufność w prawdopodobność klienta.</p>
Wywiad biograficzny	
<p>Metoda dostarcza diagnoście wgląd w doświadczenia życiowe, definicje czy też autodefinicje klienta, stwarza również możliwość umieszczenia ich w określonym kontekście grupowym, instytucjonalnym, organizacyjnym, kulturowym.</p> <p>Pozwala poruszać tematy trudne, drażliwe, przykre dla badanego.</p> <p>Pozwala odtwarzać przebieg zdarzeń w porządku chronologicznym z uwzględnieniem zależności między różnymi wydarzeniami, działaniami i ich interpretacjami.</p> <p>Ma charakter terapeutyczny.</p>	<p>Skrócenie pamięci historycznej klienta (np. w przypadku traumatycznych przeżyć w przeszłości), co przejawia się brakiem wiedzy na temat historii rodziny lub niechęcią opowiadania na ten temat.</p> <p>Nieemożność podjęcia wysiłku emocjonalnego i intelektualnego, jakim jest poznanie historii życia rozmówcy.</p> <p>Ograniczony czas.</p> <p>Nieemożność zapewnienia odpowiednich warunków wywiadu.</p> <p>Brak umiejętności nawiązania kontaktu diagnostycznego i prowadzenia wywiadu.</p>
Obserwacja	
<p>Umożliwia poznanie rzeczywistości w jej niezakłóconym stanie i naturalnym przebiegu.</p> <p>Daje możliwość poznania szerokiego kontekstu zachowań, czy zdarzeń.</p> <p>Umożliwia dostrzeżenie nieprzewidzianych wcześniej sytuacji</p>	<p>Ograniczeniem jest nieumiejętność skonstruowania arkusza obserwacji (w którym badacz decyduje, co obserwuje, jak długo, co uznaje za wskaźnik jakiegoś problemu) oraz prowadzenia obserwacji (brak selektywności i wnikliwości).</p> <p>W przypadku obserwacji jawnej (kiedy znany jest status diagnozy) zagrożenie kontrolowania i modyfikowania zachowań przez uczestników wydarzeń.</p> <p>W przypadku obserwacji ukrytej zagrożenie utraty obiektywności, dystansu przez badacza.</p>
Analiza dokumentów	
<p>Pozwala na gromadzenie informacji zebranych przez innych specjalistów.</p> <p>Pozwala na wnioskowanie na temat kontekstu pracy innych instytucji (szkoły, poradni, sądu, policji, zakładu leczniczego, placówek pomocowych, wychowawczych itp.).</p> <p>W przypadku technik projekcyjnych (kiedy analizuje się wytwory klienta) metoda umożliwia interpretację osobowości, motywacji, pragnień, cech charakteru klienta.</p> <p>Przedmiot analizy nie ulega zmianom na skutek czynności badacza.</p>	<p>Brak możliwości kontrolowania celu i kontekstu powstania dokumentów.</p> <p>Zagrożenie dowolnością w interpretacji dokumentów (zwłaszcza w oderwaniu od historii i kontekstu wytworzenia dokumentu).</p>
Kwestionariusze	
<p>Służy do zbierania danych o charakterze ilościowym, takich jak: opinii, postaw, wiedzy, deklarowanych zachowań.</p> <p>Pozwala w krótkim czasie dotrzeć do wielu badanych i pozyskać informacje na wiele tematów.</p> <p>Pozwala na analizę statystyczną.</p>	<p>Nie pozwala na pogłębienie tematu.</p> <p>Brak możliwości kontroli stopnia zrozumienia pytań, ograniczone możliwości konsultowania wątpliwości.</p> <p>Brak możliwości analizy kontekstu oraz innych ważnych choć nieprzewidzianych na etapie konstruowania pytań informacji.</p>

Źródło: opracowanie własne (por. Wysocka 2006).

(który powinien zawierać przedmiot obserwacji, kategorie obserwowanych zdarzeń, dla każdej kategorii listę zachowań, reakcji, ponadto czas i miejsce obserwacji), w przypadku analizy dokumentów – arkusz analizy (a w nim kategorie analizy, źródła-rodzaje dokumentów, wymienione poszukiwane informacje), a w przypadku wywiadu kwestionariuszowego – ankietę (zestaw konkretnych pytań otwartych i zamkniętych).

Wybrane techniki diagnostyczne w pracy socjalnej

W poprzedniej części scharakteryzowano metody diagnozy wykorzystywane w naukach społecznych. Poniżej zostaną zaprezentowane techniki diagnozy (na podstawie Hartman 1978, 1979, Allen *et al.* b.r.w. za: Child Welfare Manual 2013) specyficzne dla pracy socjalnej, resocjalizacyjnej i terapeutycznej, które można wykorzystać w pracy z różnymi kategoriami klientów, a są to: genogram, ekomapa, linie czasu i sekwencje zachowań. Osoby opuszczające zakłady karne jako klienci doświadczający wielu problemów, o skomplikowanej historii należą do grupy klientów, z którą warto pracować tymi technikami. Wszystkie techniki łączą kilka cech:

- ➔ Graficzne przedstawienie rezultatu
- ➔ Ciągłe zaangażowanie klienta w proces diagnozy
- ➔ Dostarczanie informacji zwrotnej klientowi, techniki pozwalają diagnozowanej osobie/ rodzinie dowiedzieć się czegoś nowego na temat relacji wewnątrzrodzinnych, różnorodności i jakości relacji z innymi osobami (i instytucjami)
- ➔ Możliwość uzupełnienia (a czasem zastąpienia) rozwlekłej pisanej narracji.

Poza mocą diagnostyczną, poniższe techniki mogą być przydatne jako:

- ➔ Narzędzia prowadzenia wywiadów z jednostkami, parami lub całymi rodzinami
- ➔ Sposób ułatwienia zbierania dodatkowych informacji
- ➔ Sposób praktycznego streszczenia pozwalającego na szybkie zaznajomienie się z dużą ilością informacji
- ➔ Sposób motywowania do włączenia się w rozmowę lub podtrzymania rozmowy
- ➔ Narzędzie organizowania pozyskiwanych informacji w celu zaplanowania i podjęcia działań
- ➔ Narzędzia przydatne w terapii osób, par, rodzin.

Genogram

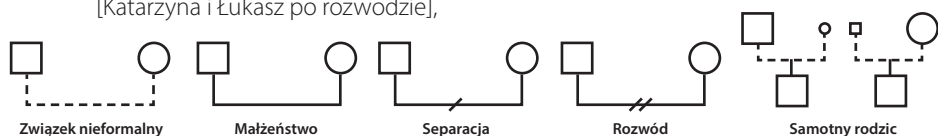
Jest to technika graficznego przedstawienia wizji życia rodzinnego, jaką otrzymała jednostka, przypomina drzewo genealogiczne, zawiera takie informacje, jak: struktura dużej rodziny (bliższej i dalszej, w trzech pokoleniach), podstawowe informacje o członkach rodziny (wiek, daty urodzeń, śmierci, czas trwania małżeństwa itp.), relacje między członkami rodziny oraz występujące w rodzinie problemy. Dzięki temu możemy dokonać oceny klienta, odtworzyć jego historię, poznać strukturę, rozwój, granice i klimat rodziny, wzorce relacji, wzorce funkcjonowania rodziny na przestrzeni pokoleń (w tym powtarzające się problemy, czy wydarzenia takie jak przemoc, alkoholizm, samobójstwo, pobyt w zakładach karnych, czy domach dziecka) (bardziej szczegółowo o sposobie budowania i interpretacji genogramów oraz wykorzystaniu ich w interwencji i terapii polski Czytelnik może dowiedzieć się w pracy pt. „Genogramy” autorstwa M.McGoldrick, R.Gerson i S.Shellenberger [2007]).

Krok po kroku

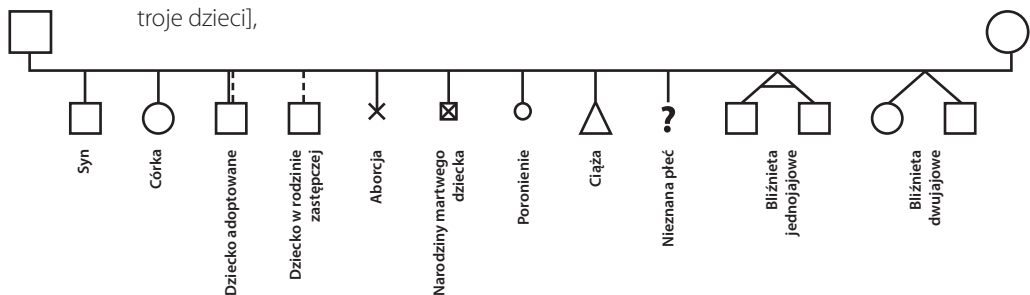
1. Rozpocznij od narysowania drzewa podstawowej rodziny, która stanowi podmiot pracy socjalnej [Katarzyna i Łukasz], oznacz płeć i wiek osób stosując odpowiednie symbole (wykres poniżej),



2. Narysuj linie pomiędzy symbolami oznaczające rodzaj relacji partnerskich (wykres poniżej), [Katarzyna i Łukasz po rozwodzie],

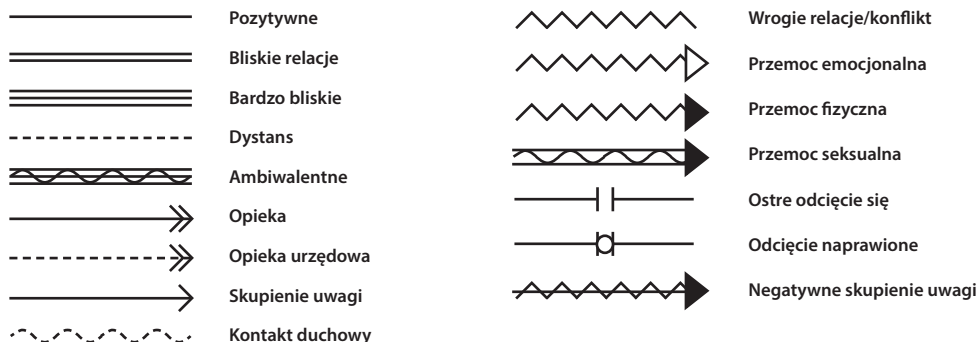


3. Narysuj drzewo kolejnego pokolenia w linii poniżej linii rodziców, zastosuj symbole płci, oznacz wiek, narysuj rodzaj relacji rodzicielskich (wykres poniżej) [Katarzyna i Łukasz mają troje dzieci],



4. Nanieś informacje opisujące emocjonalny wymiar relacji interpersonalnych rysując linie pomiędzy symbolami poszczególnych osób (wykres poniżej), [przemoc w związku Katarzyny i Łukasza, konflikt między Katarzyną a córką, zerwany kontakt z synem Jankiem na skutek umieszczenia w domu dziecka],

RELACJE INTERPERSONALNE



5. Teraz przejdź do narysowania drzewa rodziny rozszerzonej – wcześniejszych pokoleń (wertykalnie) [rodzice Łukasza, rodzice, dziadkowie i dalsza rodzina Katarzyny] i dalszej rodziny (horyzontalnie) [rodzeństwo Łukasza i Katarzyny i ich rodziny]. Powtórz wcześniejsze kroki, zastosuj odpowiednie symbole na oznaczenie płci, relacji rodzinnych i interpersonalnych między różnymi członkami rodziny,

PROBLEMY

Uzależnienie od alkoholu lub narkotyków



Podejrzanie



Potwierdzenie



W trakcie leczenia

Poważne problemy fizyczne lub psychiczne



Pobyt w zakładzie karnym



Uwikłanie w system wymiaru sprawiedliwości



Nikotynizm



Otyłość



Trudności językowe

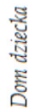
6. Na narysowane drzewo możesz nanieść informacje o problemach, z jakimi zmagali lub zmagają się poszczególni członkowie rodziny: choroby, uzależnienia, pobyt w zakładzie karnym i inne (wykres poniżej),
7. Uzupełnij diagram ważnymi informacjami na temat imion, dat, wieku. Możesz dopisać hasłowo najistotniejsze informacje na temat zawodu, stanu zdrowia, dochodu, religii, czy szczególnych sytuacji (jak pobyt za granicą, w domu dziecka itp.) oraz innych ważnych z punktu widzenia konkretnej rodziny informacji,
8. Możesz zastosować kolory dla podkreślenia ważnych informacji,
9. Skonstruuj legendę, która będzie zawierała wykorzystane w tym konkretnym diagramie symbole (przykład na rysunku 7.1).

Ekomapa (ekogram)

Technika ta jest graficznym przedstawieniem systemu rodzinnego oraz mapą relacji pomiędzy systemem rodziny a innymi systemami (mogą nimi być m.in. szkoła, sąd, ośrodek pomocy społecznej i inne instytucje pomocowe, opieka zdrowotna, kościół, fundacje/organizacje, dalsza rodzina i poszczególni jej członkowie oraz inne znaczące osoby, sąsiedzi, praca zarobkowa, niezarobkowe źródła utrzymania, rekreacja). Procedura mapowania:

- ➔ Przedstawia rys rodziny z uwzględnieniem ekologicznego ujęcia otaczających ją systemów
- ➔ Obrazuje ważne – wspierające, konfliktogenne i niewystarczające – relacje rodziny z innymi systemami
- ➔ Pokazuje przepływ zasobów, wsparcia, deficytów
- ➔ Uwydatnia rodzaj relacji, konflikty do rozwiązania, zasoby do zmobilizowania, ilustruje jakie psychospołeczne czy ekonomiczne zasoby są aktualnie używane przez rodzinę, jakie

Źródło: opracowanie własne.



są potencjalnie dostępne, ale niewykorzystywane, a jakie zasoby byłyby pożądane, ale brakuje ich w najbliższym środowisku.

Krok po kroku

1. Narysuj okrąg na środku mapy (będzie on wyznaczał granicę rodziny lub gospodarstwa domowego)
2. W środku okręgu narysuj genogram diagnozowanej rodziny, użyj symboli wykorzystywanych do tworzenia genogramów, wpisz imiona i wiek członków rodziny
3. Ustal, jakie systemy pozarodzinne wpływają na rodzinę (i jej członków z osobna)
4. Dla każdego systemu narysuj osobno koła wokół okręgu oznaczającego rodzinę, oznacz je nazwą (możesz dopisać krótką informację na czym polega wpływ na rodzinę i jej członków)
5. Połącz systemy z systemem rodziny (lub poszczególnymi jej członkami) rysując odpowiednią linię (—— oznacza silny związek, ---- oznacza relacje osłabione lub nieznaczące, ~~~~ oznacza relacje stresogenne lub konfliktowe) oraz ewentualnie oznaczając strzałką kierunek przepływu (rysunek 7.2).

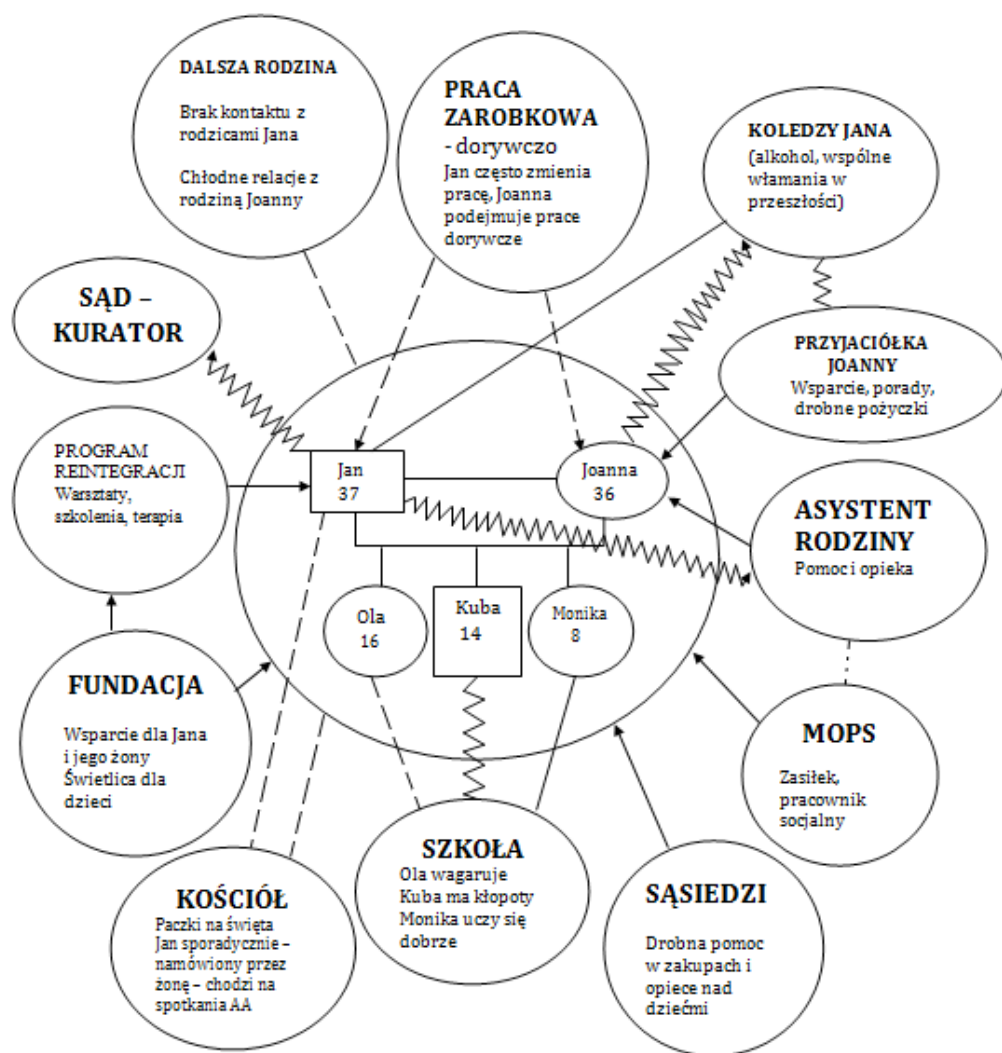
Linie czasu

Technika ta wykorzystywana jest do zidentyfikowania szczególnie ważnych wydarzeń w życiu rodziny. Umieszczenie tych wydarzeń na linii pozwala ustalić początek obecnego problemu, tego co się działo przed i po wystąpieniu pierwszych objawów/ przyczyn, zdarzeń inicjujących problem.

Krok po kroku

1. Linię czasu można rozpocząć w dowolnym momencie, jednak najbardziej pomocne będzie skupić się na ważnych zdarzeniach, które poprzedzają i współwystępują z problemem (przykład a. i b.)
2. Oznacz na linii/ach poszczególne daty, które przedstawiają początek obecnego problemu
3. Zaznacz istotne wydarzenia (tak jak je przedstawiają członkowie rodziny), które poprzedzają obecne problemowe zachowanie (mogą to być wydarzenia tuż przed wystąpieniem problemu lub bardziej odległe w czasie)
4. Oznacz wydarzenia, które pojawiły się po problemowym zachowaniu (mogą być przedstawiane przez rodzinę jako konsekwencje)
5. Dopytaj, czy obecny problem pojawiał się już wcześniej, ustalisz, czy problem jest dotkliwy i chroniczny
6. Możesz skonstruować osobne linie dla poszczególnych członków rodziny (przykład b.).

Rysunek 7.2. Przykład zastosowania techniki ekomapy.



Relacje pomiędzy systemami:

- Silne
- Słabe, nieznaczące
- ⚡ Stresogenne, konfliktowe
- Kierunek przepływu wsparcia/ zasobów, energii/ relacji

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 7.3. Przykład zastosowania techniki linie czasu. Przykład a.

Tata traci pracę 01.10.2009	20.10.2009 Mama mówi że jest w ciąży	Tata dostaje pierwszy wyrok za kradzież 25.03.2010	15.04.2010 Mama rodzi	Tata dostaje drugi wyrok 30.09.2010	10.11.2010 Mama się wyprowadza
Tata zaczyna terapię uzależnień 05.12.2010	20.12.2010 Mama wraca do domu	3.wyrok. tata trafia do ZK 05.08.2011	20.10.2011 Mama wnosi o rozwód	Mama zgłasza się do OPS 25.10.2011	

Rysunek 7.4. Przykład zastosowania techniki linie czasu. Przykład b.

MAMA	10.03.	Opuszcza dom	10.05	Wnosi o rozwód	01.08
	Traci pracę	05.04	Wraca do domu	20.07	Opuszcza dom
TATA	13.03	Idzie na odwyk	30.05	Wraca do domu Napada na żonę	25.08
	Napada na żonę Niebieska Karta	20.04	Wyjeżdża za granicę	30.07	Dostaje wyrok

Źródło: opracowanie własne.

Sekwencje zachowania

Zachowania, które doprowadziły do obecnego problemu mogą być przedstawione na kolistym wykresie. Pozwala to zobaczyć jak problem jest osadzony pośród następujących po sobie zachowań członków rodziny (lub innych ważnych osób), to z kolei pomaga:

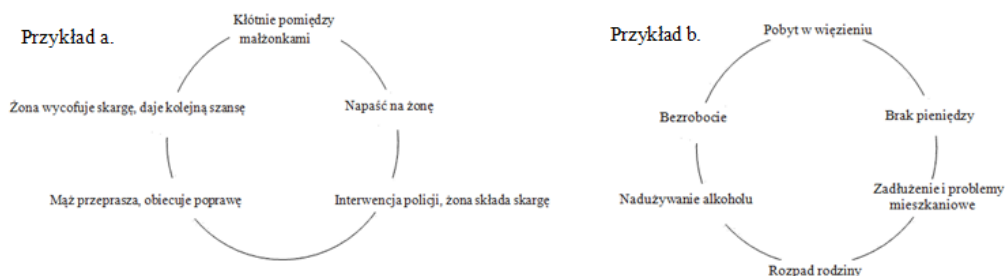
- ➔ Uniknąć zachowań, które wywołują/ poprzedzają problem
- ➔ Dostrzec, jak członkowie rodziny reagują na problemowe zachowania
- ➔ Dostrzec, w jaki sposób rodzina pozostaje pod wpływem problemowych zachowań
- ➔ Ustalić, jak powtarzające się sekwencje mogą kształtować przeciwnie skuteczne wzorce, do których rodzina jest przyzwyczajona.

Krok po kroku

1. Zaznacz na kole obecne problemowe zachowanie lub sytuację [interwencja policji]
2. Ustal, jakie zachowanie bezpośrednio poprzedza zachowanie problemowe i jakie zachowanie poprzedza to zachowanie [gwałtowna przemoc wobec żony poprzedzona awanturami], śledź sekwencję wydarzeń przeszłych
3. Ustal, jakie zachowanie następuje po problemowej sytuacji [mąż przeprasza i obiecuje poprawę] i jakie pojawia się kolejne zachowanie [żona wycofuje skargę, przyjmuje przeprosiny], śledź sekwencję wydarzeń wprzód.

Jak widać, wymienione techniki mają szerokie możliwości zastosowania. Nadto, należy podkreślić, że sama graficzna forma i zasada angażowania klienta w tworzenie rysunków daje dobre rezultaty w pracy z osobami wycofanymi, nieśmiały, przytłoczonymi problemami oraz klientami niedobrowolnymi.

Rysunek 7.5. Przykłady zastosowania techniki sekwencji zachowań



Źródło: opracowanie własne.

7.1.3. Schemat diagnozy

Schemat diagnozy to narzędzie ułatwiające pracownikowi socjalnemu spisanie i uporządkowanie najważniejszych elementów diagnozy klienta, a następnie prowadzenie rozmów. Poniżej przedstawiono propozycję schematu diagnozy uwzględniającą wiele jej elementów. Pracownik socjalny może wykorzystać schemat w zaproponowanej formie, może wykorzystać go w nieco zmienionej formie lub zbudować swój własny schemat od podstaw (pomijając administracyjną formę wywiadu środowiskowego, który jest usztywniony i nie przewiduje wielu ważnych elementów).

SCHEMAT DIAGNOZY (opracowanie własne):

I. Podstawowe dane o rodzinie

1. Kto wchodzi w skład rodziny (liczba osób, liczba dzieci, członkowie rodziny niemieszkający w gospodarstwie domowym-dlaczego), głowa rodziny, wiek członków rodziny, pochodzenie
2. Typ rodziny (rodzina pełna: naturalna, adopcyjna, zastępcza, zrekonstruowana, nieformalna; rodzina niepełna: pólsierota, matka samotna, rodzina rozbita wskutek rozwodu lub separacji)

II. Historia rodziny

1. Struktura rodziny, relacje między jej członkami, problemy doświadczane przez członków rodziny (por. genogram)
2. Mity rodzinne, schematy postępowania i wartości przekazywane w kolejnych pokoleniach (np. *w mojej rodzinie kobiety zawsze były silne i niezależne, zawsze mnie uczono, że rodzina jest najważniejsza za wszelką cenę*)

III. Sytuacja ekonomiczna

1. Urządzenie domu
2. Dochód (wysokość, źródło)
3. Wydatki (wysokość, cele)
4. Długi (wysokość, jakie) i oszczędności
5. Subiektywne postrzeganie własnej sytuacji i warunków życia
6. Sposoby radzenia sobie z problemami finansowymi

IV. **Sytuacja zawodowa**

1. Wykształcenie, kwalifikacje, szkolenia, uprawnienia, doświadczenie zawodowe
2. Aktywność zawodowa/ Przyczyny braku aktywności zawodowej
3. Gotowość do podjęcia pracy (lub brak)
4. Możliwości podjęcia pracy (lub brak)
5. Długość korzystania z pomocy społecznej

V. **Sytuacja mieszkaniowa** (liczba izb, komfort, mieszkanie własne samodzielne, warunki dziecka do pracy, odpoczynku i zabawy, walory zdrowotne i estetyczne)

VI. **Sytuacja zdrowotna**

1. Choroby
2. Subiektywne postrzeganie sytuacji zdrowotnej i kondycji
3. Uzależnienia
4. Higiena

VII. **Biograficzny i aktualny wymiar problemu**

1. Problem dominujący
2. Inne ważne problemy
3. Problemy postrzegane przez klienta
4. Porażki
5. Sposoby radzenia sobie z problemami i sukcesy

VIII. **Funkcjonowanie w rolach społecznych** (definiowanie przez klienta kim jest mąż/ żona, ojciec/matka, syn/córka, pracownik, uczeń, klient instytucji pomocowych oraz sposób realizowania tych ról)

IX. **Układ stosunków w rodzinie i relacje rodziny z innymi**

1. Układ stosunków między rodzicami (charakterystyka osobowości rodziców; historia pożycia małżeńskiego, motywy zawarcia małżeństwa, plany i aspiracje rodziców i rodziny a ich realizacja; stosunki między rodzicami; pełnienie ról małżeńskich, podział kompetencji i obowiązków, częstość, siła, przyczyny i skutki konfliktów)
2. Układ stosunków między rodzicami i dziećmi (stosunki dziecka z matką i ojcem; pełnienie ról rodzicielskich, postawa rodziców wobec dziecka, rodzaj autorytetu, realizacja potrzeb psychofizycznych dziecka, aspiracje i plany wobec dziecka i ich realizacja, częstość, przyczyny i skutki konfliktów)
3. Relacje rodziny z innymi systemami, przepływ zasobów, wsparcia, deficytów

X. **Warunki do przeprowadzenia zmiany**

1. Postrzeganie i wchodzenie w rolę klienta
2. Rodzaj relacji (współpracy, narzekania, goszczenia)
3. Motywacja klienta do zmiany
4. Gotowość do zmiany
5. Priorytety i cele klienta

Nadto, ze względu na specyficzny problem rodziny i cel współpracy z klientem warto diagnozować m.in.:

1. Zagrożenie uzależnieniem

2. Zagrożenie bezrobociem i ubóstwem
3. Kryzys, przyczynę, jego rodzaj i etap przebiegu
4. Zaniedbanie dzieci i zagrożenie przemocą w rodzinie
5. Doświadczanie wykluczenia, dyskryminacji i opresji

Na koniec, w diagnozie określamy wstępny cel pracy socjalnej oraz wyznaczamy metody pracy socjalnej, które umożliwią osiągnięcie celu. Cel i metody mogą zostać przeformułowane w dalszych etapach pracy z klientem (zwłaszcza na skutek aktualizacji diagnozy i definiowania celów przez klienta), o czym w kolejnych rozdziałach.

7.2. Budowanie planu działania

7.2.1. Definiowanie problemu

Zdefiniowanie problemów klienta wydaje się być najważniejszym elementem procesu udzielania profesjonalnej pomocy. Myślenie kategoriami problemu jest powszechne – jeśli coś się zepsuje, jeśli chorujemy, jeśli sprawy nie układają się pomyślnie, w pierwszej kolejności zastanawiamy się jakie są przyczyny niezadowolającego stanu rzeczy, z jakim problemem mamy do czynienia. Podobnie w pracy socjalnej i terapii diagnozowanie problemu klienta i poszukiwanie jego przyczyn stało się niezbędnym etapem pracy z klientem. Takie podejście skoncentrowane na problemach jest popularne od ponad wieku i na długie dziesięciolecia zdominowało podejście do pracy z klientem. Należy w tym miejscu wyraźnie powiedzieć, że współcześnie nie jest to jedyny sposób postrzegania celu i metodyki pracy socjalnej, schemat myślenia problematycznego przełamuje bowiem zyskująca coraz większą popularność praca socjalna skoncentrowana na rozwiązaniach (szerzej rozdz. 5.7). Podejście skoncentrowane na rozwiązaniach niesie wiele możliwości pracy z klientami, o których mowa w niniejszej książce, jednak świadomi jak ważnym elementem jest diagnoza przyczyn problemów klienta na gruncie polskiej praktyki, przyjrzyjmy się **zasadom i technikom definiowania problemu klienta**.

1. W pierwszej kolejności należy **rozpoznać zakres obszarów życiowych klienta zdeorganizowanych przez problemy** poprzez:
 - a. **Rozpoznanie wszystkich możliwych trudności** na różnych poziomach:
 - Intrapersonalnych, psychicznych i emocjonalnych
 - Zdrowotnych (zdrowia psychicznego i fizycznego)
 - Interpersonalnych, małżeńskich/ partnerskich, rodzinnych
 - Edukacyjnych, zawodowych, finansowych, mieszkaniowych i in.
 - Społecznych, politycznych (np. doświadczanie stygmatyzacji, dyskryminacji, poczucie alienacji, wykluczenia społecznego)
 - b. **Rozpoznanie relacji między problemami**: współwystępowania, przyczynowo-skutkowych (np. etykieta „byłego kryminalisty” powoduje ograniczone możliwości zatrudnienia, dłużej trwające bezrobocie wywołuje problemy finansowe i mieszkaniowe, zagrożenie ubóstwem i bezdomnością z kolei powoduje rozpad rodziny i problemy emocjonalne, to z kolei może prowadzić do nadużywania alkoholu, a uzależnienie uniemożliwia znalezienie pracy oraz niszczy relacje

z innymi bliskimi ludźmi. W ten sposób mamy do czynienia z „błędnym kołem” deprywacji i wykluczenia społecznego, które niezwykle trudno przerwać [por. Kudlińska, Kacprzak 2013]).

- c. **Rozpoznanie problemów** i związków między nimi **w opinii** osobno: **1) klienta, 2) bliskich mu osób, 3) specjalistów, z którymi pracował klient, 4) nas samych jako pracowników socjalnych.**

2. Kolejny etap to **nadanie rangi różnym problemom**

Klient i wspomagający go pracownik socjalny nadają różnym trudnościom i kłopotom klienta określoną ważność, aby następnie nadać im rangę i kolejność rozwiązywania. Możemy mówić o różnych problemach, np. Helen Perlman (1973:32) wymienia następujące rodzaje problemów: podstawowy (niedający się zmienić podczas pracy z indywidualnym przypadkiem), przyczynowy (niemożliwy do naprawienia), skondensowany, pilny (niecierpiący zwłoki) i problem-do-rozwiązania. Najważniejsze, aby klient nie doszedł do wniosku, że cała sytuacja, w której się znalazł jest przytłaczająca, a problemy wszechogarniające. Takie podejście wywołuje lęk, poczucie bezradności i brak motywacji do działania i wprowadzania zmian. Dlatego warto z klientem podzielić problem na mniejsze części i zastanowić się nad ich gradacją pod względem:

- ➔ Pilności – wyznaczamy problemy, które wymagają szybkiego rozwiązania i takie, z rozwiązaniem których można poczekać,
- ➔ Ważności – wyznaczamy problemy priorytetowe i kolejno coraz mniej istotne.

Dodatkowo możemy zastosować technikę zestawienia tych dwóch wymiarów, w związku z czym dzielimy problemy na:

- ➔ Pilne i ważne
- ➔ Pilne, choć mniej istotne
- ➔ Ważne, choć mniej naglące
- ➔ Najmniej istotne i pilne, np.:

Tabela 7.4. Technika nadania rangi problemom

	Problemy ważne	Problemy mniej ważne
Problemy pilne	Brak środków do życia, Brak pracy	Coraz częstsze nadmierne spożywanie alkoholu
Problemy mniej pilne	Konflikty w rodzinie, Brak motywacji, poczucie bezradności, Brak poczucia sensu w życiu	Brak kwalifikacji zawodowych, Problemy zdrowotne

Źródło: opracowanie własne.

Pamiętajmy, sytuacja klientów zmienia się dynamicznie (jedne problemy udaje się rozwiązać, czasem pojawiają się nowe), zatem hierarchizowanie problemów powinno się uaktualniać regularnie.

3. Ostatni element to **wybór problemu dominującego**, priorytetowego. Klient wspólnie z pracownikiem socjalnym wybiera kilka najważniejszych problemów i wspólnie podejmują decyzję, którymi problemami należy zająć się w pierwszej kolejności (wyznaczyć cel). Aby wyznaczyć problem priorytetowy, a następnie cel działania weźmy pod uwagę:
- ➔ Który problem jak najważniejszy,
 - ➔ Który problem jest najpilniejszy (czy zagraża życiu lub zdrowiu, czy dotyczy osób zależnych, np. dzieci lub osób chorych, starszych),
 - ➔ Który problem jest najbardziej dotkliwy,
 - ➔ Który problem dezorganizuje największy obszar funkcjonowania jednostki, a także ile osób angażuje (kogo dotyczy),
 - ➔ Który problem będzie miał najgorsze skutki, jeśli go zaniechamy,
 - ➔ Rozwiązanie którego problemu będzie miało najwięcej korzyści,
 - ➔ Który problem najszybciej rozwiążemy, jeśli zajmiemy się nim w pierwszej kolejności,
 - ➔ Jak długo trwają problemy, jak często się powtarzają,
 - ➔ Jak klient czuje się w związku z istnieniem problemu,
 - ➔ Czy rozwiązanie jakiegoś problemu jednocześnie rozwiąże inne problemy,
 - ➔ Czy aby rozwiązać jakiś problem należy wcześniej zająć się innym,
 - ➔ Czy klient podejmował wcześniej próby rozwiązania problemu,
 - ➔ Czy osiągnięcie celu (rozwiązanie problemu) jest możliwe, choćby przy wsparciu instytucji pomocowych i nieformalnych sieci wsparcia.

7.2.2. Wyznaczanie celu pracy ze względu na dominujący problem

Obranie celu współpracy między klientem a pracownikiem socjalnym jest zadaniem kluczowym, choć nie należy do łatwych wyzwań. Lista celów stanowi pewnego rodzaju mapę, jak postępować, co i kiedy zrobić, jak dążyć do zmiany. Jest to etap, w którym klient powinien uświadomić sobie i przedstawić pracownikowi:

- ➔ co chciałby osiągnąć we współpracy z pracownikiem socjalnym,
- ➔ jaki jest pożądany stan rzeczy, do którego będzie dążył z pomocą pracownika socjalnego
- ➔ jaki problem/y chciałby wyeliminować
- ➔ zmiana w jakich obszarach życia go interesuje
- ➔ jaki jest udział innych osób (rodziny, przyjaciół, współpracowników, sąsiadów itd.) w zmianie.

Oczywiście to klient powinien formułować swoje cele, jednak jak pokazano powyżej, może nie być to dla niego proste. Osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne i zakłady karne rzadko są klientami świadomymi, zdeterminowanymi i zmotywowanymi. Nadto, w trakcie wyznaczania celu mogą pojawić się następujące problemy:

- ➔ Klient nie wie do czego może dążyć, nie wie co chciałby osiągnąć
- ➔ Klient ma zbyt wiele problemów, chciałby rozwiązać wszystkie i nie wie, od którego zacząć
- ➔ Klient i pracownik socjalny określają inny cel.

Rola pracownika socjalnego może okazać się na tym etapie niezwykle ważna, a jego działania uwalniające gotowość do rozmowy o rozwiązaniach i formułowania celów. Etapy formułowania celów można scharakteryzować następująco (por. De Jong, Berg 2007):

1. **Przejsście od rozmowy problemowej do rozmowy budującej rozwiązania**

Na pytanie pracownika „jak mogę Pani/i pomóc”, zwykle klient odpowie opowiadając o swoich problemach, w dodatku skupiając się na trudnościach, jakie te problemy niosą ze sobą. Pracownik socjalny powinien rozpoznać, jakich obszarów one dotyczą, a następnie wybrać problem priorytetowy (porównaj rozdziały 5.4 i 7.2.1). Na tym etapie zwykle klienci mało precyzyjnie określają, co chcieliby zmienić. Pracownik socjalny powinien zatem zachęcić klienta do rozmowy o zmianach i wspólnie rozpocząć formułować cele. Zwykle moment ten następuje po 10-15 minutach od rozpoczęcia rozmowy (*ibidem*:74).

2. **Przejsście od myślenia abstrakcyjnego, ogólnego do konkretnego**

Kiedy klient wypowie się po raz pierwszy nt. swojej przyszłości, zmian, celów, aspiracji (a zwykle są to sformułowania ogólne, nieokreślone), rolą pracownika socjalnego jest przekształcenie celów abstrakcyjnych w konkretne. Należy pozwolić klientowi rozwinąć temat, ułatwić mu wyobrażenie sobie, jak będzie wyglądało życie, jeśli dokona się zmiana, aż ustalimy konkretny cel pracy socjalnej/ terapeutycznej.

3. **Wyznaczenie dobrze sformułowanych celów**

Dobrze sformułowane cele posiadają kilka cech (*ibidem*:93-99):

- ➔ Są ważne dla klienta, bowiem tylko takie sprawiają, że klient czuje się szanowany, będzie bardziej prawdopodobne, że będzie bardziej zmotywowany do ich realizacji,
- ➔ Mogą być rozważane w perspektywie interakcji, czyli „oczami innych, bliskich” osób,
- ➔ Sformułowane pozytywnie (jako obecność pożądanych zachowań), a nie negatywnie (jako nieobecność problemów) – klienci w początkowej fazie łatwiej formułują swoje oczekiwania jako brak problemu („żeby mąż nie pił”, „żeby syn nie zadawał się z tymi kolegami”, „żeby nie krzyczał na żonę i dzieci”), jednak do działania bardziej motywują sformułowania pozytywne mówiące o tym, co się będzie działo zamiast problemu („razem z rodziną rozmawiamy codziennie przy obiedzie”),
- ➔ Tworzone jako krok rozpoczynający, a nie jako rezultat ostateczny – aby cel był osiągalny powinien być sformułowany konkretnie i precyzyjnie, jako jeden z elementów tworzących szerszą wizję rozwiązane problemu,
- ➔ Umożliwiające rozpoznanie własnej roli przez klienta – jeśli klient widzi rozwiązanie problemu jako zmianę sytuacji zewnętrznej lub zmianę zachowania innych osób, należy pomóc mu wyobrazić sobie siebie jako część rozwiązania (np. „chciałabym, aby mąż pomagał mi w obowiązkach domowych. – A gdyby on to zrobił, jaką zmianę zachowania zauważyłby w Pani? – Nie krzyczałabym na niego, byłabym spokojniejsza, więcej czasu bym spędzała z nim”),
- ➔ Konkretnie, wymierne, behawioralne (np. zamiast „żeby nie brakowało pieniędzy”, „żeby nam się układało z partnerką” to np. „zarejestruję się w urzędzie pracy, wyślę CV, pójdę na rozmowy kwalifikacyjne”, „więcej czasu będę spędzać z partnerką, będę pomagać w obowiązkach domowych”),

- ➔ Realistyczne w perspektywie klienta – jeśli czujemy, że cele klienta są wygórowane lub nierealne (przynajmniej na danym etapie), możemy mieć uzasadnione obawy, że klient szybko straci nadzieję i motywację do ich realizacji. Zapytajmy „czy coś takiego mogłoby się zdarzyć?”, „czy uważa Pan/i, że mógłby/łaby coś takiego zrobić?”, skąd Pan/i wie, że mógłby/łaby coś takiego zrobić?”

Tabela 7.5. Pytania pomocne w wyznaczaniu celów pracy.

Etap	Pomocne pytania
Początek wywiadu	<ul style="list-style-type: none"> Jak mogę Ci pomóc? Jakie są Twoje wyobrażenia i oczekiwania, jak mógłbym Ci pomóc?
Rozmowa o problemie	<ul style="list-style-type: none"> W jakim sensie stanowi to dla Pani/i problem?
Rozmowa o rozwiązaniach	<ul style="list-style-type: none"> Co się musi zmienić w wyniku naszego dzisiejszego spotkania, żeby mógł/mogła Pan/i powiedzieć, że było ono warte zachodu? Jakich zmian w życiu Pan/i chce, gdyby mogło być tak, jak Pan/i chce? Co się musi wydarzyć, żeby to osiągnąć/ żeby to się stało? Co Pan/i może zrobić, żeby dokonać zmiany? Kto mógłby udzielić pomocy i wsparcia przy wprowadzaniu zmiany? Gdyby mógł/mogła dokonać Pan/i tej zmiany w mgnieniu oka, jakby za sprawą magii, jak Pana/i sytuacja by się zmieniła? Jakie korzyści wniosłaby ta zmiana? Jak chciałby/aby Pan/i, aby wyglądało Pana/i życie za 5 lat?
Przejsie do myślenia konkretnego	<ul style="list-style-type: none"> Jak konkretnie wyglądałoby Pana/i życie po zmianie? Co Pan/i by wtedy robił/a, co by robiła Pana/i rodzina, dzieci, jak inni by się zachowywali? Proszę podać przykład rozwiązania, które by Pana/ią satysfakcjonowało? Proszę je opisać konkretnie Po czym bliscy (mąż/żona, matka, dzieci, przyjaciele itd.) poznają, że nastąpiła zmiana?
Dobre sformułowanie celów	<ul style="list-style-type: none"> Zapytaj klienta, co się pojawi w miejsce problemu, kiedy ten zostanie rozwiązany Poproś klienta, aby dokończył zdania: Chciałbym/abym, aby moje życie... Chciałbym/abym, aby w moim życiu... Chciałbym/abym, żeby rodzina... Chciałbym/abym, żeby inni...

Źródło: opracowanie własne.

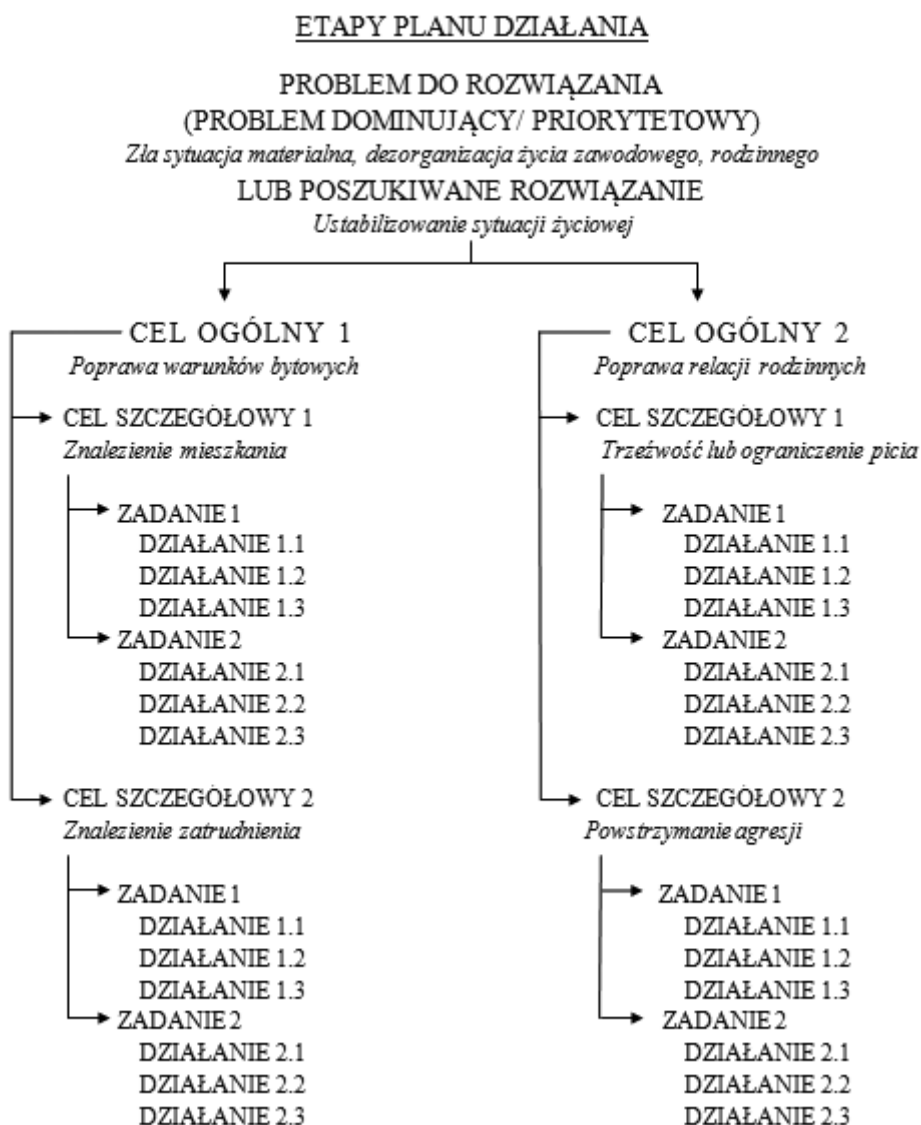
7.2.3. Konstruowanie planu pomocy

Wyznaczenie celu współpracy jest krokiem milowym, ponieważ organizuje całą dalszą część postępowania pracownika socjalnego, klienta oraz innych osób. Plan działania powinien stanowić:

- ➔ wyraz gotowości współpracy między klientem a instytucją, do której się zgłosił,
- ➔ decyzję o wyborze strategii działania i indywidualnego pakietu usług,
- ➔ efekt wynegocjowanego z klientem zakresu współpracy,
- ➔ ustną lub pisemną formę ustaleń opracowanych wcześniej elementów, takich jak:
- Cel ogólny (co klient chce osiągnąć, do czego dąży)
 - Cele szczegółowe (co pozwoli klientowi osiągać cele ogólne)
 - Zadania (co konkretnie należy zrobić)
 - Ramy czasowe (w jakim czasie należy zrealizować określone zadania)

- Podział obowiązków (kto – klient, pracownik socjalny, rodziny/bliscy klienta, społeczność lokalna/ pracownicy innych instytucji pomocowych – ma zrealizować poszczególne zadania)
- Opcjonalnie, sposób ewaluacji (metody za pomocą których ocenimy, czy udało się zrealizować cele)

Schemat 7.1. Struktura planu działania.



Źródło: opracowanie własne.

Tabela 7.6. Przykładowy plan pomocy.

Cel: poprawa warunków bytowych		
Cel szczegółowy: Znalezienie mieszkania		
Zadanie 1: Zdobyć/podniesienie kwalifikacji		
Działania (co robimy)	Kto jest odpowiedzialny	Czas trwania
Ocena predyspozycji zawodowych	Doradca zawodowy	Tydzień/ do dnia...
Uczęszczanie na kurs kwalifikacyjny	Klient	Miesiąc/ do dnia...
Zadanie 2: Znalezienie zatrudnienia		
Działania (co robimy)	Kto jest odpowiedzialny	Czas trwania
Wizyta w Urzędzie Pracy	Pracownik socjalny (pomaga umówić się na wizytę), klient	Tydzień/ do dnia...
Przygotowanie CV i listów motywacyjnych	Pracownik socjalny (przeprowadza instruktaż), klient	Tydzień/ do dnia...
Wysłanie CV i listów motywacyjnych oraz odbycie rozmów kwalifikacyjnych	Klient	3 tygodnie/do dnia...
Cel: poprawa relacji rodzinnych		
Cel szczegółowy: powstrzymanie agresji		
Zadanie 1: trening zastępowania agresji (lub inna forma terapii)		
Działania (co robimy)	Kto jest odpowiedzialny	Czas trwania
Uczęszczanie na terapię	Klient, terapeuta (prowadzi terapię)	2 razy w tygodniu
Regularne rozmowy z rodziną przy posiłkach, wspólne spędzanie czasu	Klient, rodzina klienta	1 godzinę dziennie, codziennie

Źródło: opracowanie własne.

7.3. Prowadzenie przypadku

7.3.1. Kontrakt socjalny

Specyficznym rodzajem planu działania jest kontrakt socjalny. **Kontrakt socjalny jest pisemną umową pomiędzy osobą korzystającą ze świadczeń pomocy społecznej a pracownikiem socjalnym, mającą na celu określenie sposobu współdziałania w rozwiązywaniu problemów osoby znajdującej się w trudnej sytuacji życiowej.** Samo pojęcie jest ogólne (inaczej umowa, ugoda, porozumienie), może odnosić się do pracy z jednostką, rodziną, grupą i różnych obszarów działań pomocowych (socjalnych, resocjalizacyjnych, edukacyjnych) prowadzonych w różnych nurtach teoretycznych (psychodynamicznym, behawioralnym, zorientowanym zadaniowo). Kontrakt, aby był autentyczny i skuteczny powinien spełniać 4 warunki (Garvin, Seabury 1998: 291-297):

- ➔ Być zrozumiałą i jasną dla wszystkich stron: strony rozumieją terminologię i własne zadania do wykonania, dlatego nie należy używać hermetycznego języka, ogólników, terminologii specjalistycznej),
- ➔ Być akceptowany, obopólny: ma być wyrazem upodmiotowienia klienta poprzez włączenie go w proces decyzyjny (jeśli pracujemy z klientem niedobrowolnym, możemy go zachęcić do zawarcia kontraktu proponując krótkoterminowe porozumienia zawierane na czas próbny, co sprawdza się w pracy z młodzieżą, czy z klientami sceptycznie nastawionymi do tego typu narzędzia bądź proponując kontrakt podwójny, który sprawdza się w pracy z klientami przymuszonymi np. wyrokiem sądu, składający się z dwóch części, pierwszej przewidującej warunki nakazane przez sąd i drugiej, której warunki można negocjować),

- ➔ Być dynamiczny i elastyczny: ustalenia kontraktu w miarę trwania współpracy można rene-gocjować, kiedy strony dojdą do wniosku, że ustalone wcześniej warunki są nierealistyczne, nieosiągalne, nieproduktywne bądź nie uwzględniają osób i działań, które powinny być włączone w plan,
- ➔ Być pragmatyczny i realistyczny: kontrakt powinien przewidywać tylko działania, które są osiągalne zarówno dla pracownika socjalnego (i instytucji, którą reprezentuje), jak i dla klienta (i ewentualnie innych osób). Nierealistyczny plan może ostudzić nadzieje, obniżyć motywację do działania oraz dalszej współpracy z instytucjami pomocowymi.

Poprawne sformułowanie kontraktu wymaga wysiłku i dobrej woli z obu stron, ale autentyczny kontrakt ma wiele zalet: upodmiotawia, motywuje i mobilizuje, angażuje i aktywizuje klienta. Ma jednak swoje ograniczenia: praca z osobami bardzo zaburzonymi, niezdolnymi do odpowiedzialności za swoje deklaracje i oceny swoich czynów, z osobami o niskich kompetencjach poznawczych lub z upośledzeniem dużym, a także z osobami w ostrym kryzysie praktycznie wyklucza stosowanie narzędzia, jakim jest kontrakt. Zwykle w takich sytuacjach porozumienie negocjuje się z opiekunem lub bliskimi klienta albo wybiera inną metodę pracy.

Podstawą prawną realizacji kontraktu socjalnego w Polsce jest art. 108 Ustawy o pomocy społecznej. To od decyzji pracownika socjalnego zależy, czy kontrakt socjalny może być zawarty, czy też nie. Ustawodawca bowiem nie zdefiniował okoliczności, w jakich należy go zastosować. Z drugiej jednak strony, art. 4 Ustawy o pomocy społecznej wprowadza obowiązek współpracy: osoby i rodziny korzystające z pomocy społecznej są zobowiązane do współdziałania w rozwiązywaniu trudnej sytuacji życiowej, a art. 11, ust. 2 ustawy wiąże ten obowiązek z przyznawaniem świadczeń: odmowa zawarcia kontraktu lub niedotrzymywanie jego postanowień mogą stanowić podstawę do odmowy przyznania zasiłku z pomocy społecznej lub wstrzymania jego wypłaty.

7.3.2. Praca z oporem

Opór to wszelkie nieświadome reakcje i świadome działania podejmowane przez klienta, które pozwalają mu unikać i zapobiegać nadmiernemu wpływowi pracownika socjalnego/ terapeuty, w rezultacie zaburzają lub zrywają relację pomocową, przez co uniemożliwiają rozwiązanie problemu. Źródłem oporu może być lęk, wstyd, poczucie winy lub odrzucenie mandatu pracownika socjalnego do ingerencji w życie klienta. Wśród przejawów oporu klienta wymienia się (Miller, Rollnick 2010) m.in.:

- ➔ Przerwanie lub ucinanie wypowiedzi
- ➔ Niechęć do przyznania się do problemu, do przyjęcia rady lub sugestii pracownika
- ➔ Usprawiedliwianie swojego zachowania, twierdzenie o bezkarności
- ➔ Pesymistyczne, defetystyczne lub negatywne przekonania i opinie na swój lub innych temat
- ➔ Brak woli do zmiany

Ponadto pracownik socjalny może spotkać się z otwartym podważaniem swojej opinii, zasadności podejmowanych działań, dyskredytowaniem, kwestionowaniem jego autorytetu i wiedzy. Współcześnie uznaje się, że pojawiający się opór jest informacją dla pracownika socjalnego

o jakości kontaktu terapeutycznego oraz sygnałem do zmiany podejścia i stosowanych technik pracy. Opór jest problemem pracownika socjalnego, a nie klienta, to na specjalistę spoczywa odpowiedzialność za przekształcenie oporu, od eksperta zależy czy opór będzie się zmniejszał (wtedy szanse na rozwiązanie problemu rosną) czy zwiększał (rośnie prawdopodobieństwo kontaktu pozornego lub całkowitego zerwania kontaktu).

Aby zmniejszyć opór, w szczególności u klientów niedobrowolnych należy stosować się do kilku sugestii. De Jong, Berg (2007:194-195) proponują następujące wytyczne:

- ➔ Zakładajmy, że będziemy prowadzić wywiad z kimś, kto korzysta z naszych usług w relacji goszczenia.
- ➔ Zakładajmy, że klient ma ważne powody, aby zachowywać się w taki sposób.
- ➔ Zawieśmy sądy i zgódźmy się z percepcjami klienta kryjącymi się za jego ostrożną, obronną postawą.
- ➔ Słuchajmy klienta, nawet wtedy, gdy jest rozgniewany i krytyczny.
- ➔ Kiedy klienci są rozgniewani lub krytyczni, zapytajmy, co nasza instytucja mogłaby zrobić inaczej, aby być bardziej pożyteczną dla klienta.
- ➔ Zawsze pytajmy klienta o to, co leży w jego interesie, czego chce, jakie ma cele.
- ➔ Wsłuchujmy się w sposób mówienia i odzwierciedlajmy go.
- ➔ Z szacunkiem udzielajmy informacji na temat wszelkich nienegocjowanych wymogów i od razu pytajmy klientów o ich percepcje dotyczące tych wymogów.

Trotter (1999) z kolei charakteryzuje model pracy z klientami niedobrowolnymi oparty o trzy sposoby prowadzące do skutecznej pracy:

1. Dokładne wyjaśnienie roli. Należy wyjaśnić specyfikę roli zawodowej pracownika (zadania, obowiązki, cel), szczególnie należy zadbać, by jasne było dla klienta, co może być przedmiotem negocjacji, a co nie. Eliminuje to poczucie zagrożenia płynące z niepewności i lęku przed ujawnieniem się wobec pracownika.
2. Wzmacnianie i modelowanie wartości prospołecznych, czyli społecznie pożądanych (jak unikanie przestępczości, przemocy, kształtowanie odpowiedzialności), takie modelowanie prospołeczne opiera się m.in. na dawaniu przykładu własnym zachowaniem, na udzielaniu pochwał i nagród oraz na wzmacnianiu mocnych stron (nie zaś deficytów).
3. Wspólne rozwiązywanie problemów, głównie w modelu zadaniowym, przewiduje on bowiem możliwość włączenia klienta niedobrowolnego w wyznaczanie celów i zadań wspólnej pracy (przynajmniej w pewnej części jak w przypadku kontraktu podwójnego składającego się z części przewidującej warunki nakazane przez sąd oraz drugiej części, w której można negocjować warunki klienta).

7.3.3. Motywowanie klienta

Motywacja jest to wewnętrzny stan gotowości do wprowadzania zmian, który może się zmieniać na przestrzeni czasu i w zależności od sytuacji. Nie jest to stała cecha charakteru ani trwała właściwość, a na jej poziom mogą wpływać czynniki fizyczne (brak snu, problemy zdrowotne), ale również kontakty interpersonalne (Jaraczewska 2012:21-22). Poziom motywacji zależy

również od osób pomagających. Pracownicy socjalni, kuratorzy, nauczyciele często uskarżają się na brak motywacji u swoich klientów, dlatego – jak sami twierdzą – aby podnieść motywację do zmiany u swoich klientów stosują takie metody, jak podpowiadanie rozwiązań i wyszukiwanie argumentów, odwoływanie się do obowiązków, prawa i procedur, grożenie lub straszenie negatywnymi konsekwencjami (np. umieszczeniem w zakładzie zamkniętym, odebraniem dzieci). Takie sposoby ostatecznie okazują się nieskuteczne, budzą opór, niechęć i bunt, blokują komunikację. Opór i niechęć z kolei postrzegane są jako lekceważenie pracownika i instytucji, pracownicy odczuwają frustrację, zwątpienie, złość i w konsekwencji są bardziej skłonni usztywniać relacje z podopiecznymi, a groźby wprowadzać w życie.

Motywowanie klienta powinno się odbywać w duchu współpracy (kiedy traktujemy klienta po partnersku), wydobywania potrzeb, celów i wartości ważnych dla klienta oraz autonomii klienta. Taka relacja z klientem leży u podłoża tego, co nazywamy dialogiem motywującym (lub terapią motywującą). **Dialog motywujący to oparta na współpracy i skoncentrowana na osobie forma prowadzenia rozmowy służąca wydobywaniu i wzmacnianiu wewnętrznej motywacji do zmiany przez analizę i rozwiązywanie ambiwalencji** (Miller, Rollnick 2010:31). Jest to nowatorska metoda oparta na dowodach pracy z osobami mało zmotywowanymi, której celem jest wywołanie relatywnie szybkiej zbudowanej na motywacji wewnętrznej zmiany. Model dialogu motywującego oparty jest na psychologii humanistycznej, terapii skoncentrowanej na osobie C.R. Rogersa, terapii poznawczo-behawioralnej, podejściu systemowym, teorii autopercepcji D.Bema. Dialog motywujący z powodzeniem stosuje się w wielu obszarach: terapii, edukacji, służbie zdrowia, pracy socjalnej z osobami uzależnionymi, bezrobotnymi, przestępcami, osobami społecznie wykluczonymi.

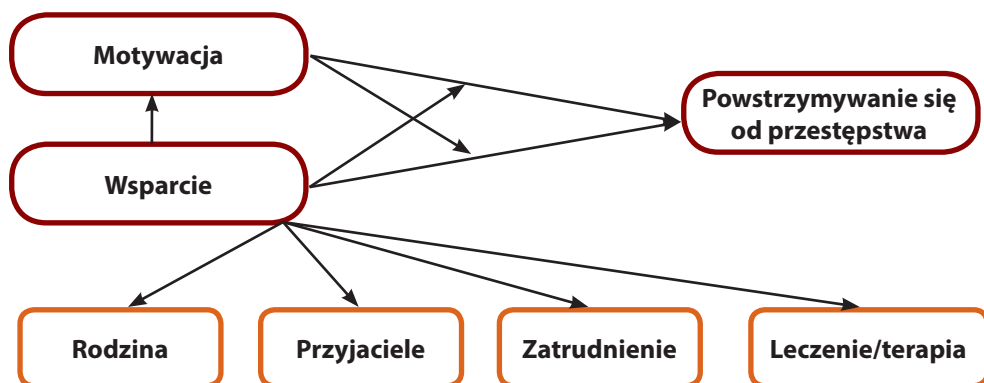
Dialog motywujący w pracy z osobami opuszczającymi zakłady karne i placówki resocjalizacyjne

Motywacja jako czynnik zmiany zachowania przestępców

Badania nad skutecznością procesu reintegracji przestępców pokazują, że do czynników zwiększających powodzenie tego procesu zalicza się: zatrudnienie, brak uzależnień, nieformalne wsparcie ze strony rodziny i przyjaciół oraz wewnętrzną motywację do zmiany (Davis, Bahr, Ward 2012). Ostatnie dwa elementy: wsparcie społeczne i motywację do zmiany uznaje się za kluczowe komponenty zerwania z przestępczością (*desistance*) (Shapland, Bottoms 2011, Maruna, LeBel 2010), przy czym oba elementy są współzależne (zarówno wysoko zmotywowani do zmiany, którzy nie mają wsparcia społecznego, jak i ci, którzy wsparcie otrzymują, ale mają niską wewnętrzną motywację do zmiany, poniosą porażkę). Davis, Bahr i Ward zaprezentowali graficznie model wzajemnego wzmacniania wsparcia społecznego i wewnętrznej motywacji (patrz rys.7.5.).

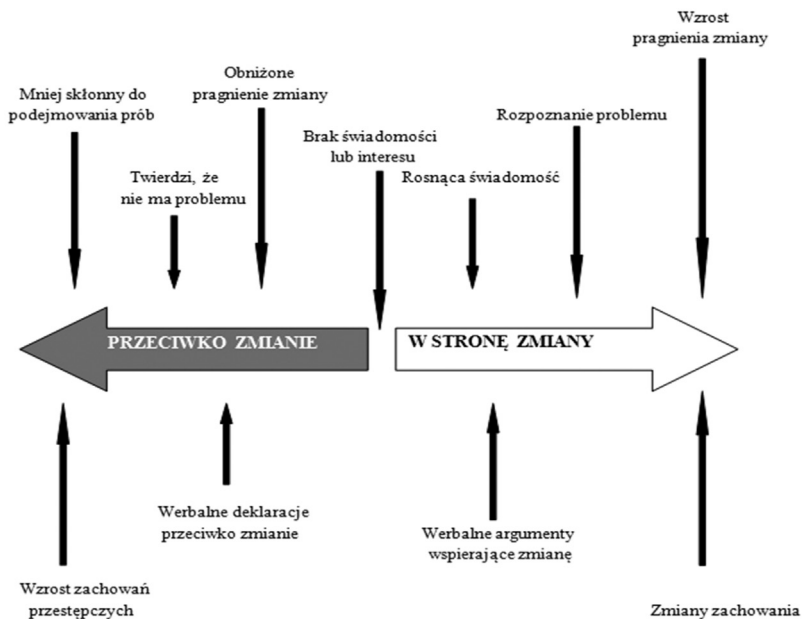
Motywacja jest dobrym predykatorem zmian, a jej rola w systemie sprawiedliwości jest coraz częściej podkreślana zarówno w badaniach, jak i praktyce. Jeśli celem pracy socjalnej, czy kuratorskiej z tą kategorią klientów jest wyzwalanie długoterminowej zmiany zachowań, pracownicy ci powinni stosować techniki, które budują wewnętrzną motywację do zmiany zamiast korzystać ze sposobów wykorzystywania presji zewnętrznej. Wykres 7.6. ilustruje symptomy, które pomogą przewidzieć, czy przestępcy są bardziej gotowi na zmianę czy też nie.

Rysunek 7.5. Czynniki powodzenia reintegracji przestępców.



Źródło: Davis, Bahr, Ward 2012:464.

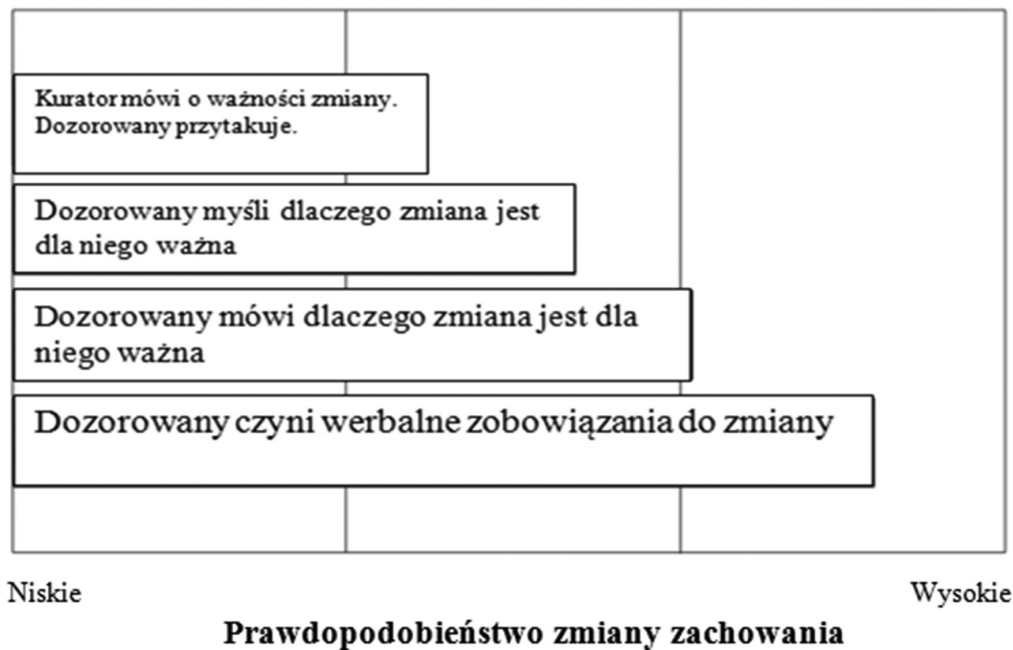
Rysunek 7.6. Symptomy gotowości do zmiany u przestępców.



Źródło: Walters, Clark, Gingerich, Meltzer 2007:13.

Wywiad motywujący pozwala na taką interakcję z przestępcą, w której buduje się gotowość do pozytywnej zmiany. Podstawową zasadą jest jednak to, że wprowadzenie zmian jest bardziej prawdopodobne, jeśli to dozorowany jest do nich przekonany, a nie tylko nakłaniany przez pracownika/ kuratora (zob. wykres poniżej).

Rysunek 7.7. Prawdopodobieństwo zmiany zachowania przestępczego.



Źródło: Walters, Clark, Gingerich, Meltzer 2007:23.

Dialog motywujący

Dialog motywujący jako oparta na dowodach praktyka zwiększająca motywację do zmiany zachowania jest coraz częściej wykorzystywana w pracy z byłymi osadzonymi. W ostatnich latach obserwujemy wzrost zainteresowania w aplikowaniu dialogu motywującego w pracy ze skazanymi: w systemie sądownictwa (Birgden 2004, McMurran 2002, 2009, Farrall 2002), w pracy kuratorskiej, probacyjnej (Clark 2005, Ginsburg et.al. 2002, Harper, Hardy 2000, Miller 1999), w programach reintegracji społecznej.

Dlaczego wywiad motywujący mógłby być przydatny w codziennej pracy z byłymi skazanymi i osobami dozorowanymi?

- ➔ Wywiad motywujący pomaga pracownikowi socjalnemu/kuratorowi wpływać na zmianę zachowania.
- ➔ Obniża ryzyko powrotu do przestępstw.
- ➔ Proponuje skuteczne narzędzia radzenia sobie z oporem.
- ➔ Umożliwia zaangażowanie przestępcy w proces zmiany, nie pozwala na przejęcie całej odpowiedzialności przez pracownika socjalnego/kuratora.
- ➔ Interakcje są nastawione na wprowadzanie zmiany dzięki temu, że pracownik rozumie skąd się bierze zmiana, wie jak wyzwolić gotowość do zmiany.
- ➔ Pozwala łączyć rolę kontrolera wobec zachowań przestępcy oraz wypełnianych przez niego warunków z rolą facylitatora zmian.
- ➔ Daje efektywne narzędzia do pracy z klientami niedobrowolnymi, jakimi są osoby dozorowane (por.Clark, Walters, Gingerich, Meltzer 2006).

Zasady dialogu motywującego (Miller, Rollnick 2010:43-49, Walters, Clark, Gingerich, Meltzer 2007:22)

1. **Wyrażaj empatię** – kurator/ pracownik socjalny powinien spróbować zrozumieć sposób myślenia przestępcy, nawet jeśli nie podziela jego punktu widzenia, empatia oznacza również rozpoznanie obaw i powodów do zmiany (informacje należy uzyskać od klienta, a nie opierać się tylko informacjach z instytucji, np. sądu),
2. **Rozwijaj rozbieżność** – dla rozwinięcia motywacji niezbędne jest dostrzeżenie rozbieżności pomiędzy obecnym zachowaniem, a celami i wartościami. Zamiast mówić przestępcom jak bardzo złe jest ich zachowanie i dlaczego powinni się zmienić, lepiej zadawać odpowiednie pytania, aby sami mogli znaleźć powody do zmiany,
3. **Wykorzystaj opór** – nie zwalczaj niechęci i wahania u klienta, nie wdawaj się w argumentację, nie przekonuj na siłę do zmiany, nie naciskaj (im bardziej to robisz, tym większy opór po stronie klienta). Pojawiający się opór potraktuj jako rodzaj wyzwania, wykorzystaj go, aby zachęcić klienta do własnego poszukiwania rozwiązań,
4. **Wspieraj samoskuteczność** – klient musi wierzyć, że jest zdolny do wprowadzenia zmiany, tylko on może ją przeprowadzić i to on ponosi za nią odpowiedzialność. Pracownik socjalny może klienta tylko – albo aż – w tym wesprzeć: przypomina klientowi jego mocne strony i sukcesy.

Powyższe zasady zwiększają skuteczność dążenia do zmiany, chociaż kuratorzy pracujący z przestępcami mogą mieć obawy, że metoda dialogu motywującego może przyzwalać na niechęć przestępcy. Kuratorzy chętniej stosują metody konfrontacji, a nierzadko straszą konsekwencjami, co – jak dowodzą praktycy stosujący dialog motywujący – jest jednak przeciwnie skuteczne w pracy z tą kategorią klientów.

Tabela 7.7. Przykładowe przejawy oporu w odpowiedzi na metody konfrontacyjne.

Konfrontacje	Opór klienta
Masz problem, ponieważ...	Nie mam problemu, ponieważ...
Czy nie widzisz, że Twoje zachowanie źle wpływa na dzieci?	
Dlaczego po prostu nie zrobisz tak.../ Powinieneś...	To się nie sprawdzi, ponieważ...
Jeśli tego nie zrobisz, to...	Mój kumpel tak zrobił i...

Źródło: opracowanie własne.

Metody dialogu motywującego (Miller, Rollnick 2010:78-100, Walters, Clark, Gingerich, Meltzer 2007):

1. **Zadawaj pytania otwarte.** Roztropnie zadawane pytania otwarte budują klimat i zaufanie w relacji pomocowej, zachęcają do szczerej i pogłębionej rozmowy, zachęcają klienta do namysłu, pozwalają pracownikowi zebrać informacje;

Tabela 7.8. Przykładowe pytania zamknięte i otwarte.

Pytania zamknięte	Pytania otwarte
Czy czujesz, że masz problem z alkoholem?	Jakie problemy powoduje spożywanie alkoholu przez ciebie?
Czy nie widzisz, jak żona cierpi przez twoje picie/ hazard/ awantury?	Co sądzisz o swoim piciu/ graniu w gry hazardowe/ kłótniach, w których bierzesz udział? Co o tym sądzi twoja żona/ dzieci/ rodzice?
Czy piłeś wczoraj?	Jak spędziłeś wczorajszy dzień?
Czy twoje życie było aż tak kiepskie, że musiałeś wpakować się w kłopoty?	Jakie było twoje życie zanim trafiłeś do więzienia po raz pierwszy?
Czy ty w ogóle chcesz coś osiągnąć?	Jak chcesz, żeby wyglądało Twoje życie, gdy zakończymy współpracę?
Naprawdę chcesz wrócić za kratki?	Co jest dla ciebie ważne?
Coś jeszcze?	Co jeszcze?

Źródło: opracowanie własne.

2. **Słuchaj aktywnie, odzwierciedlaj to, co słyszysz i widzisz.** Aktywne słuchanie z odzwierciedleniem to specyficzna forma dialogu, która pozwala nadawcy utwierdzić się, że go słuchamy, a odbiorcy upewnić się, że dobrze rozumie swojego rozmówcę, ponadto pokazuje zaangażowanie pracownika w rozmowę i jego chęć poznania, zrozumienia motywacji, potrzeb i celów klienta. Wzmacnia motywację klienta do zmiany, np.:
 - **Przestępca:** Nie da się znaleźć pracy. Nikt nie zatrudni faceta z wyrokiem!
 - **Odzwierciedlenie konfrontacyjne** (mniej efektywne): Jest mnóstwo pracy, nawet dla osób na zwolnieniu warunkowym. Prawie każdy jest w stanie znaleźć pracę. Przede wszystkim musisz się trochę uspokoić.
 - **Odzwierciedlenie odbijające** (bardziej efektywne): Osobom na zwolnieniu warunkowym może być o wiele trudniej znaleźć pracę, nie spodziewałeś się tego. Jak myślisz, jak mógłbyś się za to zabrać?
3. **Afirmuj.** Afirmacje pomagają budować dobrą relację i wzmacniać otwartą analizę problemów, mają formę komplementów, wyrazów uznania i zrozumienia, np.:
 - *Dziękuję, że przyszedł pan dzisiaj punktualnie, to duży krok naprzód.*
 - *Przyznam, że na pani miejscu byłoby mi niezwykle trudno radzić sobie z takimi trudnościami tak dobrze, jak pani.*
 - *Doceniam, że mówi pani otwarcie o takich bolesnych przeżyciach.*
 - *Miło mi było z panem rozmawiać, trochę pana poznać.*
4. **Podsumowuj.** Podsumowania to specjalna forma odzwierciedlenia, przypomina i uwypukla najważniejsze elementy rozmowy, łączy i wzmacnia omawiany materiał. Podsumowania zwykle zawierają takie elementy, jak: specyficzne problemy i zachowania, które były omawiane, najważniejsze przyczyny podjęcia działań, ustalenia (plan działania).
5. **Prowokuj rozmowy o zmianie.** Celem dialogu motywującego jest ułatwienie klientowi wyrażanie chęci zmiany, temu służy rozmowa o zmianie. W pracy z przestępcami należy unikać stylu konfrontacyjnego, w którym rozmowa przypomina walkę (pracownik argumentuje

za zmianą, klient broni status quo, czyli *de facto* szuka argumentów, aby trwać w problemie). Pracownik socjalny w pracy z przestępcami powinien za to:

- zachęcać przestępców do rozmowy o tym, dlaczego i jak mogą się zmienić,
- unikać udowadniania racji, przekonywania i spierania się,
- zadawać pytania, które wywołają rozmowę o zmianie (Walters, Clark, Gingerich, Meltzer 2007:27).

Do technik prowokowania rozmowy o zmianie należą m.in.:

- ➔ **Zadawanie pytań prowokujących wypowiedzi o zmianie**, które tworzą model: minusy obecnej sytuacji – plusy zmiany – optymizm dotyczący zmiany – zamiar wprowadzenia zmiany

Tabela 7.9. Pytania prowokujące do zmiany.

Minusy obecnej sytuacji/ wady obecnego zachowania
Co cię martwi w używaniu narkotyków? Co niepokoi twoją żonę/ dzieci w twoich kolegach? Co cię kosztuje, że pijesz alkohol? Jak sądzisz, co się stanie, jeśli nic w twoim zachowaniu się nie zmieni?
Plusy zmiany
Jeśli pójdziesz na terapię, to w jaki sposób to polepszy twoje życie? Dużo mówiłeś o rodzinie. Jak myślisz, jakie korzyści dla nich przyniosłoby znalezienie przez ciebie pracy? W jaki sposób to polepszy relacje z dziećmi?
Optymizm dotyczący zmiany
Jak mógłbyś to zrobić, gdybyś chciał? Jak to będzie wyglądało? Jeśli zdecydujesz się na zmianę, co pozwoli ci sądzić, że ci się uda?
Zamiar wprowadzenia zmiany
Jak zamierzasz to zrobić? Jak to będzie wyglądało? Jak zamierzasz się upewnić, że zmiana się dokonuje?

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Miller, Rollnick 2010:95, Walters, Clark, Gingerich, Meltzer 2007:52-53.

- ➔ **Przekształcanie pytań o problemy z przeszłości w pytania o przyszłość** – nie należy skupiać się na tym, co się nie udało, jakie były przeszkody, z jakimi trudnościami w przeszłości zmagał się klient. Lepiej budować gotowość zmian poprzez pytania wybiegające wprzód.

Tabela 7.10. Przekształcanie pytań o problemy z przeszłości w pytania o przyszłość.

Pytania wstecz	Pytania w przyszłość
Myślałam, że uzgodniliśmy, że zdobędziesz informacje na temat grupy AA. Jaki był problem?	AA to dobre uzupełnienie terapii. Zastanawiam się, jak możemy być pewni, że to się stanie w przyszłym tygodniu?
Dlaczego nie przyniosłeś kopii dokumentów aplikacyjnych?	Jak możemy dopilnować, że przyniesiesz dokumenty aplikacyjne na kolejne spotkanie?

Źródło: Walters, Clark, Gingerich, Meltzer 2007:56.

- ➔ **Ważenie decyzji.** Klient odczuwa sprzeczne motywacje i wahania, ponieważ obie strony konfliktu niosą zarówno koszty, jak i korzyści. Technika ilustrowania ambiwalencji jest arkusz ważenia decyzji, za jego pomocą można ustalić, jakie korzyści i koszty różnych zachowań przewiduje klient.

Tabela 7.11. Arkusz ważenia decyzji

Nadal pić (brak zmiany)		Zrezygnować z picia (zmiana)	
Korzyści	Koszty	Korzyści	Koszty
Po alkoholu się odprężam	Problemy małżeńskie	Mniej konfliktów w rodzinie	Stres, agresja, „jak sobie poradzę?”
Spotykam się ze znajomymi	Zły przykład dla dzieci	Więcej czasu dla dzieci	Nuda, „co zrobię z wolnym czasem?”
Uspokajam się, radzę sobie ze złością	Konsekwencje jazdy pod wpływem alkoholu	Więcej pieniędzy	Znajomi, „czy stracę z nimi kontakt?”
	Problemy w pracy	Odnowienie kontaktów z dawnymi przyjaciółmi	Smutek, „jak się cieszyć i bawić na trzeźwo?”
	Problemy zdrowotne, kac, utrata przytomności	Lepsze samopoczucie	
	Za duże koszty		
	Utrata kontroli nad swoim zachowaniem		

Źródło: opracowanie własne na podstawie Miller, Rollnick 2010:20-21, Walters, Clark, Gingerich, Meltzer 2007:44.

7.3.4. Wspieranie destygmatyzacji

Istotą procesu efektywnej readaptacji i resocjalizacji uwzględniającego mechanizmy stygmatyzacji społecznej jest proces **destygmatyzacji**, czyli proces negacji lub kasowania dewiacyjnej tożsamości i jej przekształcenie w kierunku tożsamości zgodnej ze społecznymi normami (a sprzecznej z tożsamością przestępcy, dewianta). Rezultatem procesu destygmatyzacji jest nowa tożsamość jednostki, która obejmuje zarówno jej myślenie o sobie, jak i jej zachowania, poprzez które manifestuje stopniowe przejście od roli dewianta do roli eks-dewianta. Proces ten obejmuje kilka etapów zmian na poziomie percepcyjnym jednostki: 1) pojawienie się wątpliwości dewianta co do słuszności i pożyteczności jego roli dewiacyjnej, prowadzące do jej kwestionowania, 2) poszukiwanie roli alternatywnej, 3) kalkulację zysków i strat związanych z przyjęciem roli alternatywnej oraz 4) zmianę poglądów i przyjęcie roli eks-dewianta (Kieszkowska 2012:56).

Laub i Sampson (2001) z kolei wskazują dwa ważne etapy w karierze przestępczej: „zerwanie” (*termination*) – okres, w którym dochodzi do zaprzestania zachowań przestępczych, oraz „rezygnację” (*desistance*) – proces sprawczy, prowadzący do zerwania z działalnością przestępczą, obejmujący zmiany w tożsamości przestępcy, a racjonalizowany w głównej mierze przez przyjmowanie nowych ról społecznych. Ostatnie badania (np. Maruna 2001) zdają się potwierdzać, że wycofanie się z działalności przestępczej przez dłuższy czas prowadzi do zmian na poziomie tożsamości jednostki. Proces destygmatyzacji jest jednak trudny, skomplikowany i długofalowy, rozpoczyna się bowiem jeszcze przed zerwaniem kariery przestępczej i trwa długo potem. Co więcej – jak wskazuje Shover – w przypadku byłych więźniów jest to proces szczególnie trudny i zmusny.

Status eks-więźnia jest bardzo odporny na zmiany (Shover 1996), rola byłego więźnia w społecznej percepcji łączy się z potencjalnym zagrożeniem z jego strony, a nadto, w przeciwieństwie do wielu innych ról dewiacyjnych, jest dodatkowo wzmacniana przez system formalnoprawny, np. za pośrednictwem wpisu do rejestru karnego.

Pozbycie się piętna przestępcy wiąże się nie tylko ze zmianami tożsamości jednostki, ale także z równoległą zmianą jej statusu społecznego. Zgodnie z ogólną koncepcją reintegracji społecznej, destygmatyzacja jest procesem złożonym, dotyczącym zarówno relacji jednostki z samą sobą, jak i ze społecznym otoczeniem. Jego podstawą jest rzeczywiste przekonanie i gotowość dewianta do zmiany dotychczasowej drogi życiowej, ale równie ważny jest stosunek społecznego audytorium do podejmowanych przez dewianta działań w celu zmiany jego „społecznego ja”. Jak wskazuje Kieszkowska, proces destygmatyzacji zachodzi przede wszystkim na poziomie interakcji społecznych (2012:57), dlatego to od otoczenia społecznego dewianta zależeć będzie: w aspekcie symbolicznym – zmiana jego dotychczasowego statusu, w aspekcie pragmatycznym zaś – zasięg, forma oraz jakość wsparcia, jakie otrzyma. A więc otoczenie byłego więźnia, obejmujące m. in. znaczących innych i przedstawicieli instytucji pomocowych, dostrzegając zmiany zachodzące w jego postawie życiowej, zachowaniach, ocenach (np. gdy sygnalizuje chęć podjęcia legalnej pracy), dostarczając mu wsparcia, zwłaszcza o charakterze emocjonalnym i informacyjnym, dowodzi, że możliwe jest zmazanie piętna i w ten sposób utwierdza go w przekonaniu, że podjęte działania w kierunku zmiany dotychczasowego stylu życia mają sens.

Jak zatem wzmacniać proces destygmatyzacji w pracy socjalnej?

1. Wspierać dążenia klienta do osiągania społecznie pożądaných celów w sposób akceptowany, tj. poszukiwanie legalnej pracy, wywiązywanie się z roli partnera oraz ojca (opieka i łóżenie na utrzymanie dzieci), powstrzymywanie się od spożywania alkoholu i narkotyków a także od zachowań niezgodnych z prawem. Trudności życia na wolności, takie jak niemożność znalezienia pracy, brak środków finansowych, zagrożenie ubóstwem i bezdomnością są krytyczne na drodze do społecznej readaptacji, dlatego ich minimalizowanie będzie sprzyjać procesowi destygmatyzacji. Życie według społecznie akceptowanych norm sprzyja budowaniu nowej tożsamości i realizowaniu ról społecznych.
2. Wspierać zachowania klienta, które spotykają się ze społeczną akceptacją, np. zachowania prospołeczne (opieka nad starszymi, niepełnosprawnymi, zwierzętami, pomoc innym w działalności charytatywnej).
3. Motywować do dążenia do wyznaczonego celu (momenty zwątpienia mogą występować bardzo często).
4. Wzmacniać dobre strony i uruchamiać zasoby klienta, nauczyć go korzystać z nich samodzielnie oraz rozwijać nowe.
5. Zwiększać liczbę i jakość kontaktów klientów ze światem zewnętrznym (już od momentu osadzenia), sprzyja to minimalizowaniu stygmatyzacji, a także buduje pewność siebie i umiejętność zachowania się w różnych sytuacjach, zwiększa umiejętność przystosowania się do nowych sytuacji. Należy zwracać szczególną uwagę na osoby, które na trudności reagują lękiem i wycofywaniem się (choć mogą one po prostu pracownikowi socjalnemu deklarować brak trudności bądź samodzielność w ich rozwiązywaniu).

6. Pomagać zastępować zachowania agresywne asertywnymi i konstruktywnymi.
7. Podnosić umiejętności konstruktywnego radzenia sobie z incydentami odrzucenia.
8. Podnosić świadomość społeczną (zwłaszcza w lokalnych społecznościach, w których umiejscowione są zakłady karne, poprawcze, placówki resocjalizacyjne) na temat problemów życia po opuszczeniu placówki, rozwiewać mity i stereotypy.
9. Upubliczniać informacje o pozytywnych przykładach włączania osób skazanych w życie społeczne (np. o pracodawcach, którzy nie bali się zatrudniać eks-więźniów).
10. Prowadzić pracę socjalną w duchu antyopresyjnym oraz rzecznictwo (zob.rozdz. 5.8 i 5.9).

Przykładem takiej działalności jest inicjatywa Fundacji *Think Outside the Cell*, która działa na rzecz walki ze stygmatyzacją i zwiększania możliwości życiowych więźniów. Fundacja założona przez dziennikarkę Sheilę Rule i byłego więźnia Joe Robinsona (którzy zostali małżeństwem) pomaga więźniom w walce z trudnościami po wyjściu z zakładu karnego, a także podnosi świadomość społeczną na temat dyskryminacji i stygmatyzacji byłych skazanych, przy czym oprócz standardowej działalności i wydawania książek wykorzystują innowacyjne metody pracy, takie jak rozwój osobisty, czy metody narracyjne (warto obejrzeć film pt. *The long shadow of incarceration's stigma* dostępny na stronie Fundacji <http://www.thinkoutsidethecell.org>). Prowadzą również kampanie społeczne, szczególnie ciekawa jest kampania *End the Stigma/Expand Opportunities* (Zerwij z piętnem/rozwiń możliwości), w którą zaangażowani są sami skazani i ich rodziny, ale również m.in. eksperci, lokalna władza, społeczności lokalne, kuratorzy sądowi, liderzy biznesu, działacze organizacji pozarządowych, nauczyciele, studenci, media.

7.3.5. Praca socjalna oparta na zasobach

Praca socjalna oparta na zasobach ściśle wpisana jest w podejście oparte na mocnych stronach i zgodnie z jego zasadami, każda jednostka, grupa i społeczność posiada specyficzne dla siebie zasoby (zobacz rozdz. 5.5). Celem pracy socjalnej jest pomoc klientom w odzyskaniu zdolności samodzielnego radzenia sobie z problemami. Jest to możliwe między innymi właśnie dzięki rozpoznaniu i pobudzeniu zasobów klienta. Możemy mówić o:

- ➔ Zasobach indywidualnych (fizycznych obejmujących wygląd, czy zdrowie oraz psychicznych obejmujących zdolności poznawcze, inteligencję, motywację, zdolności radzenia sobie, ale również aspiracje, uzdolnienia, talenty, umiejętności)
- ➔ Zasobach rodzinnych, przyjacielskich, koleżeńskich, sąsiedzkich (osobach z tych kręgów, które mogą świadczyć różny rodzaj wsparcia)
- ➔ Zasobach materialnych lub rzeczowych
- ➔ Zasobach wewnętrznych (po które klient może sięgnąć niezależnie od woli innych) i zewnętrznych (które są mu dostępne przy umiejętnym ich odkryciu)
- ➔ Zasobach nieformalnych (które są w dyspozycji nieformalnych sieci wsparcia) i formalnych (wsparcie świadczone przez instytucje pomocowe, służbę zdrowia, system edukacji itp.).

Kluczowym etapem w pracy na zasobach jest ich diagnoza. Poniżej przedstawiono **przykładowe pytania na wyzwolenie informacji o zasobach, przy czym każde z nich można zadać**

w trzech perspektywach czasowych: przed umieszczeniem w placówce/ zakładzie karnym, w trakcie pobytu oraz po opuszczeniu placówki/zakładu:

1. Pytania o wsparcie (o rodzaj zasobów) – na jakie wsparcie możesz liczyć? W jakich sprawach może Ci ktoś pomóc?
2. Pytania o ludzi – kto pomógł w przeszłości? na czyją pomoc mógłbyś/łabyś liczyć, gdyby... (zabrakło Ci pieniędzy, nie miał/a gdzie mieszkać, gdybyś potrzebował/a porady/informacji itp.)?
3. Pytania o zasoby osobiste – co w sposobie myślenia i podejściu do życia jest szczególnie cennego? W jaki sposób realizowałeś/aś cele? Jakie masz plany, marzenia, do czego aspirujesz? Jakie posiadasz uzdolnienia i umiejętności?
4. Pytania o radzenie sobie – Co pomaga Ci przetrwać? Jak radziłeś/łaś sobie w przeszłości? Jak znosisz porażki? Jak pan to zrobił, że to picie pana nie zabiło i mimo to jeszcze pan żyje? Jak pan to robi? Jak pani to zrobiła, że się pani doszczętnie nie załamała? Jak się pani to udaje?
5. Pytania o wyjątki – Proszę sobie wyobrazić sytuację, w której nie było problemu, w której się Pan/i nie martwił – jak to się stało, jak Pan to zrobił? Czy jest Pan w stanie to powtórzyć? Co musiałoby się stać, żeby to się powtórzyło? Skąd pan wie, że to będzie działać?
6. Pytania o sukcesy – Co jest Twoim największym sukcesem życiowym/edukacyjnym/w pracy? Co uważasz za swój sukces? Jakie masz osiągnięcia?
7. Pytania o poczucie godności – za co bywasz chwalony/a? Z czego jesteś dumny/a?

Równie ważne co diagnozowanie **zasobów klienta** jest ich **wydobywanie**. Poniżej podano **kilka technik**:

1. Komplementowanie – szukaj zalet (np. „masz uzdolnienia”, „jesteś punktualny”, „jesteś wytrwały”)
2. Docenianie – dostrzegaj małe sukcesy (np. „mimo tylu trudności udało Ci się...”)
3. Pochwały – „radzisz sobie całkiem nieźle, podziwiam Cię”. „Jak Ty to robisz? Skąd czerpiesz siły?” „Co Cię motywuje do dalszej walki?”
4. Skrzydła. Technika polega na tym, aby poprosić klienta: „Przypomnij sobie sytuację, która wydarzyła się niedawno (w ciągu tygodnia/miesiąca), w której czułeś/aś się wyjątkowo, kiedy czułeś/aś, że masz skrzydła? – co to była za sytuacja? Jak się czułeś/aś? Dlaczego się tak czułeś/aś? Co robiłeś/aś wcześniej, w trakcie i potem?”
5. Korzystanie z zasobów rodziny (ewentualnie innych bliskich osób). Poniżej kilka wskazówek w duchu pracy socjalnej skoncentrowanej na rozwiązaniach (Berg, Reuss 2013:112)
 - a. Zapytaj klienta, kto był najbardziej pomocny w jego próbach radzenia sobie z problemem.
 - b. Zapytaj klienta, jak możemy zachęcić tę osobę, aby mu ponownie pomogła.
 - c. Pozwól klientowi zaprosić tę osobę na sesję – z jego udziałem lub indywidualnie.
 - d. Kiedy członek rodziny przyjdzie na sesję:
 - Daj mu do zrozumienia, jak bardzo był pomocny z punktu widzenia klienta.
 - Zapytaj, co takiego wie na temat klienta, co spowodowało, że tu przyszedł i że nie spał go na straty, tak jak to zrobiło wiele innych osób.

- Dowiedz się, jaki klient jest, kiedy jest trzeźwy. Dopytuj wytrwale o szczegóły jego zachowania i o interakcje z tym członkiem rodziny.
 - Dowiedz się, jakie skuteczne strategie utrzymania trzeźwości zauważył u klienta.
 - Zapytaj, co jest jego zdaniem potrzebne, żeby skłonić klienta do podtrzymywania strategii, które w przeszłości przyniosły mu sukces. Omów, w jaki sposób środowisko społeczne, zawodowe i rodzinne klienta może wspierać jego trzeźwość.
- e. Zapewnij sobie możliwość kontaktu z tą wspierającą klienta częścią rodziny i dowiedz się, co takiego klient robi dobrego, że w swoim życiu może liczyć na tak wspierające osoby, pomimo wszystkich tych lat spędzonych na picu.
6. Tworzenie grup samopomocowych – zorganizuj grupę klientów o podobnych problemach lub doświadczeniach. Osoby znajdujące się w podobnej sytuacji będą dla siebie wsparciem często lepszym niż osoby, które nie doświadczają podobnych problemów.

7.3.6. Przygotowanie projektu socjalnego

Projekt socjalny to sytuowane w obszarze praktyki pracy socjalnej określone czasowo i przestrzennie zorganizowane działanie, zmierzające do osiągnięcia zmiany obecnego stanu rzeczywistości społecznej, zgodnie z przyjętymi wcześniej założeniami (Niesporek 2007, Kantowicz 2011). Celem projektu socjalnego i jednocześnie jego oczekiwanym rezultatem jest zawsze przewidywana **zmiana**, która ma zaistnieć w wyniku jego realizacji. Zmiana ta jest więc najważniejszym elementem projektu. Należy przy tym zaznaczyć, że realizacja projektu ma, rzecz jasna, przynieść zmianę na lepsze (Chludziński, Przybylski 2004:8). Chodzi zatem o poprawę sytuacji znajdujących się w centrum jego zainteresowania jednostek w wymiarze społecznym, zawodowym, edukacyjnym, kulturalnym itd.

Zasadniczą cechą każdego projektu jest jego etapowość. W literaturze przedmiotu spotkać się można z co najmniej kilkoma propozycjami podziału projektu na poszczególne fazy. Projekt socjalny składa się z kilku etapów:

1. **Faza identyfikacji (konceptualizacji)** – rozpoznanie i opis problemu i/lub potrzeb jednostki, grupy, społeczności, instytucji, na rzecz których podejmujemy działania. Zasadniczym elementem tej fazy jest teoretyczne (a najlepiej także poparte badaniami empirycznymi) uzasadnienie działania w aspekcie legislacyjnym, socjologicznym, psychologicznym i/lub pedagogicznym;
2. **Faza operacjonalizacji** – opracowanie szczegółowego planu działania;
3. **Faza wdrożenia** – przebiegająca zgodnie z wcześniej przyjętym harmonogramem zadań, w oparciu o określone środki finansowe;
4. **Faza ewaluacji** – obejmuje ocenę stopnia realizacji celów, efektywności wykorzystanych metod służących ich realizacji oraz (przede wszystkim) ocenę zmian u osób, do których działania były skierowane oraz wszystkich pozostałych uczestników projektu.

W dalszej części rozdziału zaprezentowany zostanie przebieg przygotowania projektu socjalnego, obejmujący dwa pierwsze etapy.

Faza identyfikacji

Identyfikacja potrzeb jest niezbędnym etapem każdego projektu. W przypadku projektów socjalnych jest ona szczególnie ważna, ponieważ, jak już zaznaczono, w centrum zainteresowania wszelkich podejmowanych w jego ramach działań znajdują się ludzie, których sytuacja ma ulec poprawie. *Tylko projekty, które są odpowiedzią na potrzeby ludzi można uznać za dobre i zarazem nadające się do realizacji, a zatem i do finansowania* (Chludziński, Przybylski 2004:9). Dlatego też ich identyfikacja, oparta na rzetelnej i kompleksowej diagnozie problemów doświadczanych przez adresatów projektowanej zmiany, jest w kontekście jej powodzenia zadaniem fundamentalnym. Współczesna praktyka pracy socjalnej wskazuje, że istnieje wiele użytecznych źródeł służących identyfikacji potrzeb beneficjentów projektu. Do najchętniej stosowanych zaliczyć można:

- ➔ analizę dostępnej literatury przedmiotu (artykuły naukowe, artykuły prasowe);
- ➔ analizę danych statystycznych (np. GUS, OPS, PCPR, PUP, szkolne rejestry);
- ➔ analizę lokalnych strategii rozwoju (np. gminy, powiatu);
- ➔ analizę strategii branżowych (np. gminna strategia rozwiązywania problemów społecznych) (Wronowski 2008);
- ➔ badania własne (przeprowadzone w oparciu o dostępne metody i techniki badań społecznych) (szerzej: Kotlarska-Michalska 1999).

Istotą projektu socjalnego w odróżnieniu od innych typów projektów jest jednak to, że może stanowić odpowiedź na potrzeby jednostek lub społeczności zidentyfikowane przez samego pracownika socjalnego w toku codziennej pracy socjalnej.

Pierwszym oczekiwanym rezultatem identyfikacji powinna być **lista dostrzeganych problemów** doświadczanych przez adresatów projektu. Spośród wylistowanych problemów należy następnie wyodrębnić problemy szczegółowe oraz tzw. problem główny, stanowiący efekt zaistnienia oraz kumulacji wszystkich pozostałych, np.:

- ➔ **Problem główny:** Bezrobocie wśród byłych skazanych na terenie gminy X
- ➔ **Problemy szczegółowe:**
 - Brak kwalifikacji zawodowych
 - Niski poziom wykształcenia
 - Brak doświadczenia zawodowego
 - Niski poziom motywacji do poszukiwania stałego zatrudnienia wśród osób opuszczających zakłady karne

Analiza problemów dotyczących grupy docelowej projektu stanowi podstawę charakterystyki grupy docelowej, czyli szczegółowego opisu dostrzeganych przez zespół projektowy specyficznych trudności i barier doświadczanych przez przyszłych adresatów podejmowanych w ramach projektu zorganizowanych działań pomocowych. Charakterystyka grupy docelowej jest w pewnym wymiarze ich uzasadnieniem. Dlatego też jest niezwykle ważne, by była przeprowadzona w sposób rzetelny i szczegółowy.

Na podstawie listy problemów tworzy się następnie **listę celów** z analogicznym podziałem na cel główny oraz cele szczegółowe (tzw. operacyjne), np.:

- ➔ **Cel główny:** Zdobyć stałą pracę przez byłych skazanych na terenie gminy X

➔ **Cele szczegółowe:**

- Zdobyć kwalifikacji zawodowych przez beneficjentów projektu w okresie 6 miesięcy
- Podniesienie poziomu wykształcenia beneficjentów projektu w okresie 6 miesięcy
- Zdobyć doświadczenia zawodowego przez beneficjentów projektu w okresie 6 miesięcy
- Zwiększenie motywacji beneficjentów projektu do poszukiwania stałego zatrudnienia w okresie 6 miesięcy

Należy przy tym pamiętać, że cele określone na etapie identyfikacji jako szczegółowe muszą być możliwe do późniejszej oceny pod kątem stopnia ich realizacji w wyniku podjętych działań. Stąd też muszą spełniać określone wymogi, które w najpełniejszym wymiarze oddaje zastosowanie metody SMART:

S – *specific* (cele operacyjne muszą być określone w sposób jak najbardziej precyzyjny, a zatem tak, by na etapie ewaluacji nie budzić wątpliwości co do możliwości ich interpretacji);

M – *measurable* (cele operacyjne muszą być mierzalne, zatem konieczne jest sformułowanie ich w taki sposób, by możliwe było określenie stopnia ich realizacji);

A – *appropriate* (odpowiadające na realne zapotrzebowanie; cele muszą być zawsze formułowane w odniesieniu do konkretnych problemów, dzięki temu stanowią „trafną” odpowiedź na zidentyfikowane potrzeby);

R – *realistic* (realistyczne, a zatem możliwe do zrealizowania w ramach projektu);

T – *timebound* (określone w czasie, czyli mieszczące się określonych ramach czasowych) (Chludziński, Przybylski 2004:20).

Faza operacjonalizacji

Operacjonalizacja (czyli konkretyzacja) w projekcie socjalnym stanowi etap opracowania strategii pomocowej, strategii rozwiązania problemu społecznego rozpoznanego na etapie identyfikacji (por. Kotlarska-Michalska 1999:47). Polega przede wszystkim na:

- ➔ zdefiniowaniu poszczególnych zadań/działań/poddziałań, które podjęte zostaną na etapie realizacji (wdrażania) projektu;
- ➔ określeniu metod i narzędzi pracy socjalnej;
- ➔ określeniu ich ram czasowych oraz miejsc realizacji;
- ➔ określeniu kompetencji osób i instytucji zaangażowanych w realizację projektu (podział obowiązków);
- ➔ analizie możliwych zaburzeń, tj. wydarzeń mających ujemny wpływ na realizację projektu (analiza ryzyka);
- ➔ sporządzeniu kosztorysu;
- ➔ określeniu posiadanych zasobów;
- ➔ określeniu wskaźników, za pomocą których zostanie dokonana ewaluacja projektu.

Podstawą dla podjęcia wszelkich czynności związanych z opracowaniem strategii pomocowej na etapie operacjonalizacji jest stworzenie listy działań, które będą realizowane w ramach przedsięwzięcia. Wylistowanie ich pozwala podjąć następne czynności przygotowawcze. Pierwszą z nich powinno być określenie ich ram czasowych, a zatem stworzenie **harmonogramu działań**. Najczęściej stosowanym w tym kierunku rozwiązaniem jest zastosowanie diagramu Gantta:

Tabela 7.12. Przykładowy harmonogram działań w projekcie.

Zadania / działania		I kwartał			II kwartał			III kwartał			IV kwartał		
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Zadanie 1	Działanie 1.1.												
	Działanie 1.2.												
Zadanie 2	Działanie 2.1.												
	Działanie 2.2.												
Zadanie 3	Działanie 3.1.												
	Działanie 3.2.												
	Działanie 3.3.												
Zadanie 4													

Źródło: opracowanie własne.

Harmonogram działań pozwala rozłożyć poszczególne zadania w czasie oraz przydzielić każdemu działaniu osobę odpowiedzialną za jego koordynację/ realizację. Dzięki wizualizacji rozłożenia w czasie poszczególnych działań oraz poddziałań możliwe jest dostrzeżenie obciążeń poszczególnych członków zespołu projektowego. Na przykładzie powyższego diagramu widać, że wykonywanie lub koordynacja działań 2.2, 3.2, i 4 przez jedną osobę jest w praktyce niemożliwe do zrealizowania. Działania te wyraźnie bowiem się na siebie nakładają. Stąd też opracowanie harmonogramu daje możliwość stworzenia macierzy odpowiedzialności, polegającej na przydzieleniu koordynacji oraz obowiązków wykonawczych osobom bezpośrednio zaangażowanym w realizację projektu, np.:

Tabela 7.13. Schemat opracowania macierzy odpowiedzialności w projekcie socjalnym.

Działanie	Osoba odpowiedzialna (koordynator działania)	Osoby wykonujące
Działanie 1. Rekrutacja uczestników projektu		
1.1. Nadzór nad rekrutacją	Zbigniew Wiśniewski (kierownik projektu)	Doradca zawodowy
1.2. Wynajęcie sali szkoleń (rozmowy, umowa)	Barbara Świdnicka (z-ca kierownika projektu)	Maciej Kowalski (członek zespołu), Paulina Ornat (członek zespołu)
1.3. Przeprowadzanie rozmów kwalifikacyjnych	Barbara Świdnicka (z-ca kierownika projektu)	Doradca zawodowy
1.4. Przygotowanie umów dla uczestników projektu	Zbigniew Wiśniewski (kierownik projektu)	Prawnik

Działanie	Osoba odpowiedzialna (koordynator działania)	Osoby wykonujące
Działanie 2. Szkolenie		
2.1. Stworzenie grafiku szkolenia	Maciej Kowalski (członek zespołu)	Maciej Kowalski (członek zespołu), Paulina Ornat (członek zespołu)
2.2. Przeprowadzenie szkolenia	Zbigniew Wiśniewski (kierownik projektu)	Trenerzy
2.3. Ocena uczestników projektu	Zbigniew Wiśniewski (kierownik projektu)	Trenerzy
2.4. Przeprowadzenie konsultacji indywidualnych	Barbara Świdnicka (z-ca kierownika projektu)	Doradca zawodowy
2.5. Przygotowanie dyplomów ukończenia szkolenia	Barbara Świdnicka (z-ca kierownika projektu)	Maciej Kowalski (członek zespołu)
Pozostałe		
3. Ocena i ewaluacja projektu	Zbigniew Wiśniewski (kierownik projektu)	Zewnętrzna
4. Prowadzenie księgowości	Barbara Świdnicka (z-ca kierownika projektu)	Księgowa

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym niezbędnym elementem opracowania planu działań i poddziałań w ramach projektu socjalnego jest przygotowanie **analizy ryzykownych sytuacji**, które mogą przeszkodzić w jego realizacji. Należy przy tym pamiętać, że:

- ➔ ocenie podlega jedynie ryzyko, którego wystąpienie:
 - jest realne (tzn. prawdopodobne) oraz
 - może stanowić poważną przeszkodę dla dalszej realizacji projektu;
- ➔ ryzyko ma zawsze charakter zewnętrzny względem projektu, jego źródło zaś jest znane i sprecyzowane;
- ➔ ryzykiem nie jest niewykonanie jakiegoś zadania – to może być ewentualny skutek zaistnienia pewnych okoliczności i braku odpowiednich działań zaradczych, stąd też zanim projekt zostanie wdrożony należy stworzyć plan przeciwdziałania ryzyku (Chłudziński, Przybylski 37-8).

Przykład opracowania analizy ryzyka przedstawia tabela 7.14.

Niezbędnym elementem operacjonalizacji projektów socjalnych jest zawsze analiza posiadanych (tzw. wewnętrznych) oraz możliwych do zdobycia „z zewnątrz” **zasobów**. Należy zaznaczyć, że szczególnym przypadkiem projektu socjalnego jest w tym kontekście typ projektu środowiskowego, w dużej mierze bazującego na zasobach środowiska. Nie oznacza to jednak, że w pozostałych przypadkach (np. w projekcie indywidualnym) jest to element, który można pominąć. Wykorzystanie posiadanych zasobów pozwala bowiem niekiedy w sposób znaczący ograniczyć wydatki związane z wdrażaniem projektu, przede wszystkim zaś pomaga bezpośrednio zaangażować (również emocjonalnie) osoby, do których jest adresowany.

Tabela 7.14. Schemat przygotowania analizy ryzyka w projekcie socjalnym.

Działania/ poddziałania	Możliwe ryzyko	Skutki ryzyka	Sposoby zapobiegania
1. Zorganizowanie wyjazdu integracyjnego.	Awaria autobusu.	Brak możliwości realizacji zadania.	Kontrakt zawierający a) kary za nie wywiązanie się z obowiązków przez firmę przewozową i b) klauzulę o obowiązku zorganizowania transportu zastępczego.
2. Przeprowadzenie szkolenia z zakresu samoobrony.	Ustalone terminy zajęć mogą nie pasować niektórym uczestnikom.	a) Część osób nie weźmie udziału w zajęciach. b) Grupy będą niekompletne, co utrudni pracę trenerów.	Utworzenie mniejszych grup zajęciowych, dzięki czemu terminy spotkań będą bardziej zróżnicowane.
	Cofnięcie zgody przez instytucję X na wykorzystanie jej lokalu do przeprowadzenia szkoleń i spotkań z terapeutą.	Brak możliwości przeprowadzenia szkoleń i spotkań z terapeutą.	a) podpisanie umowy z instytucją X; b) wcześniejsze stworzenie listy lokali rezerwowych.
	Część osób może wycofać się z udziału w projekcie.	Grupa docelowa będzie niekompletna, co zaburzy ocenę skuteczności projektu.	a) Zastosowanie skutecznych metod motywacji uczestników. b) Wcześniejsze stworzenie listy rezerwowej.
3. Nawiązanie współpracy z wolontariuszami.	Brak zgłoszeń do pracy w charakterze wolontariuszy.	Brak możliwości realizacji zadań 5, 7 i 8	a) Skontaktowanie się z Regionalnym Centrum Wolontariatu b) Ogłoszenie naboru za pośrednictwem mass-mediów.

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 7.15. Schemat opracowania analizy zasobów w projekcie socjalnym.

		Wewnętrzne (dostępne)	Zewnętrzne
Zasoby ludzkie		1) Koordynator projektu (x1) (praca na pełny etat przez okres 6 miesięcy) 2) Zespół projektowy (x3) (praca na pełny etat przez okres 6 miesięcy)	1) Trenerzy (x2) (praca na umowy zlecenia przez okres 3 miesięcy) 2) Prawnik (x1) (etc.) 3) Doradca zawodowy (x1) (etc.) 4) Księgowa (x1) (etc.)...
Zasoby rzeczowe	maturalne	1) Materiały biurowe (rodzaj i liczba jednostek), np.: - długopisy (x40)...	1) Sala szkoleniowa 2) Materiały biurowe, np.: - papier A4 (4 ryzy po 250 kartek)... 3) Komputery z sys. op. Windows 8 i pakietem Office 2013 (x16)...
	niematuralne	Brak	1) Uprawnienia do prowadzenia szkoleń 2) Uprawnienia do prowadzenia terapii 3) Ogłoszenie o rekrutacji w rozgłośni radiowej...
Zasoby finansowe		1000 zł	1) 1000 zł – Fundacja X 2) 2000 zł – firma Y 3) 42000 zł - środki uzyskane z POKL EFS...

Źródło: opracowanie własne.

Ocena projektu pod kątem ewentualnego przyznania środków finansowych na jego realizację jest częstokroć w dużej mierze uzależniona od przewidywanych kosztów jego realizacji. Dlatego też pisząc projekt należy szczególną uwagę zwrócić na opracowanie **budżetu**. Przygotowując budżet projektu można się posłużyć poniższym schematem:

Tabela 7.16. Schemat opracowania budżetu projektu.

specyfikacja	jednostka miary	koszt/ jednostka	liczba jednostek	Łączny
wynajęcie sali szkoleń	1 godzina	45 zł	30x2=60	2 700 zł
zakup papieru A4 (po 250karktek)	1 ryza	21 zł	4	84 zł
zakup smyczy z logo projektu	1 sztuka	12 zł	16	192 zł
zatrudnienie 2 trenerów na umowę zlecenie	1 godzina pracy	50 zł	30x2=60	3 000 zł
zatrudnienie księgowej na pełny etat na okres 6 m-cy	1 miesiąc pracy	2 400 zł	6	14 400 zł
SUMA				20 376 zł

Źródło: opracowanie własne.

Przygotowując budżet należy pamiętać, by przedstawione koszty związane z wdrażaniem poszczególnych działań: koszty umów, usług, materiałów etc. odpowiadały aktualnym rynkowym realiom. Z jednej strony istnieje bowiem ryzyko przeszacowania. W tej sytuacji komisja oceniająca ma prawo odrzucić projekt ze względu na zbyt wysokie wymagania finansowe zespołu projektowego. Z drugiej strony, istnieje również ryzyko niedoszacowania projektu, które staje się szczególnie niebezpieczne w sytuacji, gdy projekt otrzymuje finansowanie, lecz – jak się może później okazać – środki te są niewystarczające do jego realizacji.

Ostatnim elementem operacjonalizacji projektu socjalnego, który zostanie omówiony jest opracowanie **przewidywanych rezultatów**. Rezultaty projektu to jego wyniki, czyli innymi słowy produkty otrzymane w wyniku podjętych i zrealizowanych w ramach projektu działań. Wyróżnia się:

- ➔ **Rezultaty twarde** („ilościowe”) – dotyczą wartości kwantyfikowalnych, są to zatem liczbowo ujęte wyniki działań przeprowadzonych w ramach projektu, takie jak: liczba osób przeszkolonych, liczba wydanych publikacji, liczba godzin szkolenia, liczba uczestników konferencji (liczba konferencji), liczba wydanych certyfikatów, liczba wydrukowanych broszur informacyjnych, ulotek, nowych miejsc pracy itd.
- ➔ **Rezultaty miękkie** („jakościowe”) – korzyści dla uczestników projektu dotyczące zmiany postaw, rozwoju umiejętności, wzrostu świadomości, nabycia lub zmian kwalifikacji, poziomu wiedzy. Ich pomiaru dokonuje się za pomocą ankiet, testów, kwestionariuszy, wywiadów, rozmów z psychologiem etc. (Wronowski 2008:63-4).

Na podstawie przewidywanych rezultatów możliwa będzie ocena projektu pod kątem jego skuteczności, a zatem na ile udało się zrealizować jego założenia. Z drugiej strony, warto również pamiętać, że rezultatami projektu są nie tylko te jego wyniki, których otrzymanie zakładano, ale także wszystkie pozostałe produkty podjętych działań, uzyskane od momentu jego rozpoczęcia aż do zakończenia. Jednym z kluczowych wymogów przeprowadzania projektów (w tym socjalnych) jest trwałość uzyskanych wyników, rozumiana jako zdolność do przynoszenia efektów również po zakończeniu działania projektowego (Chludziński i Przybylski 23-6). Mówiąc inaczej,

o ile sam projekt jest z zasady ograniczony w czasie, o tyle korzyści płynące z jego realizacji powinny być czerpane (i dostrzegalne) również w dalszej perspektywie czasowej.

Podsumowanie

W rozdziale 7 scharakteryzowano kolejne etapy pracy socjalnej ze specyficzną kategorią klientów, jaką stanowią osoby opuszczające zakłady karne. W pierwszym podrozdziale scharakteryzowano proces diagnozy: wyjaśniono podstawowe pojęcia, zaprezentowano możliwości i ograniczenia stosowania różnych metod diagnozy, scharakteryzowano możliwości i sposób wykorzystania mniej klasycznych technik zakładających zaangażowanie klienta w proces diagnozy na temat swojej rodziny (genogram), relacji z innymi (ekomapa), najważniejszych problemów (linie czasu, sekwencje zachowań). Na koniec przedstawiono propozycję schematu diagnozy, który ułatwia i porządkuje warsztat pracy diagnosty.

W kolejnym podrozdziale przedstawiono metodykę budowania planu działania od zdefiniowania problemu, poprzez wyznaczanie celu pracy, po konstruowanie planu pomocy. Fazę tą uznajemy za kluczową w pracy z klientem niedobrowolnym, dlatego dokładnie zostały opisane techniki pozwalające na przejście od diagnozy do pracy nad rozwiązaniami problemów.

W ostatnim podrozdziale scharakteryzowano narzędzia i techniki pomocne w prowadzeniu pracy socjalnej z klientami niedobrowolnymi, niezmotywowanymi, wieloprogowymi z uwzględnieniem celu pracy socjalnej, jakim jest zmiana (w zachowaniu, w rodzinie, w środowisku lokalnym). Opisano specyfikę i metodykę wykorzystania: kontraktu socjalnego, dialogu motywującego, projektu socjalnego, nadto metodykę pracy z oporem klienta, wydobywania zasobów i wspierania procesu destygmatyzacji.

Pytania kontrolne i ćwiczenia

DIAGNOZA

1. Wyjaśnij, czym jest diagnoza w pracy socjalnej, scharakteryzuj cele diagnozy, jej typy i funkcje.
2. Scharakteryzuj cechy i zasady diagnozy w pracy socjalnej.
3. Jakie znasz metody zbierania informacji? Wyjaśnij, jakie są zalety i ograniczenia stosowania każdej z nich.
4. Wykonaj diagnozę przypadku (historia Przemka i Marii, w załączniku) według podanego schematu diagnozy (w przypadku elementów, których nie da się ustalić, zastanów się za pomocą jakich metod i przykładowych pytań zgromadzisz potrzebne informacje).
5. Wykonaj genogram przypadku (historia Przemka i Marii, w załączniku).
6. Wykonaj ekomapę przypadku (historia Przemka i Marii, w załączniku).
7. Wykonaj linie czasu i sekwencję zachowań w odniesieniu do przypadku (historia Przemka i Marii, w załączniku).

BUDOWANIE PLANU DZIAŁANIA

1. Jakie znasz zasady i techniki definiowania problemu klienta?
2. Jakie znasz zasady i techniki wyznaczania celu pracy z klientem?
3. Przeprowadź ćwiczenie w parach. Osoba A jest pracownikiem socjalnym, osoba B odgrywa rolę klienta (po wyroku sądu). Wyobraźcie sobie, że jest to Wasze pierwsze spotkanie. Pracownik prowadzi z klientem rozmowę o problemie, a następnie przechodzi do ustalenia celów (uwzględniając etapy i elementy omówione w rozdziale 7.2). Po upływie wyznaczonego czasu, zamieńcie się rolami.

Wariant II. W rozmowie uczestniczy osoba C. Jej rolą jest śledzenie, zapisanie i udzielenie informacji zwrotnej, jakie osoba w roli pracownika socjalnego popełnia błędy, a co robi poprawnie. W tym wariantcie zamiana ról będzie miała miejsce dwukrotnie. Najważniejsze, aby każda z trzech osób za każdym razem była w innej roli.

Po zakończonym ćwiczeniu, zastanówcie się:

- a. Jakie to uczucie być w roli pracownika socjalnego, a jakie klienta?
- b. Jakie dostrzegasz trudności – osobno w roli klienta i pracownika socjalnego – w ustanawianiu kontraktu socjalnego?
- c. Co ułatwiłoby klientowi niedobrowolnemu zaangażowanie się w układanie porozumienia?

4. Napisz przykładowy plan pomocy dla klienta (przypadek Przemka i Marii).

PROWADZENIE PRZYPADKU

1. Przeprowadź ćwiczenie w parach. Osoba A jest pracownikiem socjalnym, osoba B odgrywa rolę klienta (po wyroku sądu). Przez 15 minut przeprowadźcie symulację wspólnego ustalania porozumienia (kontraktu) według scharakteryzowanych zasad. Ustalcie najważniejsze elementy porozumienia, a następnie wspólnie je zapiszcie. Po upływie wyznaczonego czasu, zamieńcie się rolami. Po zakończonym ćwiczeniu, zastanówcie się:
 - a. Jakie to uczucie być w roli pracownika socjalnego, a jakie klienta?
 - b. Jakie dostrzegasz trudności – osobno w roli klienta i pracownika socjalnego – w ustanawianiu kontraktu socjalnego?
 - c. Co ułatwiłoby klientowi niedobrowolnemu zaangażowanie się w układanie porozumienia?
2. Praca w grupach kilkuosobowych: Wyobraźcie sobie, że przychodzi do Was niechciany pracownik socjalny (kurator, asystent rodziny). Jak powinien się zachować, a czego unikać, abyście chcieli spotkać się z nim ponownie? Przeprowadźcie burzę mózgów, a następnie sporządźcie listę. Podyskutujcie na forum, czy Wasze oczekiwania są podobne.
3. Wyjaśnij, czym jest i jak się przejawia opór klienta w pracy socjalnej.
4. Jakie znasz możliwości pracy socjalnej z klientem niedobrowolnym, jakie zastosujesz metody i techniki pracy, a czego będziesz unikać?
5. Wyjaśnij, czym jest dialog motywujący, scharakteryzuj zasady i techniki motywowania klientów po opuszczenia placówek resocjalizacyjnych i zakładów karnych.
6. Przeprowadź ćwiczenie w parach. Osoba A jest pracownikiem socjalnym, osoba B odgrywa rolę klienta (po wyroku sądu). Przez 15 minut przeprowadźcie symulację dialogu motywującego według scharakteryzowanych etapów i technik. Po upływie wyznaczonego czasu, zamieńcie się rolami.
7. Wyjaśnij, na czym polega proces destygmatyzacji i wymień sposoby wspierania tego procesu przez pracownika socjalnego w pracy z klientem po opuszczeniu zakładu karnego.
8. W oparciu o zaproponowanie techniki i pytania (w rozdz.5.5 i 7.3.5) przeprowadźcie w parach symulację rozmowy, której celem jest zdobycie wiedzy o zasobach i mocnych stronach klienta. Po 15 minutach zamieńcie się rolami.
9. Przygotuj przykładowe projekty socjalne, których celem będzie:
 - a. Podniesienie motywacji byłych więźniów do powstrzymania się od ponownego popełniania przestępstw
 - b. Wsparcie społeczne dla osób opuszczających zakłady karne i ich rodzin
 - c. Reintegracja byłych przestępców ze społecznością lokalną
 - d. Podniesienie świadomości społecznej i walka z dyskryminacją byłych więźniów

W pracy nad przygotowaniem projektów odwołaj się do metodyki tworzenia projektów oraz do wiedzy na temat teorii, metod i technik pracy z osobami opuszczającymi zakłady karne zaprezentowanej w książce i innych publikacjach.

Literatura

- Allen J.A., Cornelius E., Lopez C., Swanson K., (b.r.w.) *Understanding Families*, Children's Bureau, Administration for Children, Youth and Families, Office of Human Development Services, United States Department of Health and Human Services.
- Babbie E. (2013a), *Badania Społeczne w praktyce*, Warszawa: Wyd. PWN.
- Babbie E. (2013b), *Podstawy badań społecznych*, Warszawa: Wyd. PWN.
- Berg I.K., Reuss N.H. (2013), *Rozwiązania krok po kroku*, Łódź: CTK Solutions Now.
- Birgden A. (2004), *Therapeutic Jurisprudence and Responsivity: Finding the Will and the Way in Offender Rehabilitation*, *Psychology and Crime*, 10(3).
- Child Welfare Manual* (2013), Missouri Department of Social Services.
- Chludziński M., Przybylski W. (2004), *Jak skutecznie napisać projekt socjalny?* Warszawa: Verlag Dashofer.
- Clark M. (2005), *Motivational Interviewing for Probation Staff: Increasing the Readiness to Change*, *Federal Probation Journal* (United States Courts), 69(2).
- Clark M., Walters S., Gingerich R., Meltzer M. (2006), *Motivational Interviewing for Probation Officers: Tipping the Balance Toward Change*, *Federal Probation*, 70(1).
- Davis C., Bahr S., Ward C. (2012), *The process of offender reintegration: Perceptions of what helps prisoners reenter society*, *Criminology and Criminal Justice*, 13(4).
- De Jong P., Berg I.K. (2007), *Rozmowy o rozwiązaniach*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Farrall S. (2002), *Rethinking What Works with Offenders: Probation, social context and desistance from crime*, Portland, OR: Wilan Publishing.
- Garvin Ch., Seabury B. (1996), *Działania interpersonalne w pracy socjalnej*, Tom 1, Katowice: Śląsk.
- Geldard K. (2004), *Rozmowa, która pomaga. Podstawowe umiejętności terapeutyczne*, przeł. M. Gajdzińska, Gdańsk: GWP.
- Geldard, K., Geldard, D. (2009) *Budowanie relacji w pracy z dziećmi, młodzieżą i rodzinami*. Warszawa: Wyd. Edukacyjne Parpamedia.
- Gelso Ch. J., Hayes J. A. (2004), *Relacja terapeutyczna*, Gdańsk: GWP.
- Ginsburg J.I.D., Mann R.E., Rotgers F., Weekes J.R. (2010), *Wywiad motywujący z populacjami przestępczymi w trakcie odbywania kary lub dozoru* [w:] Miller, Rollnick (red.) *Wywiad motywujący. Jak przygotować ludzi do zmiany*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Golczyńska-Grondas A., Dunajew-Tarnowska Ł. (2006), *Metoda biograficzna w pracy socjalnej i w doradztwie zawodowym i pracy socjalnej*, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Harper R., Hardy S. (2000), *An Evaluation of Motivational Interviewing as a Method of Intervention with Clients in a Probation Setting*, *British Journal of Social Work*, June.

- Hartman A. (1978), *Diagrammatic Assessment of Family Relationships*, Social Casework, October.
- Hartman A. (1979), *An Ecological Framework for Assessment* [in:] Hartman (ed.) *Finding Families: an ecological approach to family assessment in adoption*, SAGE Publications.
- Hartman A. (ed.) (1979), *Finding Families: an ecological approach to family assessment in adoption*, SAGE Publications.
- Heaton J.A. (2003), *Podstawy umiejętności terapeutycznych*, Gdańsk: GWP.
- Jaraczewska J. (2012), *Główne idee, inspiracje i założenia Dialogu Motywującego* [w:] Jaraczewska, Krasiejko (red.) *Dialog motywujący w teorii i praktyce. Motywowanie do zmiany w pracy socjalnej i terapii*, Toruń: Akapit.
- Jaraczewska J., Krasiejko I., red. (2012), *Dialog motywujący w teorii i praktyce. Motywowanie do zmiany w pracy socjalnej i terapii*, Toruń: Akapit.
- Jaros E., Wysocka E. (2006), *Diagnoza psychopedagogiczna, podstawowe problemy i rozwiązania*, Warszawa: Żak.
- Kamiński T. (2003), *Etyka pracownika socjalnego*, Częstochowa: Centrum Szkoleniowo-Wydawnicze AV.
- Kantowicz E. (2011), *Projektowanie w pracy socjalnej* [w:] Kantowicz (red.) *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Kantowicz E. (red.) (2011), *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Kieszkowska A. (2012), *Inkluzyjno-katalaktyczny model reintegracji skazanych. Konteksty resocjalizacyjne*, Kraków: Impuls.
- Kłonkowska A.M., Szulc M. (red.) (2013), *Spółecznie wykluczeni. Niewygodni, nienormalni, nieprzystosowani, nieadekwatni*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kotlarska-Michalska A. (1999), *Projektowanie zmian społecznych. Zasady opracowania projektów socjalnych. Rodzaje projektów socjalnych* [w:] Kotlarska-Michalska (red.), *Diagnozowanie i projektowanie w pracy socjalnej*, Poznań: ARP Promocja 21.
- Kotlarska-Michalska A. (red.) (1999), *Diagnozowanie i projektowanie w pracy socjalnej*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Kottler J. (2003), *Skuteczny terapeuta*, Gdańsk: GWP.
- Kudlińska I., Kacprzak A. (2013), „Błędne koło”. *Wykluczenie społeczne w biograficznym doświadczeniu biednych kobiet i „trzeźwiejących” alkoholików* [w:] Kłonkowska, Szulc (red.) *Spółecznie wykluczeni. Niewygodni, nienormalni, nieprzystosowani, nieadekwatni*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Laub J., Sampson R. (2003), *Shared beginnings, divergent lives. Delinquent boys to age 70*, Harvard University Press.

- Lutyńska K. (1999), *Badania socjologiczne w środowiskach marginalnych, Marginalność i procesy marginalizacji społecznej*, Polityka Społeczna nr 11-12.
- Lutyńska K. (2000), *Bieda w rodzinie. Psychologiczny, społeczny i kulturowy kontekst wywiadów z przedstawicielami trzech pokoleń (Komentarz metodologiczny)* [w:] Tarkowska (red.) *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Warszawa: Typografia.
- Maruna S. and LeBel T.P. (2010), *The desistance paradigm in correctional practice: From programmes to lives* [in:] McNeill, Raynor, Trotter (eds.) *Offender Supervision: New Directions in Theory, Research and Practice*, Oxon, UK: Willan Publishing.
- Maruna S., Immarigeon R., LeBel T. (2011), *Ex-offender reintegration: theory and practice* [in:] Maruna, Immarigeon (eds.) *After crime and punishment. Pathways to offender reintegration*, London-New York: Routledge.
- Maruna S., Immarigeon R. (eds.) (2011), *After crime and punishment. Pathways to offender reintegration*, London-New York: Routledge.
- McGoldrick M., Gerson R., Shellenberger S. (2007), *Genogramy. Rozpoznanie i interwencja*, Poznań: Zysk i S-ka.
- McMurrin M. (2002), *Motivating offenders to change: A guide to enhancing engagement in therapy*, Chichester: NY: Wiley.
- McMurrin M. (2009), *Motivational interviewing with offenders: A systematic review*, *Legal and Criminological Psychology*, 14.
- McNeill F., Raynor P., Trotter C. (eds.) (2010), *Offender Supervision: New Directions in Theory, Research and Practice*, Oxon, UK: Willan Publishing.
- Miller W. (1999), *Pros and Cons: Reflections on Motivational Interviewing in Correctional Settings*, *MINUET*, Vol. 6(1).
- Miller W., Rollnick S. (2010), *Wywiad motywujący. Jak przygotować ludzi do zmiany*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Miller W., Rollnick S. (2014), *Wywiad motywujący. Jak pomóc ludziom w zmianie*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Naar-King S., Suarez M. (2012), *Wywiad motywujący z młodzieżą i młodymi dorosłymi*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Niesporek A. (2007), *Projekt socjalny* [w:] Pawlas-Czyż (red.) *Praca socjalna wobec współczesnych problemów społecznych*, Toruń: Akapit.
- Olech A. (2006), *Etos zawodowy pracowników socjalnych. Wartości, normy, dylematy etyczne*, Katowice: Wyd. Śląsk.
- Pawlas-Czyż S. (red.) *Praca socjalna wobec współczesnych problemów społecznych*, Toruń: Akapit.
- Perlman H. (1973), *Social Casework: A Problem-Solving Process*, Chicago: University of Chicago Press.

- Shapland J., Bottoms A. (2011), *Reflections on social values, offending and desistance among young adult recidivists*, Punishment & Society 13(3).
- Shover N. (1996), *Great Pretenders: Pursuits and Careers of Persistent Thieves*, Boulder, CO: Westview Press.
- Tarkowska E. (red.) (2000), *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Warszawa: Typografia.
- Trotter C. (1999), *Working with Involuntary Clients*, London: SAGE.
- Walters S., Clark M., Gingerich R., Meltzer M. (2007), *Motivating offenders to change. A Guide for Probation and Parole*, U.S. Department of Justice National Institute of Corrections.
- Wronowski G. (2008), *Jak skutecznie przygotować projekt socjalny?* Warszawa: Verlag Dashofer.
- Wysocka E. (2006), *Podstawowe techniki diagnostyczne w psychologii i pedagogice* [w:] Jarosz, Wysocka, *Diagnoza psychopedagogiczna, podstawowe problemy i rozwiązania*, Warszawa: Żak.
- Wysocka E. (2009), *Diagnoza w resocjalizacji*, Wyd. PWN.
- Wysocka E. (2013), *Diagnostyka pedagogiczna*, Kraków: Impuls.

Załącznik 1

Historia Przemka

W 2013 r. do OPS zgłosił się Przemek namówiony przez swojego kuratora. Z relacji Przemka wynika, że on i jego partnerka Aneta mają problemy finansowe, jednak po krótkiej rozmowie okazuje się, że Przemek ma inne trudności: czasem popija, nie może utrzymać pracy oraz coraz częściej kłóci się z Anetą.

Przemek ma 31 lat. Pochodzi z małego miasta pod Warszawą. Okres wczesnego dzieciństwa wspomina dobrze, głównie ze względu na postać czulej i opiekuńczej matki. Wychowywał się w ubogiej rodzinie, której sytuacja materialna znacząco pogorszyła się, gdy na początku lat 90. Henryk, ojciec Przemka stracił pracę w fabryce i pomimo podjęcia kilku prób znalezienia nowego zajęcia ostatecznie pozostał bezrobotnym. Wtedy też rozwinęło się jego uzależnienie od alkoholu. Gdy Przemek miał 10 lat ojciec opuścił rodzinę i do dziś nie utrzymują ze sobą kontaktu. Po odejściu męża, Halina mama Przemka podjęła pracę na drugi etat, odtąd rzadko bywała w domu i część jej obowiązków, w tym obowiązek opieki nad Przemkiem przejął jego starszy brat, spędzający większość czasu wolnego na ulicy z kolegami. Grupa koleżeńską Jakuba jest powszechnie znana w okolicy jako sprawcy drobnych kradzieży, które z biegiem lat przeradzają się w poważniejsze formy przestępstw, jak kradzieże samochodów, włamania czy wymuszenia. W wieku 14 lat Przemek trafia do młodzieżowego ośrodka szkolno-wychowawczego. Rok później za udział we włamaniu Przemek trafia do zakładu poprawczego, w którym angażuje się w tzw. drugie życie (podkulturę, znaną mu jeszcze z okresu pobytu na wolności i kontaktów z kolegami brata). Po opuszczeniu placówki, w wieku 17 lat wraca do domu rodzinnego, w którym ponownie zamieszkuje z chorą na raka mamą (brat w tym czasie odsiaduje wyrok 7 lat pozbawienia

wolności). Żeby wspomóc ją finansowo, porzuca naukę w szkole zawodowej i podejmuje pracę na budowie.

W tym czasie zaczyna również spotykać się z Anetą, która zachodzi z nim w ciążę. Przez pierwszy rok od urodzenia córki starają się stworzyć rodzinę, zamieszkują razem w kawalerce nieopodal domu rodzinnego Przemka, jednak szybko pojawiają się problemy. Przemek nadal zarabia mało i nieregularnie, mimo łapania się dodatkowych zajęć, wyraźnie preferuje również towarzystwo kolegów z podwórka niż Anety i córki, co rodzi konflikty i staje się powodem częstych kłótni. Przemek zaczyna dokonywać rozbojów, zajmuje się też rozprowadzaniem narkotyków. W końcu zostaje ujęty i na 4 lata trafia do zakładu karnego.

Podczas odbywania wyroku bierze udział w kilku kursach podnoszących kwalifikacje zawodowe (m.in. malarstwo pokojowe, prowadzenie wózków widłowych). Ma stałe wsparcie mamy, która regularnie odwiedza Przemka, a także – mimo skromnych środków finansowych – przysyła mu paczki i pieniądze. Przez pewien czas odwiedza go także Aneta, która zgadza się zostać jego żoną, gdy ten wyjdzie na wolność. W ostatnim roku wizyty ustają, co Aneta tłumaczy brakiem czasu. Tuż przed wyjściem na wolność Przemek nawiązuje kontakt z Fundacją Pomocy Byłym Więźniom i ich Rodzinom, która zgadza się udzielić mu wsparcia w znalezieniu zatrudnienia po wyjściu na wolność.

Po opuszczeniu zakładu karnego Przemek wraca do narzeczonej, jednak okazuje się, że Aneta jest w ciąży z innym mężczyzną. Ponownie zamieszkuje więc z mamą. Pierwsze pół roku po wyjściu na wolność spędza głównie na imprezowaniu. Nie szuka pracy, wraca do handlu narkotykami i – jak sam zapewnia – bez wątpienia ponownie trafiłby do zakładu karnego gdyby nie wypadek na budowie, w wyniku którego spędza 3 miesiące w szpitalu. Odwiedza go była narzeczonej, postanawiają spróbować jeszcze raz. Wspólnie wprowadzają się do babci Anety. Babcia Anety pomaga młodym w opiece nad dzieckiem, wspiera skromnymi sumami pieniędzy, jak twierdzi Aneta jest dla niej jak matka, odkąd biologiczni rodzice stracili prawa rodzicielskie. Przemek po wyjściu ze szpitala zgłasza się do Fundacji Pomocy Byłym Więźniom i ich Rodzinom, za pośrednictwem której znajduje zatrudnienie w firmie budowlanej. Fundacja pomaga jednak całej rodzinie, dzieci uczęszczają na świetlicę, a Aneta na grupę wsparcia.

Aneta na razie pracuje dorywczo, w związku z czym dochody gospodarstwa domowego są raczej skromne, jednak dzięki wsparciu mamy Przemka i babci Anety oraz pomocy Fundacji, Caritasu i MOPS udaje im się wiązać koniec z końcem, zaś Przemek, jak sam deklaruje, nie jest już zainteresowany działalnością przestępczą.

Załącznik 2

Historia Marii

Maria ma 37 lat, pochodzi z dużego miasta, gdzie spędziła większość swojego życia. Swoje dzieciństwo wspomina źle, zarówno ze względu na destrukcyjną postać ojca – alkoholika, jak i postać całkowicie uległej matki, która – jak mówi Maria – nigdy nie wzięła jej w swoją obronę, gdy pijany ojciec się nad nią znęcał. Ojciec Marii miał dobrą pracę, pracowała również jej mama, sytuacja materialna rodziny była więc relatywnie dobra. Tak było do czasu śmierci ojca, sama miała wtedy 17 lat, kiedy musiała zaopiekować się matką i domem. Podjęła pracę jako kelnerka, a naukę

kontynuuje w szkole zaocznej. Było jej bardzo ciężko, ponieważ Maria jest jedyną córką Elżbiety i Stanisława. Ma co prawda starszego o dwa lata przyrodniego brata z pierwszego małżeństwa swojego ojca, ale relacje z jego rodziną są zbyt napięte, aby mogła liczyć na ich wsparcie.

W ostatnim roku nauki poznaje o cztery lata starszego od siebie (również wywodzącego się z rodziny z problemem alkoholowym) Artura, byłego pensjonariusza zakładów poprawczych i karnych, który deklaruje jednak chęć zmiany dotychczasowego stylu życia, podjęcia pracy (której „na razie nie może znaleźć”), założenia rodziny, „ustatkowania się”. Od razu po ukończeniu szkoły Maria bierze z nim ślub, rok później rodzi im się synek, Janek. Początkowo Maria jest szczęśliwa w związku, jednak po pewnym czasie orientuje się, że Artur nie podejmuje specjalnych wysiłków w celu znalezienia stałej pracy, więc odpowiedzialność za rodzinę znów całkowicie spoczywa na niej. Jednocześnie Artur jest coraz mniej zainteresowany Marią i ich półtorarocznym synkiem, coraz mniej czasu spędza z rodziną, a coraz więcej z kolegami. Klótnie się nasilają, podczas których pijany Artur ją wyzywa i popycha. Podczas jednej z klótni Maria zostaje przez Artura dotkliwie pobita. Sąsiedzi wzywają policję, ta zakłada Niebieską Kartę. Sytuacja jednak powtarza się wielokrotnie. Maria zaczyna rozważać rozstanie, jest jednak pod silną presją matki oraz księdza z pobliskiej parafii, by niezależnie od wszystkiego nie rozbijać rodziny. Sytuacja ta stopniowo rodzi w niej frustrację i napięcie, które stara się redukować z pomocą alkoholu, zwłaszcza przed spodziewanymi powrotami Artura do domu. Wreszcie podejmuje próbę samobójczą. W ten sposób trafia do poradni zdrowia psychicznego oraz na grupę wsparcia, gdzie poznaje serdeczną koleżankę Joannę. Mimo wsparcia Joanny, Maria nie umie się pozbierać, pije coraz więcej, w końcu zostaje zwolniona ze swej długoletniej pracy. Maria załamana próbuje opuścić rodzinę, to jednak doprowadza do awantury z mężem, podczas której zostaje przez Marię ugodzony nożem.

Artur wkrótce potem umiera, a Maria za zabójstwo w afekcie trafia z wyrokiem 8 lat pozbawienia wolności do zakładu karnego. Opiekę nad jej synem początkowo chcą przejąć teściowie Marii, z którymi dotąd nie utrzymywała kontaktu. Ostatecznie jednak teściowie się wycofują. Mama Marii umiera na zawał, a Janek w wieku 9 lat trafia do domu dziecka. Wychowawcy zauważają poważne problemy adaptacyjne, emocjonalne, trudności w zachowaniu. W późniejszych latach pojawia się skłonność do popadania w konflikty i agresja. Niemniej jednak pod opieką nie zawsze zadowolonych z tego powodu wychowawców chętnie odwiedza mamę w więzieniu.

Maria w czasie pobytu w więzieniu nie ma możliwości podjęcia odpłatnej pracy, bierze jednak udział w terapii uzależnień. Na sześć miesięcy przed opuszczeniem zakładu karnego zostaje na własny wniosek włączona w program wolnościowy, który opracowuje wspólnie z kuratorem. Przyznaje, że najważniejszym jej celem jest odzyskanie opieki nad 11-letnim synem. Jej sytuacja finansowa jest jednak bardzo trudna. Wprawdzie dzięki środkom z Funduszu Pomocy Ofiarom Przestępstw i Pomocy Postpenitencjarnej udało jej się jak dotąd utrzymać mieszkanie po mamie, nie ma jednak zapewnionej pracy, zaś ze względu na ciężki charakter popełnionego przestępstwa sąd jest nastawiony bardzo sceptycznie do ewentualnego ponownego przyznania jej opieki nad dzieckiem. Opinia terapeutów oraz wywiad środowiskowy z sąsiadami działają na jej korzyść.

Dzięki pomocy kuratora nawiązuje kontakt z Fundacją Aktywizacji Zawodowej Skazanych. Za jej pośrednictwem stara się o stałe zatrudnienie w branży gastronomicznej. Nie jest to jednak łatwe, zwłaszcza z uwagi na „lukę” w jej życiorysie, figurowanie w jej aktach zapisu o wcześniejszym zwolnieniu wskutek picia w miejscu pracy. Pojawia się jednak oferta bezpłatnego 3-miesięcznego

stażu w firmie fryzjerskiej z możliwością zawięzania umowy o pracę po tym okresie. Maria przyjmuje ją. W międzyczasie zwraca się także do Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej z prośbą o zasiłek. Maria wyraża również zgodę na asystenta rodziny, od którego otrzymuje wiele zainteresowania, wsparcia i zrozumienia, którego nigdy nie doświadczyła. Odnawia znajomość z Joanną, z którą udziela się w Stowarzyszeniu dla Ofiar Przemocy, wspólnie pracują na świetlicy dla dzieci i dzielą się swoimi doświadczeniami w szkołach, biorą udział w kampanii społecznej przeciwdziałającej problemowi przemocy w rodzinie. Maria postawia dokończyć terapię, poznaje Krzysztofa, z którym jest aktualnie w ciąży, planują ślub.

8. REKOMENDACJE DLA PRAKTYKÓW PRACY SOCJALNEJ Z OSOBAMI OPUSZCZAJĄCYMI PLACÓWKI RESOCJALIZACYJNE I ICH RODZINAMI. ZAMIAST ZAKOŃCZENIA

8.1. Redukowanie prawnych i praktycznych barier reintegracji

Wiele osób powracających do życia w społeczeństwie po odbyciu kary pozbawienia wolności doświadcza szeregu **barier o charakterze prawnym**, związanych z możliwościami pełnego uczestnictwa w rynku pracy, mieszkaniowym, edukacji, w zakresie realizacji ról społecznych (w tym zwłaszcza rodzinnych), a niekiedy także realizacji praw obywatelskich. Systematyczna praca z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne pozwala jednak ustalić w jaki sposób konkretne przepisy odnoszą się do poszczególnych osób i ich sytuacji. Pracownika socjalnego powinna cechować dobra znajomość prawnych barier, jakie spotykać mogą osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne dla nieletnich i dorosłych. Powinien posiadać również wiedzę na temat lokalnych, regionalnych i krajowych podmiotów świadczących szeroko rozumianą pomoc w zakresie likwidacji barier prawnych (wsparcie informacyjne, mediacje, adwokatura itd.) (*Reentry* 2005:51-4).

Istotną barierą prawną w procesie reintegracji społecznej byłych więźniów jest sposób funkcjonowania instytucji **Krajowego Rejestru Karnego**. Umieszczenie w nim danych osobowych skazanego jest jednym z uregulowanych prawnie skutków skazania (art.1 §2 ustawy z dnia 24 maja 2000 r. o Krajowym Rejestrze Karnym). Osoba, której dane znajdują się w KRK nie może wykonywać zawodów, które powinna cechować etyczna nieskazitelność (np. policjanta). W praktyce jednak figurowanie w KRK stanowić może poważną trudność w znalezieniu pracy w ogóle. Częstą praktyką wśród pracodawców jest wymaganie zaświadczeń o niekaralności lub sprawdzanie na własną rękę informacji o ewentualnej karalności kandydata do pracy. Rolą pracownika socjalnego jest w tym kontekście wskazanie klientowi źródeł zatrudnienia nie obwarowanych powyższym wymogiem. Mając jednak na uwadze, że praktyki dyskryminacyjne na rynku pracy dotyczą niejednokrotnie również zawodów niewymagających (zgodnie z ustawą) braku karalności, pracownik socjalny powinien posiadać narzędzia pozwalające na interwencję. Jest nimi przede wszystkim znajomość praw antydyskryminacyjnych, które w razie potrzeby mogą zostać wykorzystane przeciw nadużywającemu swej pozycji (niedoszłemu) pracodawcy. Co więcej,

pracownik socjalny ma możliwość wsparcia byłego skazanego pomagając mu w tzw. zatarciu kary, czyli wymazaniu zapisu o jej wykonaniu z KRK (art.76 i 106-108 Kkw)¹⁹. Byli więźniowie nie zawsze mają świadomość istnienia możliwości wcześniejszego zatarcia kary, a nadto nie zawsze wiedzą po jakim okresie, gdzie i w jaki sposób można się o nie ubiegać.

Podobnie jak w przypadku pracodawców, tendencja do wymagania niekaralności dotyczy również, choć nie jest to w żaden sposób uregulowane ustawowo, **ryнку mieszkaniowego**, co przekłada się na zmniejszenie możliwości stałego zameldowania (wymagane np. przy warunkowym przedterminowym zwolnieniu). W odniesieniu do pracy socjalnej z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne szczególnie istotną kwestią wydają się jednak bariery dotyczące dostępu do lokali socjalnych. Te, jak powszechnie wiadomo, są zasadniczo trudno dostępne dla znacznej części osób uprawnionych do skorzystania z tej formy pomocy. Ze względu jednak na znaczne zapotrzebowanie, czas oczekiwania na lokal socjalny wynosi niekiedy nawet kilka lat. Stąd też, zdarza się niekiedy, że celem przyspieszenia czasu oczekiwania byli skazani nie chcą podjąć pracy etatowej lub na umowę, a zamiast tego pracują na czarno, by utrzymać status osoby bezrobotnej, pozbawionej stałego dochodu²⁰ (to z kolei stwarza pracodawcy pole do manipulacji wypłatą etc.). Pracownik socjalny powinien być doskonale zorientowany w sytuacji mieszkaniowej na lokalnym rynku oraz w prawie mieszkaniowym, by w razie potrzeby móc podjąć zdecydowane działania wspierające osobę opuszczającą placówkę resocjalizacyjną w organizacji stałego miejsca pobytu. Z drugiej strony jednak, mając świadomość wspomnianych ograniczeń, zgodnie z omawianym w rozdziale 5.1. modelem relacji Rogersa, powinien również potrafić wczuć się w sytuację klienta i zrozumieć go. Podejmowane przez niego działania (takie jak w powyższym przykładzie) nie są bowiem przejawem „niedostosowania społecznego”, „dewiacji”, czy też tak często (i często niesłusznie) identyfikowanej przez niektórych pracowników instytucji pomocowych „roszczeniowości” klienta, lecz strategią zaradczą, będącą zupełnie „normalną reakcją normalnych ludzi na nienormalną sytuację” (por. Plant 1937:248, za: Merton 2002:198). W sytuacjach takich, jak wyżej wskazana pracownik socjalny powinien potrafić wyjaśnić, że jest wielu innych oczekujących, którzy niemniej niż jego klient posiadają prawa do otrzymania lokalu. Obecnie, w związku z rozwojem polityki antywykluczeniowej, funkcjonuje coraz więcej instytucji i organizacji zajmujących się pomocą osobom bezdomnym, m.in. udzielaniem schronienia (zazwyczaj na czas określony). Zwrócenie się przez klienta do nich jest jedną z możliwości, do których może go przekonać właśnie pracownik socjalny.

Osoby odbywające karę pozbawienia wolności mają poważnie utrudniony kontakt ze światem zewnętrznym, w tym przede wszystkim z **rodziną**. Bariery wynikające z ograniczonej możliwości utrzymywania kontaktu, braku sprzyjających warunków odwiedzin (zwłaszcza dla dzieci) powodują, że więzi rodzinne ulegają osłabieniu, a w niektórych przypadkach dochodzi do ich rozpadu. Rolą pracownika socjalnego pracującego z rodziną skazanego jest przede wszystkim wspieranie jej w pełnionych rolach. Często nieodzowna jest w tym wymiarze również pomoc materialna,

¹⁹ W przypadku osoby skazanej na karę pozbawienia wolności zatarcie z urzędu następuje po upływie 10 lat od dnia zakończenia kary. Jeżeli jednak wymierzona kara nie przekraczała 3 lat pozbawienia wolności, skazany może się ubiegać o zatarcie wpisu po upływie 5 lat. Przez ten okres nie może wejść w ponowny konflikt z prawem.

²⁰ Podobna sytuacja może też mieć miejsce gdy np. były skazany jest zobowiązany do świadczeń alimentacyjnych, w związku z którymi część jego oficjalnej wypłaty jest automatycznie przejmowana przez komornika sądowego i przeznaczana na ten cel.

zwłaszcza w przypadkach (nierzadkich), gdy skazany był głównym żywicielem rodziny. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że nie każda rodzina sytuację inkarceracji zinterpretuje jako niepowetowaną stratę. Niekiedy następujące w wyniku skazania na karę pozbawienia wolności zniknięcie danej osoby z życia rodzinnego jest dla rodziny korzystne, zwłaszcza jeśli jej obecności towarzyszyło np. nadużywanie alkoholu czy stosowanie przemocy. W tych przypadkach pracownik socjalny powinien ze szczególnym zaangażowaniem udzielać rodzinie wsparcia emocjonalnego oraz – jeśli są ku temu przesłanki – informacji na temat dostępnych form terapii oraz możliwości podjęcia kroków formalnoprawnych w celu przeciwdziałania ewentualnemu powtórzeniu się sytuacji po opuszczeniu placówki przez skazanego. Z drugiej strony, rozwiązaniem coraz częściej stosowanym w polskiej praktyce resocjalizacyjnej i – jak pokazuje praktyka – skutecznym (choć jednocześnie bardzo trudnym pod względem organizacyjnym i aplikacyjnym) są mediacje skazanego z rodziną (zob. np. Wojtkowiak, Potaczała-Perz 2012). Uprawnienia pracownika socjalnego w tym zakresie lub znajomość instytucji/organizacji zajmujących się prowadzeniem mediacji rodzinnych mogą w tym przypadku okazać się znacznie bardziej sprzyjające zarówno dla rodziny, jak i samego skazanego.

8.2. Promowanie polityki wspierającej inkluzję

Zdaniem Stępnia (2006) praca socjalna z osobami trafiającymi do- i opuszczającymi placówki resocjalizacyjne powinna być częścią formułowanego na poziomie polityki społecznej modelu profilaktyki kryminalnej. Oznacza to, że obok jej podstawowych celów, powinna być również uznana jako jeden z istotnych elementów w przeciwdziałaniu zjawisku przestępczości. Z drugiej strony, jako „element” stanowić powinna część sprawnie działającego systemu, którego poszczególne elementy spełniają przydzielone im funkcje, uzupełniając się i wzajemnie wspomagając (nie dublując przy tym usług).

Na gruncie polskim współpracę między administracją więzienną a instytucjami pomocy społecznej w związku z przeciwdziałaniem pogłębianiu (się) zjawiska wykluczenia społecznego osób skazanych i ich rodzin reguluje **porozumienie zawarte pomiędzy Ministerstwem Pracy i Polityki Społecznej a Centralnym Zarządem Służby Więziennej** w dniu 13 czerwca 2000 r. Zgodnie z jego ustaleniami instytucje obu stron porozumienia zobowiązały się do:

- ➔ utrzymywania więzi między skazanymi a ich rodzinami;
- ➔ monitorowania zdolności i zakresu realizacji obowiązku alimentacyjnego przez skazanych zatrudnionych;
- ➔ udzielania pomocy w kierowaniu skazanych opuszczających zakłady karne do środowiskowych grup wsparcia lub ośrodków wsparcia (w przypadku więźniów odbywających karę w systemie terapeutycznym);
- ➔ udzielania pomocy w kierowaniu skazanych, u których stwierdzono uzależnienie od alkoholu, środków odurzających lub psychotropowych na leczenie odwykowe;
- ➔ rozwiązywania problemów życiowych skazanych i ich rodzin, a zwłaszcza do poprawy trudnej sytuacji materialnej (§2).

Zgodnie z treścią porozumienia, działalność instytucji pomocy społecznej (do której, przypomnijmy, zalicza się również praca socjalna) w okresie odbywania kary pozbawienia wolności może dotyczyć tylko rodziny skazanego, nie zaś jego samego. Dodać przy tym należy, że rodzina więźnia może zostać objęta pomocą tylko na wniosek skazanego (lub jej członków), nie zaś na podstawie rozpoznania jej sytuacji przez profesjonalne służby, gdyż takie informacje aktualnie nie są gromadzone (§3, punkt 2). Sam skazany natomiast podmiotem pomocy może się stać dopiero po opuszczeniu placówki (art. 3, punkt 1). Jak więc widać, współpraca między instytucjami penitencyjnymi a instytucjami pomocy społecznej ma w rzeczywistości charakter cząstkowy. Pracownicy socjalni do wymagających wsparcia osób przebywających w placówkach resocjalizacyjnych mają dostęp poważnie ograniczony (choć bez wątplenia na plus należy zaliczyć zauważenie rodziny skazanego i możliwość nawiązania współpracy i udzielenia wsparcia jego bliskim). W kontekście poczynionych w niniejszym opracowaniu uwag krytycznych wydaje się, że istnieje przynajmniej kilka wartych rozważenia możliwości usprawnienia działalności na rzecz reintegracji społecznej osób opuszczających placówki resocjalizacyjne z poziomu polityki społecznej i karnej:

- ➔ zwiększanie stosowalności kar nieizolacyjnych;
- ➔ promowanie współpracy międzyinstytucjonalnej w relacji: administracja więzienna – instytucje pomocowe – organizacje pozarządowe oraz nawiązanie zintensyfikowanych kontaktów z sektorem prywatnym (potencjalnymi pracodawcami) (za: *Sytuacja osób opuszczających zakłady karne* ... 2012:138);
- ➔ indywidualizacja pomocy – rozszerzenie kompetencji pracownika socjalnego o możliwość pracy z osobami odbywającymi karę w warunkach izolacji penitencjarnej;
- ➔ zwiększanie możliwości okresowego zatrudnienia, pozwalającego na zdobycie doświadczenia zawodowego oraz kwalifikacji wymaganych na rynku pracy (za: *Poradnik dotyczący realizacji wsparcia* ... 2009:73);
- ➔ tworzenie projektów kompleksowych, uwzględniających wsparcie w płaszczyznach relacji społecznych (zwł. rodzinnych), funkcjonowania zawodowego, w systemie edukacji, podnoszących umiejętności społeczne (por. *ibidem* 2009:73)
- ➔ zwiększanie zaangażowania społeczności lokalnej w proces reintegracji społecznej osób opuszczających placówki resocjalizacyjne (zob. *Reentry* 2005);
- ➔ promowanie podejścia indywidualistycznego w pracy z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne;
- ➔ promowanie polityki antydyskryminacyjnej i działań zmierzających w stronę destygmatyzacji byłych przestępców, w tym kampanie informacyjne skierowane do sektora prywatnego (por. *Poradnik dotyczący realizacji wsparcia* 2009:73);
- ➔ zwiększenie stosowalności warunkowego przedterminowego zwolnienia poprzez stworzenie zapisu ustawowego, zgodnie z którym instytucja uzyskalaby charakter obligatoryjny lub poprzez zmianę polityki karnej.

Wiedza na temat mechanizmów wykluczania społecznego osób opuszczających placówki resocjalizacyjne systematycznie rośnie. Analogicznie wzrasta także świadomość ograniczeń i możliwości wpierania procesu ich ponownej integracji ze społeczeństwem. Sama wiedza jest jednak czynnikiem niewystarczającym, by wywołać zmianę społeczną. Niezbędne jest zaangażowanie

różnorodnych podmiotów zorientowanych na osiągnięcie wspólnego celu, w tym również wsparcie ze strony państwa, zarówno w wymiarze finansowym, jak i prawnym (por. Borzycki i Makkai 2007:23). Zgodnie bowiem z aktualnym ustawodawstwem polskim, głównym celem kierowania przestępców do zakładów karnych jest ich resocjalizacja i ponowne włączenie do społeczeństwa, a w tym kontekście jakość funkcjonowania polskiego systemu penitencjarnego i pomocy postpenitencjarnej, zwłaszcza w świetle niedostatków efektywnej współpracy z instytucjami pomocy społecznej i organizacjami pozarządowymi w zakresie realizacji programów readaptacji i reintegracji społecznej byłych skazanych, wymaga istotnych zmian, gdyż istniejące rozwiązania, jak się wydaje, odbiegają od założeń.

Literatura

- Ambrozik W., Kieszowska A. (red.) (2012), *Tożsamość grupowa dewiantów*, Kraków: Impuls.
- Borzycki M., Makkai T. (2007), *Prisoner reintegration post – release*, Australian Institute of Criminology.
- Machel H. (red.) (2006), *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Polsce – w poszukiwaniu skuteczności*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Merton R.K. (2002), *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa: Wyd.PWN.
- Plant J.S. (1937), *Personality and the Cultural Pattern*, New York.
- Poradnik dotyczący realizacji wsparcia dla osób wykluczonych społecznie oraz zagrożonych wykluczeniem społecznym w ramach POKL* (2009), Warszawa (http://www.efs.gov.pl/dzialaniapromocyjne/Documents/Poradnik_dot_realizacji_wsparcia_dla_os_wykluczonych_spol_POKL_091009.pdf; dostęp: 31.05.2014).
- Porozumienie z dnia 13 czerwca 200 r. zawarte pomiędzy Ministerstwem Pracy i Polityki Społecznej a Centralnym Zarządem Służby Więziennej*.
- Reentry: Helping former prisoners return to communities* (2005), The Annie E. Casey Foundation, Baltimore, Maryland (<http://www.aecf.org/m/resourcedoc/aecf-ReentryHelpingFormerPrisoners-2005.pdf>; dostęp: 31.05.2014).
- Stępnia P. (2006), *Praca i pracownicy socjalni w przeciwdziałaniu przestępczości. Propozycje modelowe* [w:] Machel (red.) *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Polsce – w poszukiwaniu skuteczności*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Sytuacja osób opuszczających zakłady karne na terenie województwa łódzkiego* (2012), Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi (<http://pokl-rcpslodz.pl/node/492>; dostęp: 31.05.2014).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - Kodeks karny wykonawczy*.
- Ustawa z dnia 24 maja 2000 r. o Krajowym Rejestrze Karnym*.
- Wojtkowiak M., Potaczała-Perz K. (2012), *Mediacja jako forma wspomagania umiejętności społecznych oraz rozwiązywania problemów jednostki i grupy* [w:] Ambrozik, Kieszowska (red.) *Tożsamość grupowa dewiantów*, Kraków: Impuls.

ANEKS: Przegląd „dobrych praktyk”

Programy WISE Employment²¹:

- ➔ Rok inicjacji: 2001
- ➔ Państwo: Australia
- ➔ Grupa docelowa: skazani, byli skazani
- ➔ Strona internetowa: <http://www.wiseemployment.com.au>
- ➔ Charakterystyka: Działalność WISE Employment, prowadzona pod hasłem “Empowerment through Employment” jest skierowana wyłącznie do osób, które weszły w konflikt z prawem. Obejmuje ona szereg programów nastawionych na realizację wsparcia w aktywizacji społeczno-zawodowej beneficjentów. Na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza dwa programy WISE:
 - Program *Make it work* – skierowany do przestępców zobowiązanych do uiszczenia grzywny, realizowany był w latach 2002-2006 i objął łącznie 336 skazanych. W wyniku jego realizacji odnotowano wyraźny spadek przestępczości wśród uczestników (wskaźnik recydywy wyniósł w tej grupie 13,7%, podczas gdy w grupie kontrolnej skazanych nie biorących udziału w żadnych programach – 67%), a także „pozytywne zmiany stylu życia” (np. stosunek do używek), wzrost samooceny i pewności siebie, które postępowywały równolegle do zatrudnienia.
 - Program *Straight for work* – skierowany do więźniów niepełnosprawnych opuszczających zakłady karne. Realizacja przypadła na lata 2007-2009. W tym okresie programem objęto 58 skazanych, z których 22 znalazło stałą pracę.
- ➔ Wspólnymi cechami programów WISE jest indywidualistyczne podejście oparte na zasadach mentoringu, z zastosowaniem wielu technik pracy z indywidualnym przypadkiem. Praca z przypadkiem ma charakter długoterminowy i holistyczny (obejmuje również m.in. kwestie mieszkaniowe, edukację, treningi umiejętności społecznych, wychodzenie z uzależnienia). W realizację programów włączono również społeczność lokalną – przeszkolono w zakresie mentoringu łącznie 138 wolontariuszy z objętych programami środowisk, ponadto zaangażowane w ich realizację były podmioty sektora prywatnego, czyli potencjalni

²¹ An overview of WISE's programs for ex-offenders in Australia, WISE Employment Ltd., 2012, http://www.wiseemployment.com.au/uploads/publications/An_overview_of_WISEs_programs_for_ex-offenders_in_Australia.pdf (dostęp: 31.05.2014).

pracodawcy, we współpracy z którymi zatrudniono łącznie 144 byłych skazanych. W latach 2006-2011 WISE Employment realizował również program *Working Out*, który objął 1152 skazanych i byłych skazanych, z których ponad połowa została zatrudniona (21% spośród tej grupy utrzymało pracę przez okres co najmniej 2 lat).

Organizacja Blue Sky²²:

- ➔ Rok inicjacji: 2005
- ➔ Państwo: Wielka Brytania
- ➔ Grupa docelowa: byli więźniowie
- ➔ Strona internetowa: www.bluedevelopment.co.uk
- ➔ Charakterystyka: Blue Sky jest przedsiębiorstwem społecznym zarejestrowanym jako organizacja charytatywna, które prowadzi działalność w zakresie recyklingu i utrzymywania terenów zielonych. Byli skazani są zatrudniani na umowę o pracę w pełnym wymiarze godzinowym na okres 6 miesięcy. Wykonują w tym czasie prace takie jak: strzyżenie żywopłotów, koszenie trawników, planowanie i układanie ściółki, wycinanie krzewów, recykling odpadów itd. Działania te są prowadzone w zespołach maksymalnie 6-osobowych, koordynowanych przez opiekuna-mentora (zatrudnionego na pełny etat), który – podobnie jak jego podopieczni – ma przeszłość kryminalną. Poza powyższymi formami aktywności zawodowej osoby zatrudniane przez Blue Sky są uczestnikami licznych szkoleń zawodowych, zaś po zakończeniu udziału otrzymują wsparcie w poszukiwaniach stałego zatrudnienia. W latach 2005-2011 przedsiębiorstwo zatrudniło ponad 300 byłych skazanych, ponad połowa z nich znalazła stałe zatrudnienie po zakończeniu udziału w programie. Obok aktywizacji zawodowej jednym z głównych celów działania Blue Sky jest ograniczanie zjawiska recydywy i na tym polu również odnotowano pozytywne efekty wdrażanych działań – wskaźnik powrotności do przestępstwa wśród uczestników programu wynosi mniej niż 15% (podczas, gdy wskaźnik ogólnokrajowy powrotności do przestępstwa jest 3-krotnie wyższy).

The Clink Restaurant²³:

- ➔ Rok inicjacji: 2009
- ➔ Państwo: Wielka Brytania
- ➔ Grupa docelowa: byli więźniowie
- ➔ Strona internetowa: www.thelinkcharity.com
- ➔ Charakterystyka: Program CR jest realizowany we współpracy z więzieniami w High Down, Cardiff i Brixton. Opuszczający je skazani mają możliwość otrzymania wsparcia w ponownym wejściu na rynek pracy w ramach jednej z trzech restauracji prowadzonych przez Clink Charity. Celem głównym działania restauracji jest przeciwdziałanie zjawisku

²² Źródło: *Atlas dobrych praktyk inkluzji społecznej i zawodowej. Finanse Etyczne na rzecz Aktywnej Europy*, Europejska Federacja Banków Etycznych i Alternatywnych, Warszawa.

²³ Źródła: 1) Ryman H. (2012), *Social Enterprise: Unlocking Opportunity for Ex-offenders. Good Practice Round-up*, Social Enterprise West Midlands; 2) www.thelinkcharity.com (dostęp: 31.05.2014).

powrotnej przestępczości poprzez aktywizację zawodową osób opuszczających zakłady karne. Beneficjenci uczestniczą w pięcioetapowym programie aktywizacyjnym obejmującym kolejno: rekrutację, szkolenie, ewaluację, zatrudnienie oraz *mentoring*. Do czerwca 2014 roku w szkoleniach tych wzięło udział niemal 500 byłych skazanych, przy czym w samym roku 2013 trening przeszło 94, spośród których 53 znalazło stałe zatrudnienie (część z nich właśnie w restauracjach CC). Program jest oceniany jako bardzo skuteczny, jego beneficjenci rzadko wracają do przestępstwa (wskaźnik recydywizmu wynosi 12,5%; nieoficjalne dane za lata 2012-13 wskazują, że może wynosić już nawet 6%). Organizacja planuje otwarcie kolejnych 10 restauracji, dzięki czemu, zgodnie z szacunkami, będzie w stanie objąć pomocą ok. 500 osób opuszczających zakłady karne rocznie.

L'Usine²⁴:

- ➔ Rok inicjacji: 2000
- ➔ Państwo: Francja
- ➔ Grupa docelowa: m.in. karane osoby nieletnie, młodzież objęta nadzorem sądowym
- ➔ Strona internetowa: www.lusine-evenements.com
- ➔ Charakterystyka: L'Usine („Fabryka”) jest przedsiębiorstwem zrzeszonym w organizacji Groupe SOS, zajmującej się szeroko rozumianą działalnością na rzecz osób i grup wykluczonych i marginalizowanych. Głównym celem jego działalności jest reintegracja społeczna młodych osób wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem z rynku pracy, w tym m.in. karanych lub objętych nadzorem kuratorskim. Działalność organizacji obejmuje m.in. działania na rzecz środowiska naturalnego (promowanie zdrowej żywności, pochodzącej z rolnictwa ekologicznego etc.), działalność gastronomiczną (prowadzi restauracje dla klientów biznesowych), organizację wszelkiego rodzaju eventów (np. pokazy mody, konferencje i seminaria, akcje promocyjne, koncerty itd.) oraz działalność cateringową. W związku z szeroką ofertą, L'Usine posiada znaczne możliwości w zakresie aktywizacji zawodowej. Zatrudnia co roku około stu nowych pracowników na maksymalny okres 2 lat – zgodnie z założeniami, jest instytucją przejściową, pomagającą w zdobyciu doświadczenia zawodowego, nie „stacją końcową” w karierze. Proces reintegracji poszczególnych pracowników jest koordynowany przez czterech doradców: pełnomocnika ds. reintegracji, bezpośredniego menadżera, pracownika socjalnego (lub doradcę ws. socjalnych) oraz przedstawiciela Pole Emploi (urzędu pracy), dzięki czemu wsparcie ma charakter kompleksowy – obejmuje obok kwestii aktywizacji zawodowej (szkolenia, warsztaty z metod poszukiwania pracy itd.) m.in. opiekę zdrowotną, mieszkalnictwo, pomoc edukacyjną, doradztwo prawne, pomoc psychologiczną).

²⁴ Źródła: 1) *Atlas dobrych praktyk inkluzji społecznej i zawodowej. Finanse Etyczne na rzecz Aktywnej Europy*, Europejska Federacja Banków Etycznych i Alternatywnych, Warszawa; 2) <http://www.safeground.org.uk>; dostęp: 31.05.2014.

Programy Safe Ground²⁵:

- ➔ Rok inicjacji: 2003
- ➔ Państwo: Wielka Brytania
- ➔ Grupa docelowa: skazani i ich rodziny (zwł. dzieci)
- ➔ Strona internetowa: <http://www.safeground.org.uk>
- ➔ Charakterystyka: innowacyjne programy prowadzone przez organizację Safe Ground koncentrują się na poprawie relacji rodzinnych osób skazanych. Jako szczególnie skuteczne oceniane są zwłaszcza dwa z nich:
 - *Family Man* – jest to 7-tygodniowy program bazujący na metodzie pracy w grupie. Zakłada wykorzystanie relacji rodzinnych jako motywatora do rozwijania kluczowych umiejętności społecznych, niezbędnych dla dalszej edukacji, treningu czy zwłaszcza zatrudnienia. Program jest koordynowany przez dwóch tutorów oraz asystenta rodziny. Do końca 2013 roku program zrealizowano 230 razy, objęto nim łącznie 2749 osób. Wśród osób, które je ukończyły odnotowano niższe wskaźniki recydywizmu i – co szczególnie ważne – istotną poprawę w relacjach rodzinnych skazanych w 84% przypadków.
 - *Fathers Inside* – jest to analogiczny program (w sensie organizacyjnym), którego głównym celem jest poprawa relacji odbywających karę pozbawienia wolności ojców z ich dziećmi poprzez podnoszenie umiejętności w zakresie. W ciągu 10 lat program był wdrażany 197 razy. W jego rezultacie 52% uczestników podjęło (na nowo lub od początku) naukę (uczestnicy są głównie ludźmi młodymi), zaś 36% podjęło pracę po opuszczeniu placówki. Program jest oceniany jako bardzo skuteczny.

Więzienie Bastoy²⁶:

- ➔ Rok inicjacji: 2009
- ➔ Państwo: Norwegia
- ➔ Grupa docelowa: skazani i ich rodziny (zwł. dzieci)
- ➔ Strona internetowa: <http://www.bastoyfengsel.no>
- ➔ Charakterystyka: więzienie na wyspie Bastoy działa na zasadach małej społeczności lokalnej. Obejmuje łącznie około 80 budynków, w których mieszczą się m.in. szkoła, kościół, sklep, biblioteka, biuro informacji, szpital, placówki pomocy społecznej (NAV). Skazani (w liczbie ok. 120) mieszkają w drewnianych domkach. Pracują w więziennym gospodarstwie (prowadząc m.in. uprawy ekologiczne, produkując żywność, która stanowi część wyżywienia), w kuchni (obsługuje także więzienie w Horten, które z kolei prowadzi szkołę w Bastoy), w zakładach technicznych lub w dokach. Działalność więzienia jest wspierana przez NAV oraz KREM, prywatne przedsiębiorstwo zajmujące się działalnością pomocową. Wsparcie KREM jest adresowane do skazanych opuszczających placówkę i obejmuje działania metodą

²⁵ Źródło: <http://www.safeground.org.uk>; dostęp: 31.05.2014.

²⁶ Źródła: 1) *Atlas dobrych praktyk inkluzji społecznej i zawodowej. Finanse Etyczne na rzecz Aktywnej Europy*, Europejska Federacja Banków Etycznych i Alternatywnych, Warszawa;; 2) <http://www.bastoyfengsel.no/English/> (dostęp: 31.05.2014).

indywidualnego przypadku, prowadzi także szereg szkoleń i warsztatów grupowych, których uogólnionym celem jest stałe motywowanie i wspieranie skazanych w ich wysiłkach w poszukiwaniu pracy, wspólne planowanie działań samopomocowych oraz ich ewaluacja.

[illegible]

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

O projekcie

Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich jest realizatorem projektu systemowego pt.: „Szkolenia e-learningowe z nowatorskich metod pracy socjalnej i publikacja specjalistycznej literatury z zakresu polityki społecznej i pracy socjalnej”, który jest realizowany w ramach Działania 1.2 Wsparcie systemowe instytucji pomocy i integracji społecznej POKL, współfinansowanego przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego.

Celem ogólnym projektu jest przybliżenie oraz poszerzenie wiedzy wśród pracowników instytucji pomocy i integracji społecznej z nowatorskich metod i technik pracy socjalnej.

Projekt zakłada opracowanie oraz przetłumaczenie specjalistycznej literatury dotyczącej pomocy i integracji społecznej, w tym w szczególności nowatorskich technik i metod pracy socjalnej, jak również przygotowanie oraz realizację szkolenia e-learningowego z nowatorskich metod i technik pracy socjalnej z osobami korzystającymi ze świadczeń pomocy społecznej.

Projekt skierowany jest do pracowników Instytucji Pomocy i Integracji Społecznej do których należą w szczególności: regionalne ośrodki polityki społecznej, powiatowe centra pomocy rodzinie, ośrodki pomocy społecznej, domy pomocy społecznej, placówki specjalistycznego poradnictwa w tym rodzinnego, ośrodki wsparcia, ośrodki interwencji kryzysowej, centra integracji społecznej, kluby integracji społecznej.

Założeniem projektu było wydanie serii publikacji - literatury specjalistycznej z zakresu polityki społecznej i pracy socjalnej, w tym nowatorskich metod i technik pracy socjalnej.

Centrum RZL wyraża nadzieję, że lektura 20 publikacji książkowych oraz 10 dotychczas niewydanych w Polsce tłumaczeń angielskojęzycznych zagranicznych publikacji książkowych spotka się z dużym zainteresowaniem pracowników socjalnych. Możliwość wykorzystania w codziennej pracy wiedzy merytorycznej o różnorodnej tematyce, a także umiejętności organizacyjnych prezentowanych w wydanej serii publikacji przyczyni się do podniesienia jakości działań w bezpośrednim kontakcie i pracy z klientami, a tym samym korzystnie wpłynie na podniesienie jakości funkcjonowania Instytucji Pomocy i Integracji Społecznej a tym samym na postrzeganie w społeczeństwie zarówno samych Instytucji, jak i ich pracowników.

Wydawca: **Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich**
Aleje Jerozolimskie 65/79, 00-697 Warszawa
Tel.: 22 237 00 00 | Fax: 22 237 00 99 | e-mail: sekretariat@crzl.gov.pl | www.crzl.gov.pl

ISBN 978-83-7951-301-7 (seria)
978-83-7951-312-3 (11)

Publikacja bezpłatna



KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI



UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY



Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego.